

ИРЕНА САВИЦКА

АНА ЦИХНЕРСКА

**МЕСТОТО НА МАКЕДОНСКАТА ФОНЕТИКА
ВО РАМКИТЕ НА СЛОВЕНСКИОТ
И НА БАЛКАНСКИОТ ЈАЗИЧЕН СВЕТ**

MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

IRENA SAWICKA

ANNA CYCHNERSKA

**THE PLACE OF THE MACEDONIAN PHONETICS
WITHIN THE SLAVIC
AND BALKAN LINGUISTIC AREA**

SKOPJE, 2018

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

ИРЕНА САВИЦКА

АНА ЦИХНЕРСКА

**МЕСТОТО НА МАКЕДОНСКАТА ФОНЕТИКА
ВО РАМКИТЕ НА СЛОВЕНСКИОТ
И НА БАЛКАНСКИОТ ЈАЗИЧЕН СВЕТ**

СКОПЈЕ, 2018

Уредник
акад. Зузана Тополињска

Превод од полски и лектура
проф. д-р Лидија Танушевска

Компјутерска обработка
м-р Бобан Карапејовски

Печат
„Винсент графика“ – Скопје

Тираж
300 примероци

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје

811.163.3'342:811(497)
811.163.3'342:811.16

САВИЦКА, Ирена

Местото на македонската фонетика во рамките на словенскиот и на балканскиот јазичен свет / Ирена Савицка, Ана Цихнерска. - Скопје : Македонска академија на науките и уметностите, 2018. - 210 стр. : илустр. ; 24 см

На напор. насл стр.: The place of the macedonian phonetics within the slavic and balkan linguistic area / Irena Sawicka, Anna Cychnerska. - Фусноти кон текстот. - Библиографија: стр. [195]-206

ISBN 978-608-203-226-9

1. Цихнерска, Ана [автор]

а) Македонски јазик - Фонетика - Балкански јазици - Компаративни истражувања б) Македонски јазик - Фонетика - Словенски јазици - Компаративни истражувања

COBISS.MK-ID 107175690

СОДРЖИНА

Од авторките	7
Вовед	9
Местото на македонската фонетика во рамките на словенскиот јазичен свет	17
Местото на македонската фонетика во рамките на балканскиот јазичен свет	27
Егземплификации	49
1. Лениции	51
2. Вокални групи.....	66
3. Прозодија	83
4. Редукции на неакцентираниите самогласки.....	93
5. Појавување на сегментот [ə]	103
6. Долги самогласки.....	111
7. Појава на слоготворен вибрант	115
8. Појава на меки согласки и на комбинаторни смекнувања.....	118
9. Цитацизам	128
10. Звучен дентален африкат	136

11. Лабијално-дентална фрикативна согласка	136
12. Избрани консонантски групи	140
13. Вметната согласка.....	144
14. Зачувување на носовките	150
15. Геминација.....	163
16. Меѓузборовно санди.....	167
17. Структура на слогот.....	186
Заклучок.....	193
Користена литература.....	195
Список на табели	207
Список на карти	209

ОД АВТОРКИТЕ

Овој текст се однесува на фонетиката на македонските дијалекти. И покрај тоа што повеќекратно се повикуваме на дијахронијата, целта на трудот е синхрониски да се претстават избрани проблеми од македонската фонетика од ареално-типолошки аспект, со особен акцент на балканските конвергенции. Трудот не носи нови информации во однос на материјалот, не открива нови факти, неговата инвентивност е определена интерпретација – поврзувањето на македонските факти со балканската фонетика. Се концентрираме на најбитните појави од гледна точка на поставените цели и на проблемите кои досега биле послабо обработени.

Втората забелешка, која треба да се сигнализира уште на почетокот, во пресрет на очекуваните критики, се однесува на картите кои ги генерализираат избраните проблеми. Тие се потпираат исклучиво на јазичниот материјал содржан во трудот *Фонолошки бази на говорниот на македонскиот јазик* (Видоески 2000). Дополнителниот дијалектолошки материјал (на кој, впрочем, често се повикуваме) до извесен степен може да ги модификува овие воведни претставувања – особено што дијалектолошките материјали потекнуваат од различни периоди (па, затоа понекогаш можат да сопостават различни временски етапи на развојот на дадената особина). Ова е воведен труд – речиси секој од избраните поодделни проблеми заслужува опширна поединечна разработка.

Исто така, поради општиот карактер на трудот, ја применуваме општоприфатената, упростена славистичка фонетска транскрипција на латиница, а и ги цитираме оригиналните записи што се појавуваат во изворите. Транскрипцијата што ние ја применуваме незначително се разликува од онаа што се појавува во македонските трудови. Основната разлика е во тоа што дијакритичките знаци кои означуваат повишување (стеснување) на самогласките се сместени над буквата, а не под буквата, како во македонските трудови. Освен тоа, на македонското [ǎ] кај нас му одговара знакот [ǝ] – тој се однесува на различни варијанти на централната самогласка, а понекогаш (со оглед на целите на трудот) дури и на нејзините функционални еквиваленти кои донекаде фонетски се разликуваат. Ар-

тикулациските детали кои се чинат небитни од гледна точка на дадениот проблем – ги изоставуваме. Значи, го игнорираме разликувањето на изговорот на централната самогласка доколку варијантите се содржат во централното (т.е. средното и средишното) артикулациско поле; ги игнорираме различните алофони на редуцираните самогласки, а единствено ги издвојуваме повишените и централизираните алофони; ги испуштаме разликите на местото на артикулацијата во различни реализации на тврдата латерална согласка, применувајќи го за сите знакот [ʎ]; не правиме разлика меѓу [i] и [j] применувајќи го за обете знакот [j]; исто така, не разликуваме степени на мекост на согласките (мекоста ја означуваме со апостроф по буквата, или над буквата); во записот не ги разликуваме реализациските варијанти на геминатите. Тилда над буквата означува назалност, две точки по самогласката – должина, крукче под буквата – слоготворност. Акцентот го означуваме со вертикална цртка пред акцентираната самогласка. Освен тоа, ги користиме следниве симболи: V – самогласка, C – согласка, N – назална согласка, T – безвучен оклузив, D – звучен оклузив, # - јунктура, т. н. силен морфолошки шев, S – сонант, R – резонант (сонант или самогласка), O – опструент.

Проектот е финансиран од средства на Националниот Центар за наука, признаени врз основа на одлуката бр. DEC-2013/08/M/HS2/00438.

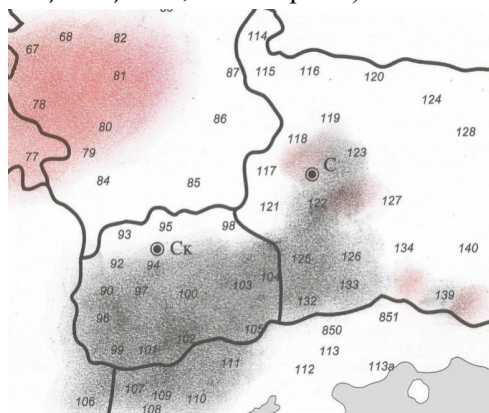

ВОВЕД

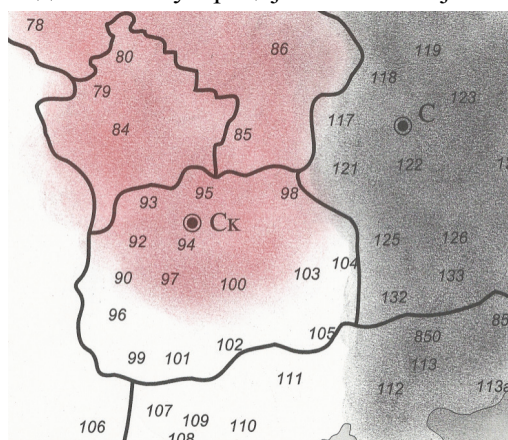
Означувањето на географските граници (преодните гранични терени) меѓу фонетиката на словенските јазици, по правило, се врши врз основа на современите континуанти на прасловенските гласови (во основа, на старословенските). На таков принцип се направени сите словенски атласи, вклучително и OLA (Общеславянский Лингвистический Атлас). Врз основа на тие податоци не може да се определи ни една од актуелните граници меѓу јужнословенските јазици. Преодните терени се толку големи што кога би биле релативно изедначени, врз основа на нив би можеле да се постулираат и другите јазици. Освен тоа, тоа се автентични преодни терени, а не мешани (во секое сфаќање на овој термин – етнички мешани или населени од население што зборува на мешан дијалект).

Местото на македонската фонетика среде словенскиот јазичен свет, определено врз горенаведената основа, од денешна гледна точка *de facto* ни ја определува позицијата на македонскиот јазик на морфонолошко рамниште. Го одредуваат континуантите на оние прасловенски гласови, кои имаат различни рефлексии во современиот литературен македонски, српски и бугарски јазик. Тоа се континуантите на *ǫ, *ь, *ě, слоготворните *l и *r, *tj, *dj, и др. Како пример, ќе потсетиме на приближната распространетост на неколку избрани рефлексии на прасловенски гласови. Врз основа на неа може да се одреди упростената граница меѓу македонскиот, српскиот и бугарскиот тип рефлекс. Типот го определуваме врз основа на бојата на рефлексот во литературниот јазик. Преодните бои ќе ги поделиме арбитарно на некој од типовите, врз основа на физичката (акустичката) сличност на даден рефлекс со рефлексот во литературниот јазик. Па, така, на пример, македонскиот тип на континуантот на прасл. *ǫ е [a] и гласовите со сродна боја, српскиот тип е [u] и сродните бои, бугарскиот - [ə], итн. Сепак, не може врз основа на тоа да се изведат заклучоци за распространетоста на појавување на определен тип гласови во фонетиката на современите дијалекти. На пример, распространетоста на појавувањето на глас од типот шва во современите македонски дијалекти е поинаква отколку што би произлегувало од рефлексот на ерот од заден ред.

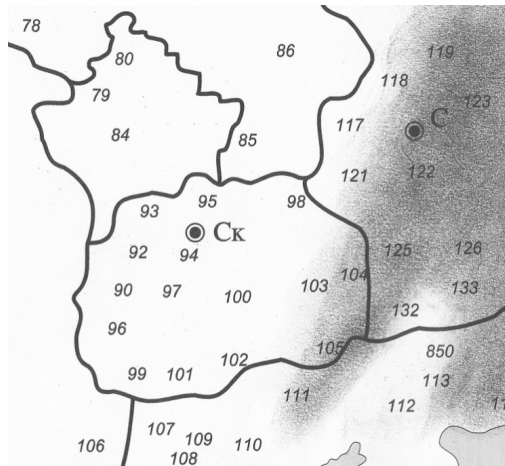
Карта 1. Континуанти на прасл. *ъ во т.н. силна позиција врз основа на развојот на зборот *ъльъ. Упростената распространетост на рефлексите од македонскиот тип ([o] и сродните звуци) се означени со црно затемнување, српскиот тип ([a] и сродните звуци) – со црвено затемнување, а распространетоста на бугарскиот тип ([ə] и сродните звуци) – без затемнување (врз основа на OLA, том 4а, 2008, карта 2, *Български диалектен атлас, обобщавац том*, 2001 карта 1).

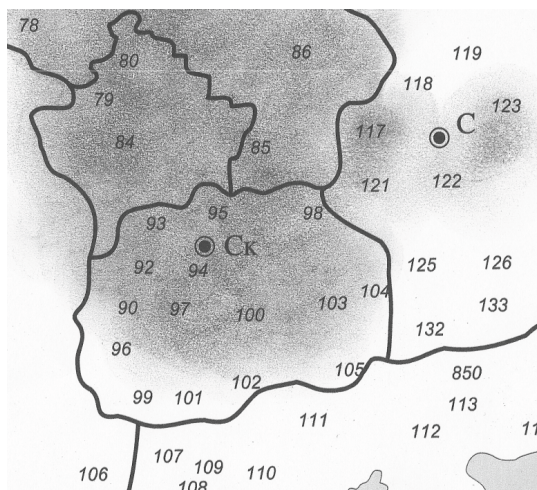
Карта 2. Упростена распространетост на рефлексите на *tj (врз основа на *Fonološki opisi* 1981 и *Български диалектен атлас, обобщавац том*, 2001, карта 153 (працтам). Двогласните рефлексите на бугарскиот тип ([št], [šč] и сл.) се затемнети со црно. Рефлексите на српското и македонското ([č], [k]) – се затемнети со црвено (границата меѓу рефлексите од типот [č] и [k] горе-долу се поклопува со државната граница). Незатемнетиот терен го карактеризира појава на различни напоредности ([šč], [šk], [k], [jk] итн.). За подетална илустрација в. во заглавје 9.

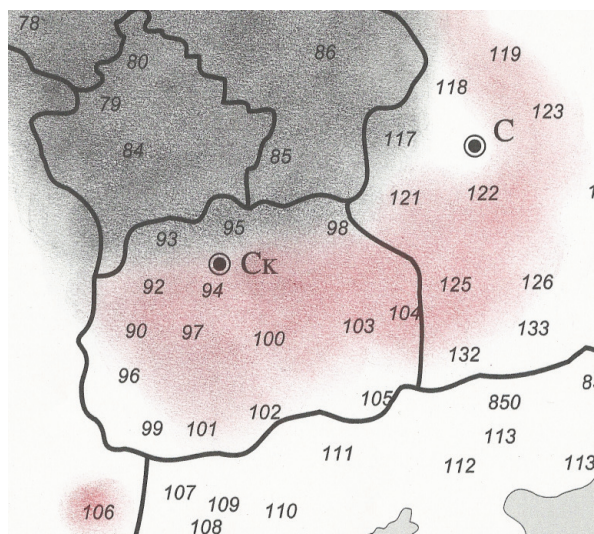
Карта 3. Упростена распространетост на рефлексите на *ě во зборот *сѣль (*јь*) врз основа на OLA, t. 1 1988, карта 49 и *Български диалектен атлас, обобщаващ том*, 2001, карта 37. Затемнет терен – рефлекс на бугарскиот тип [a], [a̯]. Незатемнет терен – рефлекс на српско-македонскиот тип (сродното [e]).

Карта 4. Упростена распространетост на рефлексите на слоговното **r̥* во зборот **р̥рsten* (<**р̥рstenь*) (врз основа на OLA, t. 3, 1994, карта 2 и *Български диалектен атлас, обобщаващ том*, 2001, карта 145). Едногласни рефлекс (српско-македонски тип [r̥]) – затемнет терен, двогласни рефлекс (бугарски тип– [ər], [r̥ə], [ar]) – незатемнет терен.

Карта 5: Ориентациска распространетост на рефлексите на *o: во зборот *zobъ врз основа на OLA t.26, тара 29, Wrocław 1990 и *Български диалектен атлас, обобщаващ том*, 2001, тара 21: српски тип – ([u] и блиските бои) – терен затемнет со црно; македонски тип ([a] и сродните бои) – терен затемнет со црвено; незатемнет терен – бугарски тип ([ə] и сродните бои).

Како што се гледа, дури и само врз основа на овие пет избрани рефлекси¹, преодниот терен меѓу бугарскиот и македонскиот фонетски тип, дефиниран од историскиот развој на прасловенските гласови, зафаќа опширен ареал (поединечни изофони целосно не се совпаѓаат). Тој ја зафаќа западна Бугарија, која е целата испресечена со изофони, додека источна Бугарија е поеднообразна. Поделбата на западна и источна Бугарија се поткрепува само на еден изофон – континуантот на *ě. Останатите изофони се концентрираат вертикално околу изофонот на *ě или се наоѓаат западно од него. Нееднообразна е и целата јужна Бугарија и значителен дел од Македонија. Исто така, голем, иако нешто помал, е преодот од српскиот во македонскиот јазичен тип.

Еднообразен терен на македонската фонетика се наоѓа во централно-западниот дел на Република Македонија. Источниот дел, а особено неговата краишна област, постепено се надоврзува на бугарскиот фонетски тип. Западните и југозападните периферии на Македонија се маркирани

¹ Подетални илустрации ќе дадат картите содржани кај Видоески 1998.

со силна конвергенција со грчките дијалекти и, во помал степен, со албанските, што во неколку пунктови (тука се мисли на рефлексите на споменатите прасловенски гласови) создава провизорна сличност со бугарскиот фонетски тип. Чисто фонетската слика (не морфонолошката) е слична, што произлегува од нашите „Егземплификации“. Според Павле Ивиќ, целата македонска територија е испресечена со изоглоси (сп. Ивиќ 1956 цртеж на с. 16). Павле Ивиќ, сепак, мислел, главно, на морфосинтаксичките признаци. Кога станува збор за фонетиката, токму централнозападниот дел е изедначен, додека пак испресечен со изофони е дел од источна Македонија и целата западна Бугарија (сп. карти 1 и 2 кај Стойков 2002).

Суштината на овој труд е да се определи позицијата на македонскиот јазик врз основа на современите фонетски карактеристики, т.е. на карактеристики на фонетските и фонолошките системи, на типовите гласови, на оптоварувањето на некои дистинктивни признаци и врз основа на дистрибуциските карактеристики на сегментите. Врз основа на тие признаци ќе биде определена позицијата на македонскиот јазик во рамките на типолошко-ареалната слика на целиот словенски свет.

Подолу наведените објаснувања преку примери имаат многу општ карактер од неколку причини. Како прво, во основните извори (на пр. *OLA, Fonološki opisi* 1981, Видоески 2000) мрежата на пунктови е доста ретка; како второ, македонскиот материјал објавен во македонските дијалектолошки трудови (со исклучок на описите на поединечни дијалекти) потекнува од различни периоди и не дава синхрониска слика, т.е. понекогаш сопоставува различни фонетски фази на егзистирањето на говорите, а како трето, се случува распространетоста на поединечни појави во бугарскиот атлас (*Български диалектен атлас*), кој ја опфаќа и територијата на Република Македонија, само делумно да се поклопува со распространетоста воспоставена врз основа на македонските дијалектолошки материјали.

Кога би се игнорирала баварско-унгарско-романската бариера, словенскиот свет би претставувал една компактна територија, која се дели во поглед на типот на словенската фонетика на мошне еднозначен начин, колку и да не е тоа некоја прецизна поделба во овој случај. Општи типолошки поделби на словенските јазици имаат предложено неколку автори, меѓу другите, Issatchenko (1939/40), Stankiewicz (1958), Sawicka (2001), колективен труд *Komparacja...* (2007), Ivić (1061/2), Pianka (2000). Сите тие трудови имаат многу општ карактер. Дел од нив речиси и не ги анализира преодните територии. Овие автори, како најважни фонетски и фонолошки признаци/опозиции, релевантни за типолошко-ареално разликување на словенските јазици, ги имаат издвоено следниве:

– местото на акцентот, кое е фонетски одредено (акцентот паѓа на определен слог, западнословенските јазици и македонскиот) vs местото на

акцентот определено на функционално рамниште (на конкретна морфема). Во рамките на првата група јазиците понатаму ги делиме на оние чие место на акцентот е определено во зависност од почетокот на прозодичниот збор (чешки, словачки, лужички) и оние во кои акцентираниот слог се брои од крајот на зборот (полски и македонски). Понатаму, разликуваме јазици во кои овие правила се однесуваат на лексеми и такви, каде што акцентот се пренесува согласно дадено правило на проклитиките и на енклитиките (генерално, пренесувањето на акцентот на клитиките е особина која се губи). Во рамките на втората група јазици ги разликуваме оние кои имаат подвижен акцент и јазици со стабилизирани акцент, како и јазици со дистинктивна политонија и без политонија. Општата развојна тенденција во оваа група јазици се стреми кон стабилизација на акцентот на определена морфема и кон ограничување на политонијата;

- јазици со регуларна редукција на неакцентираниите самогласки (руски, белоруски и бугарски располагаат со правила на редукција, во словенечкиот, лужичкиот и украинскиот редукциите се поретки и понерегуларни) и јазици без редукција;

- јазици во кои во прашањата *да-не* се појавува антекаденција vs јазици со каденција во прашањата *да-не* (источнословенските и бугарскиот);

- вокални јазици vs консонантски јазици, при што битните разлики ги засегаат фонолошките системи, а не текстуалната фреквенција;

- богати vs сиромашни јазици со вокални групи;

- богати vs посиромашни јазици со консонантски групи;

- јазици со консеквентно едноврвен модел на слогот vs јазици кои дозволуваат отстапки од едноврвниот модел на слогот, кои, впрочем, постепено се елиминираат;

- јазици со големо vs мало учество на консонантска палаталност (фонолошка и асимилациска);

- јазици од т.н. звучно санди во полна форма (а во рамките на оваа група јазици со санди што обезвучува vs такво што озвучува) vs јазици со неполно санди или без звучно санди.

Во рамките на надредните поделби направени врз основа на горенаведените признаци правиме понатамошни поделби на подгрупи. Обележјата се појавуваат во определени конфигурации и трасираат две типолошко-ареални крајности: југозападна (со едноврвен модел на слог, со акцентска политонија, со богати вокални системи, со посиромашни консонантски системи, со поголема фреквенција на вокалните групи, со пониска фреквенција на консонантските групи, со ограничен инвентар на палатални фонеме и со непостоење на асимилациска палаталност). Североисточната крајност ја карактеризираат спротивставени признаци во раз-

лични конфигурации. Меѓу изделените крајности постојат извесни преодни територии, но, општо земено, јазиците се класифицираат еднозначно врз основа на повеќето признаци на дадениот тип, со исклучок, токму на преодната македонско–бугарска територија (западна Бугарија, источна Македонија) и на источна Словачка. Со други зборови, границата се протега долж Карпатите и вертикално низ територијата на Бугарија, каде што всушност се разлева.

Па, така, ареално-типолошката поделба на словенската фонетика во однос на фонетските својства на современите словенски јазици не се поклопува целосно со историската поделба на источнословенски, западнословенски и јужнословенски јазици. Според современата поделба во една група се најдоа српскиот, хрватскиот, македонскиот, словенечкиот, чешкиот и словачкиот, а во друга група источнословенските јазици, останатите западнословенски и бугарскиот. Српската и македонската фонетика, според тоа, спаѓаат во првиот тип со „неакомодирачки“ тип на изговор, додека бугарската фонетика има повеќе признаци од вториот тип. „Чистиот“ тип, кој се карактеризира со сите признаци што го дефинираат, се појавува, од една страна, во српскиот, а од друга, во рускиот. Треба да се подвлече дека и покрај приближните полиња исцртани од поедини изофони, тие никогаш не се поклопуваат во целост. Овие проблеми малку повеќе ќе ги разработиме во следното поглавје.

Освен тоа, словенската територија опфаќа извесни периферии, чии признаци сигурно произлегуваат од несловенските конвергенции. Тоа се: крајната западна периферија (лужичко-словенечката), која ја обединуваат две нивоа на средни самогласки и нерегуларните вокални редукции; пошироката западнословенска територија ја карактеризира невообичаено високата фреквенција на т.н. ларингална оклузија и нефонолошката аспирација на согласки, и на крајот – балканската периферија, која, исто така, ќе ја разгледаме одблизу.

Географската положба на македонскиот јазик во значителен степен го објаснува карактерот на неговата фонетика. Македонскиот јазик се наоѓа на периферијата на словенскиот јазичен простор и во самиот центар на Балканскиот јазичен сојуз. Македонската фонетика принципиелно го претставува југозападниот словенски фонетски тип, а во исто време има и извесни специфични признаци кои произлегуваат од словенско-несловенската конвергенција. Освен тоа, таа е сепак доста хетерогена, со обзир на тоа што има еден поинаков (бугарски) фонетски тип во соседството. Во анализата на материјалот неколку пати се случи да не може да се одреди дали зад дадената дијалектолошка особина стои грчкиот или бугарскиот, па затоа и не ги поделивме споменатите признаци на оние кои имаат чисто словенски карактер и оние кои се настанати под несловенско влијание во македонскиот.

МЕСТОТО НА МАКЕДОНСКАТА ФОНЕТИКА ВО РАМКИТЕ НА СЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИЧЕН СВЕТ

Македонскиот јазик им припаѓа на јужнословенските јазици. Тоа значи дека со сите јужнословенски јазици ги дели раните фонетски промени (т.е. оние кои се случиле +/- пред X в.). Повеќето од нив се зацврстени во морфонолошката форма на лексемите и граматичките форми и само делумно се одразуваат во денешниот фонетски систем. Како звучат современите гласови и нивните дистрибуциски својства е, главно, наследство на подоцнежниот развој. Дел од резултатите на подоцнежните промени е и јужнословенска специфика, а дел – балканска специфика. Во извесна смисла овие промени се и општословенски. Разликата е во тоа што на југ тие подоцнежни промени се случиле порано отколку на север и порано се зацврстиле нивните резултати.

Кога дошле Словените на Балканот, таму се сретнале со неколку различни етнолекти со поинаква фонетска структура (позната од доцниот латински и од византискиот грчки јазик, или која нам ни е позната многу малку или воопшто не, како тракиска или илирска фонетика). Како резултат на тие контакти и силните конвергенциски процеси словенската фонетика почнала бргу да го губи својот оригинален, мошне ориентален карактер. Етнолектите од алтајското семејство, со кои јужните Словени биле во тесна врска (т.е. оние со кои старословенскиот сигурно бил во извесна мера фонетски сличен, како на Аварите или можеби на Хуните), наскоро исчезнале од Балканот. Затоа пак, на север од словенскиот свет контактот со туркиските народи бил континуиран², а делумно постои дури и до денес (Русија). Овој факт одговара за тоа оригиналната словенска фонетика, каква што најверојатно се развила благодарение на конвергенцијата со некои туркиски дијалекти, подолго да се задржи на северот.

Роман Јакобсон (в. Jakobson 1962) го постулирал постоењето на фонетска Евроазиска лига, во чиј состав би влегувале јазиците од алтајската група и словенските јазици. Оваа лига, според него, се каракте-

---

² За мошне блискиот карактер на оваа врска пред VI век в. барем Pritsak 1984.

ризира со развиена корелација на палаталност и немање акцентска поли-тонија. Овде може да ја додадеме и типичната источна (дентална) боја на тврдата латерална согласка, веларизацијата, како и појавата на фонолошко шва (тука ги вбројуваме и севернословенските *y/yl*). Во словенскиот јазик овие признаци можеле да се развијат/зачуваат под алтајско влијание. Се чини фасцинантна врска на т.н. словенски слогувен синхармонизам³ и вокалната хармонија (в. Galton 1989, 1997). Во секој случај, поголемиот дел од прогресивните промени на самогласките во старословенскиот е промената на самогласките од заден ред во самогласки од преден ред во крајните морфеме од зборовите, што значи, исто како во суфиксите при вокална хармонија во туркиските јазици, иако тие промени понекогаш се појавуваат и во корените. Сп. на пр. **sju:ti* > **šiti*, **jugom* > **jъgo* > **jъgo* > **igo*, **ženojǫ* (инст. едн. ж.), но **dušejǫ*, **otъсь*, **otъсет* (инстр. едн.), **otъci* (ном. мн.), каде што се појавуваат неетимолошките **e*, **ъ*, **i* на местото на старите куси **a*, **u*, **y*, или, на пр. лок. мн. **vlcěхъ* (каде што јатот потекнува од дифтонгот **ai*), но: *krajixъ* (каде што првобитно се појавувал истиот дифтонг *ai* > *ei* > *i*), аналогно и во **těхъ* и **jixъ*, итн. Траги од овие промени наоѓаме во современите алтернации, на пр. во српскиот *зечев*, но *лавов*, или *случајеви*, но *бродови*. Од друга страна, сепак, не знаеме кога се развила вокалната хармонија во алтајските јазици. Во османските текстови се појавува доста доцна.

Јужнословенските јазици, особено југозападните дијалекти, откако се нашле во повеќејазично опкружување, брзо започнале да се менуваат. Нивната граматичка структура (ограничената номинална флексија, богатата вербална флексија, развиените показатели на определеноста), како и фонетската структура (ограничената консонантска палаталност, слабата акомодативност на изговорот) денес е многу послична на граматичко-фонетската структура на западноевропските јазици отколку на севернословенските јазици (т.е. источнословенските и дел од западнословенските).

Истите фонетски процеси, кои мошне рано се појавиле на југот на словенскиот свет, се јавуваат и на север, но сепак, со значително задоцнување. Источниот словенски свет најдолго останал (останува) во алтајскиот контакт. Полските терени во времето на населувањето, најверојатно, во поголемиот дел биле ненаселени (така барем ни кажува археологијата, сп. Godłowski 1999, 2000). „Деакомодациските“ и депалатализациските промени постепено напредуваат од запад. Денес ги забележуваме веќе и на крајниот словенски исток. Најрано на запад овие промени се појавиле во чешко-словачката група и во фонетската сфера достигнале таква состојба што во фонетска смисла словачкиот јазик, а посебно чешкиот, денес ги класификуваме во истиот тип како и јужнословенските јазици. Така што

³ Усогласеност на консонантските и вокалните елементи на слогот во поглед на признакот +/- палаталност.

денес ареално-типолошката граница поскоро се протега долж Карпатите, кои ги делат словенските јазици на северни и јужни. Оваа граница се заматува на територијата на Бугарија, каде што, во извесна мерка, масивот на Балканот е продолжение на Карпатите. Богатиот инвентар на палатални согласки и асимилациската палаталност се зачувале на југот само на источниот раб – во бугарскиот, а особено во источните бугарски дијалекти, што е доста разбирливо, ако се има предвид етничката историја на овој ареал⁴.

Па, така, денес може да се постулираат два спротивставени типа на словенската фонетика – северен (североисточен) и јужен (југозападен). Оваа поделба, сепак, не е сосема еднозначна. Меѓу спротивставените крајности, претставувани, од една страна, од рускиот јазик, а од друга – од српскиот, имаме низа области, кои навистина се класифицираат еднозначно, но сепак ги немаат сите признаци на дадениот тип. Најразлеана граница наоѓаме на југот на словенскиот свет, каде што дури и меѓујазичните граници не можат да се одредат врз основа на јазичните факти.

Севернословенскиот тип во најчиста форма се појавува во рускиот јазик, иако и тука веќе забележуваме извесни промени од „деакомодациски“ карактер. Јужнословенскиот тип во најчиста форма се појавува во српскиот и во хрватскиот јазик. Па, како што гледаме, всушност, поларните вредности се појавуваат на североисток и на југозапад. Сепак, ниту рускиот, ниту српскиот не го претставуваат дадениот тип во чиста форма. Тие навистина го имаат комплетот признаци кои му се припишуваат на дадениот тип, но некои од овие признаци не се целосно изразени.

Обележјата на **севернословенскиот** тип, поархаичниот, се:

– Силна акомодативност на изговорот, што се заснова, пред сè, на регресивните асимилации на согласките во поглед на местото на артикулацијата, а особено на палатализацијата пред самогласки од преден ред и меки согласки. Оваа особина, која силно се истакнува на европската почва, очигледно слабее. Освен во рускиот, согласките веќе не подлежат на смекнување пред [e] и сè послабо се палатализираат пред меките согласки (се разбира, освен морфонолошки фиксираниите ситуации).

– Разградена корелација на мекоста. Во сите севернословенски јазици се појавуваат богати инвентари на меки или смекнати консонантски

---

⁴ Панонија и терените околу Црното Море, односно бугарските и романските земјишта, биле особено чест објект на наездите на татарските орди. По Хуните и Аварите во 681 г. доаѓа бугарската орда. Во 1065 г. се забележани наезди на Печенезите врз Добруца. Во XIII в. во Романија (главно во Добруца) се појавиле и други татарско-монголски орди – меѓу другите, Ногајците и Турците Селџуци. Сигурно, горе-долу во ова време, на бугарските територии се населиле Гагаузите. И конечно, во XIV в. на Балканот дошле Турците Османлии, а заедно со нив чергарското племе Јуруци.

сегменти. Поголемиот дел од тие единици имаат ранг на фонема. Палаталноста, како фонолошката, така и асимилациската, е особина која најсилно ги разликува јазиците на северот и на југот од словенскиот свет. Оваа особина, исто така, постепено слабее на северот. Процесите поврзани со ограничувањето на палаталноста, во зависност од позицијата, се: депалатализација, декомпонирање на мекоста, дефонологизација на мекоста, ограничување на асимилациските смекнувања, настанување на дистрибуциски ограничувања за меките сегменти. Во сите севернословенски јазици најсилно се појавуваат процеси кои водат кон дефонологизација на меките периферни согласки (усните и меките еквиваленти на веларните). На крајот од зборот меките усни согласки се појавуваат уште само во рускиот јазик. Во полскиот, пред самогласките мекоста подлегнала на декомпонирање, иако во целост силната палаталност на усниот сегмент се зачувува, и покрај тоа што мекоста се изделува во засебен сегмент. Депалатализациските процеси најбрзо се завршиле во чешкиот и во словачкиот јазик, кои денес во поглед на фонетиката ги вбројуваме во јужнословенските јазици. Асимилациските процеси се максимално ограничени, како и на југот, во чешкиот и, во нешто помал степен, во словачкиот, (во чешкиот веларните консонанти зачувуваат релативна тврдост дури и пред /i/, а составот на меките фонеме се ограничува на два палатални опструенти и два во чешкиот, а три во словачкиот – меки сонанти). Бугарскиот, пак, како што веќе беше споменато, во поглед на фонетиката го вбројуваме поскоро во севернословенските јазици. Во бугарскиот литературен јазик тврдите согласки имаат палатализирани еквиваленти, во традицијата на описите на бугарската фонологија третирали како самостојни фонеме. Бугарските описи го споменуваат и благото асимилциско смекнување на согласките пред /i/ и /e/, но подвлекуваат дека тоа не го достигнува степенот кој би дозволил овие алофони да се идентификуваат со меките фонеме. Бугарските системски релации во областа на палаталноста, сепак, значително се разликуват од оние кои им се својствени на севернословенските. Тоа произлегува од делумно инаквото потекло на мекоста. Меките бугарски консонантски фонеме имаат големи ограничувања во појавувањето – можат да се појават исклучиво пред самогласки од заден ред. Не се појавуваат пред самогласки од преден ред, на крајот на зборот, ниту пред други согласки. Овде е битен фактот дека согласките, воопшто, не се појавуваат пред јотата внатре во морфемата и на слабите морфолошки граници. Овој факт дозволува да се преформулира фонолошкиот систем на тој начин што меките согласки ќе ги третираме како површинска реализација на групата /Cj/ (тврда согласка плус јота)⁵. На тој начин, во бугарскиот би

⁵ Правилото на површинска реализација на групите /Cj/ како [C'] го потврдуваат живите процеси кои се случуваат на морфолошките граници внатре во акцентските групи, како на пр. *изявление* во брзата реализација *и[z'a]вление*.

имале само една мека фонема – јотата (испуштајќи ги полумеките алвеоларни согласки). Поинаку е во источнобугарските дијалекти, каде што асимилациската мекост е силна и согласките смекнати пред самогласките од преден ред се изедначуваат со меките согласки кои се појавуваат пред самогласките од заден ред. Овој факт битно ги менува дистрибуциските односи – ограничувањата на појавувањето на мекоста значително се намалуваат и расте фреквенцијата на меките сегменти во текстот. Фонолошката интерпретација на меките согласки како групи /Cj/ веќе не е возможна.

Широко применуваната природна фонетика во денешно време наложува, меѓу другото, дека не постулираме никакви сегменти кои не се појавуваат на површината – затоа е и поприватлива од другите теории за типолошки, и особено ареален опис, каде што е важна, пред сè, бојата на сегментот, а не неговата функционална вредност. Па така, инвентарот на меките согласки во бугарскиот јазик е, изгледа, најбогат од сите словенски јазици. Тоа сепак не може да се пренесе на фреквенцијата. Во сондажната споредба на фреквенцијата на палаталните гласови во словенските јазици (Sawicka, Grzybowski 1999) дојдено е до заклучок дека фреквенцијата на меките сегменти во стандардниот бугарски јазик е значително пониска отколку во севернословенските и споредлива со фреквенцијата на палаталните сегменти во останатите јужнословенски јазици. Поинаку се оцртува работата во источнобугарските дијалекти, каде што има повеќе контексти на појава на мекоста, поинакви се системските односи и има висока фреквенција на мекоста.

Консонантската мекост во бугарскиот литературен јазик е послаба отколку во севернословенските јазици, а особено во полскиот јазик. Зависно од типот на гласот, може да има и малку пониски фреквенции на шум и е релативно синхрониска. Консонантската мекост, на пример во полскиот јазик, особено во случајот на периферни консонанти, е многу силна (повисока амплитуда, повисока фреквенција на мекост шум и подолго времетраење на делот на сегментот одговорен за мекоста) – ефектот на ова е изделување на мекоста во облик на јота. Спротивно на тоа, во бугарскиот мекоста не се изделува во засебен сегмент, а споевите од типот /C/ + /j/ на силните граници на морфемите во побрза реализација имаат тенденција на слевање во [Cʲ], на пр. *џраг Јамбол* > *џра[tʲa]мбол*.

– Освен асимилациската палатализација, и други едначења во поглед на местото на артикулација се сè уште почести на северот отколку на југот на словенскиот свет. На југот се појавуваат едначења на денталните консонанти со палаталните и алвеоларните, понекогаш поврзани со едначењата во поглед на начинот на артикулација (на пр. српското *с чашом* > [šč]ашом, *ѝоѝ чашом* > ѝо[šč]ашом), но се поретки – задолжителни само во случај кога тие се фиксирани во писмена форма. Единствено едначење

што се појавува регуларно подолу од Карпатите, а го нема на север (со исклучок на југот на Полска) е преминувањето на [n] во [ɲ] пред заднојазичните оклузиви. Исто така, фрикативизацијата на носните сонанти пред теснинските согласки, како што се чини, почесто се појавува на север.

– Меѓу едначењата најрегуларни се едначењата на опструентите во поглед на звучноста на границите на прозодиските единици⁶. Југозападната крајност во овој поглед покажува поран стадиум, на кој резултатите од едначењата сè уште не се зацврснати. Во српскиот и во другите јазици засновани на штокавскиот дијалект на границите на акцентските единици воопшто нема едначења, па тие може да се случат само спорадично. Во македонскиот, едначењата се случуваат само пред опструенти, но имаат „жив“ карактер и не достигнуваат таква регуларност како на север. Бугарскиот и словенечкиот се надоврзуваат, во овој поглед, на северот – санди е порегуларно и се реализира и пред сонантите.

– На оваа основна разлика ѝ се придружуваат и различни квантитативни односи во областа на вокализмот и консонантизмот. Големите разлики во фонолошките инвентари меѓу северот и југот произлегуваат, од една страна, од појавувањето на долгите самогласки во северозападниот дел (плус, понекогаш и на додатни фонеме кои произлегуваат од поголемиот број на дистинктивни нивоа), а од друга страна, од богатите инвентари на меките консонантски фонеме во североисточниот дел од словенскиот свет. Единствена вокална фонема, која ја нема на југозапад (барем во стандардните форми на јазиците), а која се појавува на североисток е самогласката артикулирана во централниот дел на резонаторот – *y/ɨ/ɤ*. Разликите на фонолошките инвентари не се пренесуваат на фреквенцијата, што произлегува од наследството на значителен дел од истите морфеме од страна на целиот словенски свет. Извесни ситни разлики, сепак, се појавуваат. Во јазиците на крајниот југозапад (штокавските и македонскиот) текстуалната фреквенција на самогласките се колеба меѓу 44,70 и 45,75%, а во останатите словенски јазици (вклучувајќи го и бугарскиот) – меѓу 37,33 и 43,16% (врз основа на ограничена сондажа, сп. Korytowska, Sawicka 2007).

Затоа пак, големите разлики се однесуваат на фреквенцијата на вокалните групи и на фреквенцијата и структурата на консонантските групи. Ориентациона споредба на фреквенцијата на самогласните структури даваат трудовите на Ана Коритовска (сп. особено Korytowska 2001). Спроведените фреквенциски анализи дури и на мали текстуални примероци (3 компјутерски страници печатен материјал) покажаа дека меѓу словенски-

⁶ Овие едначења се регуларни и во повеќето контексти се случуваат веќе на друго рамниште, не само на чисто фонетско – не можат да се наречат фонетски процес.

те јазици се појавуваат неколкупроцентни разлики во бројот на вокални и консонантски сегменти, кои, освен два исклучока (словенските периферии), дефинитивно се поклопуваат со класификацијата на словенските јазици во поглед на квантитативниот однос на вокалните фонеме према консонантските фонеме во фонолошките системи.

Македонскиот јазик, кој слично на останатите словенски јазици спаѓа во т.н. тип на консонантски јазици со релативно голема предност на согласките во однос на самогласките во фонолошкиот систем (сп. на пр. Milewski 1962, Andersen 1978, Majewicz 1989, Sawicka 2001)⁷, на словенската почва зазема посебно место. Високата фреквенција на вокални сегменти во текстовите овозможи македонскиот јазик да се класифицира како тип што е повеќе вокален (за разлика од словенечкиот јазик – како тип, кој е повеќе консонантски; во случајот на класификација заснована на фонолошкиот систем македонскиот јазик е определуван како тип, кој е повеќе консонантски, а словенечкиот како тип кој е повеќе вокален сп. Korytowska 2002).

Што се однесува до бројот на вокални секвенци⁸, разликите меѓу словенските јазици се доста јасни (сп. Korytowska 2002). Бројот на вокални групи во текстот, во балканските словенски јазици е неколкукратно повисок отколку во севернословенските.

Фреквенцијата и богатството на консонантски групи е обратнопропорционално на фреквенцијата на појавување на вокалните групи. Консонантските групи во словенските јазици доживеале бројни анализи (Лекомцева 1968, Толстая 1968, 1968а, 1974, Sawicka 1974, 1978, 1986, 1999, 2005 итн.). Најбогат во тој поглед е полскиот јазик, а најсиромашен – српскиот. Споредбата на инвентарите на консонантските групи кои се појавуваат во полската и во српската лексика покажува голема разлика – 183 иницијални групи во српскиот и 460 во полскиот (врз основа на речниците), како и 73 крајни групи во српскиот и 271 во полскиот (Korytowska, Sawicka 2007: 209 pas.). Сондажната споредба на неколку страни од истиот текст на српски и на полски (4 страни српска проза и нивен превод на полски) открива уште поголема разлика: 254 иницијални групи во српскиот и 311 во полскиот, 3 крајни групи во српскиот и 43 во полскиот (Sawicka 1974). Во севернословенските јазици, почесто отколку на југ, се појавуваат и подолги консонантски групи.

– Разликите во структурата на консонантските групи се поврзани со присуството/отсуството на т.н. двооврвни слогови (в. понатаму), како и

⁷ Односот на самогласките кон согласките во фонолошкиот систем на македонскиот јазик изнесува 5:26 (5 самогласки, 7 сонанти и 19 опструенти).

⁸ За вокална група се прифаќа спој на две слоготворни самогласки или на полна самогласка со слоготворен сонант.

со појавувањето (во севернословенските јазици) vs ограниченото појавување (на југот) на удвојување на согласките.

Разликите на можните слоговни модели меѓу словенските јазици се поврзани со присуството/отсуството на сонанти во слоготворна функција, како и со разликите во структурата на консонантските групи. Т. н. двоврвни слогови се такви кои содржат консонантски групи со неслоготворен сонант на почетокот на зборот /#SO/ или на крајот на зборот /-OS#/ , како и со неслоготворен сонант меѓу согласките во произволна позиција /OSO/. Сите тие групи се прифатливи за полскиот јазик. Во сите останати јазици, такви групи или веќе нема, или, пак, имаат ограничено појавување. Чешкиот прифаќа двоврвни слогови само на почетокот на зборот. Во белорускиот, словачкиот и лужичкиот практично веќе воопшто нема двоврвни слогови, но тоа е релативно нов факт (правописите на овие јазици сведочат за тоа дека до неодамна во нив уште се појавувале двоврвни слогови). Најстарото поколение на говорители на рускиот јазик сè уште употребува изговор со двоврвни слогови во секоја позиција, но повеќето Руси двоврвните слогови веќе ги изговараат само на почетокот на зборот, како во чешкиот јазик, додека ликвидниот сонант во група на крајот на зборот /-OS#/ се изговара слоготворно. Отстапувањето од двоврвните слогови, кои настанале во словенските јазици по исчезнувањето на слабите ерови е општословенски процес. Најрано бил завршен во јужнословенските јазици (детали в. кај Sawicka 2007).

- типолошка вредност, исто така, има бојата на тврдата латерална согласка (независно од тоа дали таа потекнува од прасловенската тврда или мека латерална согласка) – овде целиот запад, т.е. сите западнословенски и западно-јужнословенски јазици имаат т.н. [l] блиско по бојата до централноевропското, додека источнословенските и источно-јужнословенските јазици ја зачувале архаичната дентално-веларна (азијатска) боја. Во дел од јазиците во истата морфонолошка функција се појавува и неслоготворната висока самогласка од заден ред [u], но, сепак, таа почесто потекнува од други гласови, со кои алтернира во различни контексти. Овој проблем, исто така, има типолошка вредност, но за македонскиот јазик не е многу важен (иако ваква боја се појавува во дијалектите), па затоа нема детално да го разработуваме.

- прозодиските разлики го засегаат зборовниот акцент и контурата на прашалната интонација. Акцентските разлики се разложуваат некохерентно со останатите изофони. Стабилизиран акцент имаат западнословенските јазици (иницијален или парокситоничен), како и македонскиот (пропарокситоничен). Слободен акцент имаат останатите јазици, но во јужните западнословенски јазици се појавуваат извесни ограничувања на појавувањето на акцентот. Во западниот дел во акцентотворна функција

е ангажиран елементот на висината на гласот (понекогаш потпомаган од должината). Во источниот дел од словенскиот свет физичкиот корелат на зборовниот акцент е продолженоста на акцентираната самогласка. Само во југозападниот дел сè уште е зачувана, во помал или во поголем степен, акцентската политонија⁹.

- самиот исток на словенскиот свет, исто така, има регуларни редукции на ниските и средните неакцентирани самогласки. Редукции се случуваат и во лужичкиот и во словенечкиот јазик, но почесто ги засегаат високите самогласки, т.е. кусо артикулираните и се понерегуларни. Па така, истокот има подвижен акцент, во кој акцентски маркирана е морфемата (не слогот) и утврдените (во форма на морфонолошки правила) редукции на неакцентирани самогласки. Западот, пак, или има стабилизирани акцент на конкретен слог во зборот, или има политонија. Некои од овие разлики, исто така, полека подлегнуваат на изедначување. Секаде, каде што имаме морфолошки акцент, тој престанува да биде слободен и подлежи на стабилизирање на определена морфема на флективната парадигма. Во некои од тие јазици (политонични) се појавуваат и дистрибуциски ограничувања на акцентот, поврзани со карактерот на фонетската проминенција, без оглед на принципиелното врзување на акцентот со морфема, а не со слог. Политонијата постојано слабее. Затоа, пак, во јазиците со фонетски стабилизирани акцент запреле или ослабнале пренесувањата на акцентот во акцентските целисти, што го зголемува бројот на исклучоците.

Слично на зборовниот акцент, реченичната интонација може да биде регулирана или од фонетското рамниште (тогаш е нагласен последниот збор од прозодиската фраза) или од морфолошкото (нагласен е т.н. *word in focus* – збор, кој поради нешто претставува рема на исказот). Типолошко-ареална вредност има интонацијата на прашањата со решение (*оа-не* прашањата). На истокот на словенскиот свет (тука спаѓа и бугарскиот јазик) прашањата со решение завршуваат со надолна интонација – каденција, а фразниот акцент паѓа на зборот што се однесува на содржината за која прашуваме. Западнословенските јазици на крајот на прашањето со решение имаат антекаденција – нагорна интонација. Затоа пак на југозапад (каде што спаѓа македонскиот јазик) се појавуваат и двете контури.

Анализирајќи ја позицијата на македонскиот јазик во рамките на словенскиот јазичен свет, ќе направиме куса споредба на признаците кои погоре ги издвоивме (прифатени како типолошко-ареално суштествени), својствени на македонската литературна форма со непосредните словенски соседи – српскиот и бугарскиот јазик.

---

⁹ Ова, се разбира, е општа проценка, бидејќи акцентот е во силна зависност од контекстот, поради што во извесни позиции можат да доминираат други прозодиски признаци (повеќе детали в. во: Sawicka 2007a).

Табела 1. *Споредба на избрани фонетски признаци на јазичниот стандард на македонскиот, на српскиот и на бугарскиот јазик.*

Признак	Македонски	Српски	Бугарски
Асимилациска палатализација	нема	нема	слаба
Повеќе од 2 палатални опструентни фонеме	нема	нема	полна корелација
Озвучувачко санди	делумно	нема	полно
Долги вокални фонеме	(многу вокални геминации)	се појавуваат	нема
Централизирана самогласка во ранг на фонема	нема	нема	се појавува
Губење на [χ]	да	во дијалекти	не
Едноврвен слог	да	да	да
Фреквенција на вокални групи	многу висока	висока	висока
средноевропско [l]	не се појавува	се појавува	не се појавува
слоготворно [r]	се појавува	се појавува	не се појавува
Слободен акцент	не се појавува	се појавува	се појавува
Редукции на неакцентирани самогласки	не се појавуваат	не се појавуваат	се појавуваат
Антекаденција во прашања со решение	се појавува	се појавува	не се појавува

Ова се разликите, за кои заклучивме дека се релевантни во типолошки поглед. Во горната табела земена е во предвид состојбата на фонетиката на стандардите, кои се засновани на доста меѓусебно оддалечени дијалекти на српскиот, македонскиот и бугарскиот јазик. Сепак, на југот на словенскиот свет нема јасни меѓујазични граници. Во однос на фонетиката, значителен дел од териториите на Македонија, Србија и Бугарија претставуваат преодни терени.

Избрани се оние признаци кои претставуваат типолошки разлики во рамките на словенските јазици, особено разлики меѓу бугарскиот, македонскиот и српскиот фонетски тип. Како што се гледа од горната табела, македонската фонетика е значително поблиска до српската фонетика отколку до бугарската.

МЕСТОТО НА МАКЕДОНСКАТА ФОНЕТИКА ВО РАМКИТЕ НА БАЛКАНСКИОТ ЈАЗИЧЕН СВЕТ

Фонетската карактеристика на македонските дијалекти ја оформила следнава околност: македонската јазична територија се простира во самиот центар на Балканскиот јазичен сојуз и на територија која е исклучително мултијазична, со најголема конвергенција. Сп. „...when one maps out the greatest intensity and concentration of these features, these features help to define a core Balkan convergence area in the central Balkans, taking in Northern Greece, Albania, Macedonia, and extending into Southern Serbia and Bulgaria” (Joseph 2003, како и други истражувачи, на пр. Lindstedt 2000, Friedman 2008 и др.).

Заедно со развојот на балканологијата се појавија и обиди да се карактеризира балканска фонетика. Нуло Миниси се обидува да го формулира балканскиот вокализам (Minissi 1982), а Борис Симеонов (1977) – балканскиот консонантизам. Ниедна од овие проби не е успешна, бидејќи Балканот во тој поглед не е изедначен. Овој факт го забележал Павле Ивиќ (Ivić 1968), кој за фонетски центар на Балканскиот јазичен сојуз го прогласил бугарско-романскиот терен.

Балканската фонетика не ги следи поделбите на словенските јазици на балкански и небалкански. Фонетските поделби повеќе се поклопуваат со поделбите кои ги издвоивме во претходното заглавје. Тоа значи дека границата на фонетската поделба на словенските јазици се продолжува во југоисточна Европа. Па, според тоа, и балканските јазици, како и словенските, може да се поделат на оние кои имаат попрецизна артикулација и оние чиј изговор е повеќе течен и затоа има повеќе асимилација, неутрализација, *ergo*, повеќе опции за реализација. Па така, може да ја поделиме балканската фонетика на источен и западен (поевропски) тип, притоа имајќи на ум дека оваа граница има *de facto* облик на широк преоден појас. Друг важен факт е тој дека фонетската поделба на словенските јазици не се поклопува со морфосинтаксичката поделба на балкански и

небалкански јазици¹⁰. Оваа поделба тече (степенувано) меѓу терени кои претставуваат основа на литературниот македонски и бугарски јазик во источната варијанта (исто така и меѓу српскиот и бугарскиот). Преодниот терен опфаќа големи ареали од териториите на Македонија и на Бугарија (сп. во претходното заглавје).

Значи, балканската фонетика се раслојува на источен дел¹¹ (бугарско-романски), кој се надоврзува на евроазиската фонотактичка лига на Роман Јакобсон (в. погоре) и на западна, „поедноставна“ фонетика која се надоврзува на останатиот дел од Европа. Сепак, Балканот има своја специфика – таа се однесува на одделената територија на западниот дел од Балканот, понатаму конвенционално наречен централен дел. Според тоа, може да ја поделиме балканската фонетика на: источна и западна (со специфичен центар), како и средоземноморска. Последнава ја создава фонотактиката на јужните делови од северните полуострови на Средоземното Море.

Поединечните ареали накусо ќе ги карактеризираме понатаму (по-детална карактеристика в. во Савицка 2014, Sawicka, Sujecka, 2015).

Општите карактеристики на Балканскиот јазичен сојуз најчесто се ограничуваат на набројување на балканските јазични признаци. Обично, покрај морфосинтаксичките се споменуваат и два фонетски признаци, имено: карактеристично за балканските јазици би требало да биде присуството на шва (централизирана самогласка) во ранг на самостојна фонема и на иницијалните групи од типод ND- (назален сонант + оклузив). Ниедна од овие информации не е во целост вистинита, но сепак држат вода.

¹⁰ Општото мислење е дека т.н. холастичка типологија не е возможна. Преку ова треба да се разбере фактот дека типолошка поделба на јазиците во поглед на граматичките признаци не оди во пар со поделбата во поглед на фонетските признаци. Сепак, барем ако се погледне од тој агол на словенските јазици, извесни паралели се видливи – јазиците, кои во најголем степен ја зачувале именската флексија, а изгубиле голем дел од вербалната флексија, ја зачувале и најархаичната форма на словенската фонетика. Така може да се карактеризира самата североисточна крајност. На спротивниот крај, југозападниот, ситуацијата веќе не е толку јасна, но генерално може да се определи како спротивна, како во граматички поглед, така и во фонетски. Меѓу овие две крајности се појавува цела низа преодни ситуации (сп. Sawicka 2001, *Komparacja współczesnych języków słowiańskich* 2007 и др.). Оваа закономерност, сепак, не се однесува на балканските јазици.

¹¹ Павле Ивиќ (Ivić 1968) за фонетски центар на Балканскиот јазичен сојуз го прогласил бугарско-романскиот терен, сигурно поради тоа што бугарската и романската фонетика значително се разликуваат од европската, *ergo* се специфични. Сепак, не обрнал внимание на фактот дека овој терен се надоврзува на широкиот терен на североисточна Европа, па поради тоа не може да се смета за балканска специфика.

Обата признака бараат друга формулација и широк коментар, што ќе го направиме во понатамошниот тек.

БАЛКАНСКИ АРЕАЛИ, РЕЛАТИВНО ИЗЕДНАЧЕНИ ВО ФОНЕТСКИ ПОГЛЕД

Ареален поглед на Балканскиот јазичен сојуз не овозможува формулирање на балканската фонетика во истите географски граници како морфосинтаксичкиот Балкански сојуз. Територијата на морфосинтаксичкиот Балкански сојуз се раслојува на неколку различни ареали со различна фонетика, кои јасно се надоврзуваат на вонбалканските фонетски типови. Освен тоа, поединечни ареали се дефинирани во поглед на некои избрани признаци, така што се случува некој јазик или дијалект во однос на едни, типолошки релевантни, фонетски признаци да припаѓа на еден одреден ареал, а во однос на други признаци – на друг. Па така, некои граници ги формулираме во однос на комплетната фонетска карактеристика (резултат се ареали кои претставуваат неопределени множества, границите претставуваат опширни преодни појаси), а други - во однос на конкретни фонетски признаци, на кои им припишуваме посебна (балканска) специфика. Како што беше кажано погоре, во однос на комплетната фонетска карактеристика Балканот го делиме, мошне обопштено, на два типа: источен и западен. Земајќи ги во предвид, пак, само словенските дијалекти, го делиме на по-архаичен (источен) и „современ“ (западен) тип. Затоа, пак, во рамките на западниот балкански регион го издвојуваме централниот ареал.

Источнобалкански фонетски ареал. Овој фонетски тип, кој ги опфаќа, пред сè, Романија и Бугарија, можеме договорно да го карактеризираме како непречен (флуентен) изговор. Тоа значи дека изговорот е релативно течен, се карактеризира со низа надоврзувања меѓу сегментите – едначења и неутрализации. Во случајот на бугарско-романскиот дијалектен регион овој признак се јавува, главно, во присуството на позициски смекнувања на согласките, со различен опсег на смекнување, зависно од дијалектот, како и во алтернациите на самогласките (на фонолошко или алофонско ниво) во зависност од позицијата во однос на акцентот и од консонантскиот контекст (палатален или непалатален). Општо земено, колку подалеку на исток, толку повеќе има појави од овој тип. Оваа територија накусо беше карактеризирана во претходното заглавје. Чувствителноста на палаталниот/непалаталниот контекст, важна за словенските и романските дијалекти, е признак кој се губи. Ограничувањето на асимилациската палаталност го следи ограничувањето на фонолошката палаталност. Колку подалеку се оди на запад, толку помалку ја има палаталноста на согласките. Најочигледен пример е разликата меѓу стандардот на маке-

донскиот јазик (западнобалкански тип) и на бугарскиот јазик (источните дијалекти, но и стандардот).

Преодот меѓу бугарската фонетика од источен и од западен тип е постепен, слично на преодот меѓу бугарската и македонската фонетика. Во суштина, имајќи ја предвид низата фонетски признаци, за преоден терен може да се смета целиот ареал на западните бугарски дијалекти и голем дел од дијалектите на источна Вардарска Македонија (вклучително и источниот дел од Егејска Македонија).

Вокален признак кој го карактеризира источниот терен се т.н. вокални редукции, кои се засноваат, главно, на повишување на неакцентираниите средни и ниски самогласки, а во дел од романските дијалекти (и ароманските во Добруца) и на алтернациите на оската предна~задна, во зависност од претходната согласка (тврда или мека).

Источниот регион, карактеристичен по појавите на консонантска палаталност и вокална редукција, се простира на северногрчките дијалекти. Во дијалектите на северна Грција има присуство на многу силни вокални редукции, кои доведуваат до исчезнување на неакцентираниите високи самогласки и преминување на средни самогласки во високи, како и позициско смекнување на согласките во различен степен и опсег кои доведуваат до разни фонолошки консеквенции (особено во Тесалија). Не случајно, најмалку смекнувања (само пред јотата) има во Епир, односно на запад, како што и помалку консонантска палаталност и варијантност на самогласките наоѓаме во југозападните аромански дијалекти, отколку во истите аромански дијалекти преселени на почетокот на XX в. во Добруца. Сараманду (Saramandu 1972) приложува дури 13 корелациски пара на самогласки во ароманските дијалекти во Добруца, зависни од палаталниот/непалаталниот консонантски контекст и местото на акцентот. Исто и во гагауските дијалекти од теренот на Бугарија наоѓаме повеќе комбинаторни палатализации отколку во турските дијалекти, т.н. румелиски, на западниот Балкан (каде што поскоро ќе се појави контекстна лабијализација или веларизација на самогласките).

Поделбата на исток (небалканска фонетика, евроазијатски фонетски тип) и на запад (балканска фонетика, *ergo* европска), според ова, има непосредно сооднесување на типолошки-ареалната поделба на словенската фонетика и истовремено тоа е поделба на, соодветно, тип што полека отстапува и на експанзивен тип.

Во зародишот на фонетските балканолошки студии, токму источниот регион на Балканот Павле Ивиќ (Ivić 1968) го назначил за центар на балканскиот фонетски сојуз, односно за балкански фонетски тип. Причината за таквото мислење веројатно бил фактот што тоа е тип на фонетика кој е поредок на европската почва, со јасна специфика, кој се разликува од европската

фонетика со значителен степен на акомодација. Имајќи го, сепак, предвид фактот дека балканизацијата се заснова на *mutatis mutandis* европеизацијата¹², токму овој регион поскоро ќе го прифатиме како европска периферија, небалкански, а врз основа на славистичките споредби – како архаичен.

Големото учество на палаталноста во текстот и чувствителноста на согласките на вокалниот палатален контекст најдолго се задржала на истокот на словенскиот свет (вклучително со теренот на источна Бугарија, и покрај некои разлики кои произлегуваат од фактот дека бугарскиот им припаѓа на јужнословенските јазици). Затоа овој терен, кој на европско тло го претставува фонетскиот тип што е во исчезнување, не треба да се поврзува со Балканот, туку со т.н. Евроазиска фонетска лига, која во 1962 г. ја постулирал Роман Јакобсон (Jakobson 1962). Оваа Лига, како што веќе беше споменато, се карактеризира со непостоење на акцентска политонија и со разградена корелација на палаталноста (со сигурност тука може да го додадеме веларниот призвук на тврдата латерална согласка и централизираната вокална фонема од типот шва [i/ɨ]). Исто така, и во овој случај, поради постепеното отстапување од оваа карактеристика, не може да се одреди јасна граница меѓу евроазискиот и европскиот фонетски тип. Како и да е, во помал или поголем степен, во евроазискиот тип ги вбројуваме сите источнословенски јазици, како и бугарскиот, особено неговите источни дијалекти, (па дури уште и полскиот во извесна мера), романскиот и, *mutatis mutandis*, североисточниот грчки. И фонолошката, како и позициската палаталност, а на другиот крај на словенската фонетика и политонијата, подлежат на постојани ограничувања (намалување на контекстите во кои се појавуваат, на декомпозиција, на дефонологизација, на стврднување итн.)

Северногрчките дијалекти имаат доста врски со источниот тип, но генерално грчкиот е тешко да се квалификува во еден од двата споменати региони. Грчкиот јазик, пак, го дава најважниот балкански (што значи, неисточен) фонетски признак (групите ND, сп. понатаму.).

Петја Асенова (1989) ги поистоветува дискутираните фонетски поделби со границата меѓу источнобалканскиот и западнобалканскиот јазичен тип. Таа, исто така, од десната страна на таа граница гледа вокални редукции и консонантски палатализации. Вистина е дека во албанскиот, односно на западот на Балканот, се јавува и т.н. редуцирана самогласка (општо сметана за балкански признак), но овој признак, според нас, погрешно се

---

¹² И морфосинтаксата на балканските словенски јазици значително повеќе се надоврзува на признаците на јазиците на западна Европа отколку на морфосинтаксата на останатите словенски јазици.

смета за балканска специфика, особено поради нејзината распространетост во јазиците на Европа и на Азија (меѓу нив и во словенските)¹³.

И во романските дијалекти асимилациската палатализација ослабува. Во литературниот јазик се случува, главно, пред предните дифтонзи, пред јотата и пред редуцираното /i/ на крајот од зборот. Слично на бугарскиот, фонолошката интерпретација на овие појави бара ангажираност на подлабоки структури.

Па, како што може да видиме, стандардната македонска фонетика повеќе признаци ја врзуваат со српската отколку со бугарската, што, исто така, беше заклучено во претходното заглавје. Македонската фонетика повеќе припаѓа на западнобалканскиот, *ergo*, западноевропскиот тип. Освен тоа, македонските дијалекти, заземајќи положба во самиот центар на Балканскиот јазичен сојуз, имаат и своја, истакната балканска специфика.

Западнобалкански признаци се непостоење на [χ] (во македонскиот, во српските дијалекти и делумно во албанските); мал број палатални консонантски фонеме, ограничен на два опструента и два или три сонанта; мешање на палаталните и алвеоларните африкати (во македонскиот, во српските штокавски дијалекти и во албанските дијалекти; исто така, делумно и во северногрчките дијалекти – таму каде што настанале палатални како резултат на палатализацијата на веларните се појавува тенденција на стврднување). Повеќе информации и примери в. Sawicka 1997, 2001 и др.

Македонската фонетика дополнително ја карактеризираат некои појави кои може да ги наречеме централнобалкански, како типот на санди, големата фреквенција на вокалните групи, типот на акцентот, проклизата на прономиналните и на вербалните клитики и др. Овие признаци го поврзуваат македонскиот со албанскиот, грчкиот и ароманскиот јазик.

Заокружувајќи го овој дел мора да заклучиме дека фонетската поделба на Европа на западен и источен тип поминува низ балканскиот ареал, како и низ словенскиот ареал.

Фонетскиот центар на Балканскиот сојуз. На запад од источнобалканскиот фонетски ареал балканските дијалекти имаат спротивставени признаци, односно изговорот има попрецизен карактер, има помалку едначења и неутрализации, помалку палатални консонантски сегменти. Во тој поглед, како што веќе неколку пати беше споменато, западот на Балканот се надоврзува на западна Европа, која, се разбира, и самата не е компактна, но сепак, како што се чини, ги нема оние најкарактеристични признаци што се појавуваат во источниот ареал – на западната страна по-

¹³ Албанскиот дијалектен регион, исто така, не е во тој поглед изедначен – опсегот на редукција е значително поширок во северните дијалекти отколку во јужните. Освен тоа, фонолошко шва постои само во јужните дијалекти и во литературниот албански јазик.

богати и почести се вокалните групи, помалку е присутна консонантската палатализација, поедноставни се консонантските групи. Во оваа дихотомна слика грчката фонетика не се вклопува најдобро. Северните грчки дијалекти имаат и фонетски признаци карактеристични за источниот дел од Балканот, но и за западниот, додека јужните дијалекти поскоро имаат „средоземноморски“ признаци, в. понатаму.

Според тоа, западниот дел од Балканот, слично на источниот, не е на ниеден начин специфичен на тлото на јазичните региони кои го опкружуваат. Сепак, има еден фрагмент од западниот дел, на кој се концентрираат или се појавуваат во поинтензивна форма спротивставени признаци во однос на источнобалканскиот ареал (кои имаат различна распространетост). Освен тоа, овде се појавува еден многу специфичен балкански фонетски признак – единствен, но над очекуваното разграден и повеќе-аспектен, в. понатаму за групите ND. Во овој регион грчките дијалекти многу добро се вклопуваат. Ова место е допирна точка на македонскиот, албанскиот и грчкиот јазик, при што некои признаци излегуваат далеку надвор од овие три јазика и ги опфаќаат јужносрпските или италијанските дијалекти. Повеќето од овие признаци имаат банален карактер, но престануваат да бидат банални на тлото на непосредните соседи и во споредба со блиските сродни јазици надвор од тој регион, кои тие признаци ги немаат.

Овој регион го карактеризира: специфичен тип санди, заснован на едначењата по звучност на крајните опструенти пред иницијалните опструенти, додека пред самогласки и сонанти опструентите не подлежат на модификација. Освен тоа, ова правило се применува мошне нерегуларно. Такво санди се појавува во македонскиот јазик и во северноалбанските (гегиски) дијалекти, додека во јужните албански дијалекти (тоскиските), како и во бугарскиот јазик, се појавува доста регуларно санди од обезвучувачки тип. Во соседниот српски озвучувачкото санди не се појавува воопшто, со што го поврзува српскиот јазик со неколку јазици на западна Европа, но се издвојува меѓу словенските јазици, кои – сите – ги карактеризира појавата на озвучувачкото санди. Грчкиот дефинитивно нема услови за појавување на озвучувачкото санди – единствениот опструент кој се појавува на крајот од грчките зборови е /s/. Сепак, во северногрчките дијалекти, како резултат на редукцијата на неакцентираниите високи самогласки, настанале финални согласки и консонантски групи. Во овие дијалекти санди, исто така, не е многу регуларно, а освен тоа малку се разликува од македонско-северноалбанското санди. Имено, самогласка на почетокот на следниот збор претставува обезвучувачки контекст за опструентите на крајот од зборот, а сонант во истата позиција – озвучувачки контекст (сп. Korytowska 2012).

Вториот признак на македонско-албанско-грчкиот регион е тенденција за стабилизирање на акцентот на еден од трите последни слогови

(завршено во македонскиот јазик). Во сферата на прозодијата карактеристични се и извесни тенденции кои се однесуваат на реченичната интонација. Тука се работи, пред сè, за ослабнување на каденцијата во потврдните искази и во други завршени искази. Во прашањата со решение (*оа-не* прашања) се појавува и каденција и антекаденција (исто и во српскиот, албанскиот и грчкиот; другите словенски јазици имаат или каденција или антекаденција во таа функција). За балканската прозодија в. особено Николаева 1996.

Следниот признак е релативно големото количество вокални групи, што силно го разликува балканскиот словенски елемент од северот на словенскиот свет (и словенечкиот јазик, кој од многу аспекти се надоврзува на северниот словенски свет). Сите јужнословенски јазици имаат големо количество од групи VV, на југот најмалку такви групи има бугарскиот, а најмногу македонскиот, што несомнено се поврзува со грчкото влијание (особено со исчезнувањето на јотата пред самогласките од преден ред, вклучувајќи ја и интервокалната позиција), со локалното губење на /χ/ и низа други лениции¹⁴.

Непостојењето на /χ/ е, исто така, признак на овој регион, но не се однесува на грчкиот јазик. Губењето на /χ/, или негово заменување, се појавува главно во македонскиот (на пр. буг. *хубаво* – мак. *убаво*) и во српскиот (на дијалектно и разговорно ниво¹⁵, на пр. срп. [uvo] – хрв. [uxo]), како и во неполна форма, во северноалбанските дијалекти, каде што, слично на македонскиот, чест супститут на [χ] е [f], на пр. алб. стандард *njoh* [ńox]) ‘знам’, но [ńoftim] ‘знаење’, како во мак. [graf]. Опсегот на губење или супституција на [χ] во српските и северноалбанските дијалекти е мошне голем. Се протега и на запад, на дијалектите на Италија.

Во врска со напредувачкиот процес на ограничување на учеството на консонантската палаталност, овде се појавуваат низа дистрибуциски ограничувања (особено за сонантите [lʰ] и [ń] во македонскиот), нестабилен фонолошки статус на јотата (во македонскиот и во грчкиот), но најтипично е мешањето на палаталните и алвеоларните африкати, засновано на губењето на палаталноста и ликвидацијата на опозицијата (често во изговорот не се разликуваат зборови како *куќа* и *куча*, или *куќи* и *куки*). Па така, во дел од македонските и од албанските дијалекти [k] и [g] стврдуваат и преминуваат во [č] и [ž], а истото се случува и со јужносрпските [ć] и [ž]. Грчкиот стандард нема меки африкати, но во дел од северните дијалекти настану-

¹⁴ Разликите меѓу словенските јазици во фреквенцијата на вокални групи се забележително големи, од неколку групи во примерокот до околу 200 во македонскиот, во исто такв примерок (сп. за тоа Kogutowska 2001).

¹⁵ Гласот /χ/ бил вештачки вратен во српскиот јазик во XIX в. (реформата на Вук Караџиќ).

ваат како резултат на комбинаторните смекнувања на веларните оклузивни, главно на јотацијата. И тие можат да подлежат на стврднување. На истиот начин понекогаш настануваат африкати во турските дијалекти на Балканот и, исто така, подлежат на стврднување (повеќе в. Sawicka 1997: 43).

За јазиците на овој регион карактеристична е и проклізата на кушите лично-заменски форми и на кусите форми на помошните глаголи. Овој признак го делат македонскиот, албанскиот и грчкиот со сите средоземноморски романски јазици и со романскиот. Во бугарскиот овој признак се развил само делумно (главно ги засега глаголските клитики, а во значително помала мера заменските).

На оваа територија нема редукции од бугарски тип, т.е. такви, како резултат на кои се збогатува алофонијата. Сепак, работата не е едноставна, бидејќи за редукции зборуваме и во случајот на северногрчките и северноалбанските дијалекти и југоисточните македонски дијалекти. Во северногрчките дијалекти, и покрај тоа што таму редукцијата, слично како во бугарскиот, се заснова, главно, на повишувањето, но како резултат на редукцијата на средни самогласки настануваат чисти високи самогласки, а високите самогласки исчезнуваат. Единствено [a] ретко се редуцира во шва – овој звук во грчкиот јазик има потпора во локалните словенски дијалекти. Во северноалбанските дијалекти редукцијата не се заснова на повишување, туку на централизација и поскоро нема веќе жив карактер (в. за тоа Асенова 1989). Шва кое настанало како резултат на некогашните редукции се чува во северноалбанските дијалекти само тогаш, кога неговото исчезнување би довело до системски неприфатливи или тешки за изговор консонантски групи. Бидејќи, сепак, таквото шва се појавува од истите причини и на места каде што етимолошки немало никаква самогласка, разумно е да се прифати дека албанските редукции се засновале на комплетното губење на самогласката, а шва е средство за разрешување на контекстните (дистрибуциски) конфликти, независно од тоа дали се појавува на местото на некоја етимолошка самогласка или не, како во заемките, сп. го на пр. општоалбанското *theatrum* (лат. < грчко) > *teatr* > *teatër* [teatər].

Отсуството на консонантска геминација, исто така, се смета за балкански признак, главно, поради тоа што во соседните јазици (италијански, турски и некои грчки дијалекти) геминатите имаат висока фреквенција. На територијата за која станува збор геминацијата е сосема исклучителна појава, возможна единствено на јасни морфолошки граници. Во поглед на фреквенцијата на оваа појава, се разликува, меѓу другите, бугарскиот од македонскиот. Овие два јазика, воопшто, претставуваат добро поле за споредба, бидејќи, и покрај блиското сродство, спаѓаат во различни фонетски типови, иако, како што веќе многу пати беше споменувано, преодот од еден во друг тип оди постепено. Сите словенски јазици распоредени на југ од Карпатите (како и лужичкиот) влегуваат во овој комплекс на јазици

без геминација или со многу ограничена геминација, додека севернословенските јазици немаат во тој поглед големи ограничувања, а во некои од нив (белоруски и украински) геминацијата обилно се појавува. Дури и во бугарскиот јазик ќе пронајдеме многу геминации (различно реализирани).

Сепак, најважниот и најспецифичниот признак (отсутен во другите делови на Европа) на централниот фонетски регион на Балканскиот јазичен сојуз е групата признаци поврзани со функционирањето на консонантската група ‘назален сонант + оклузив’, која се појавува и во македонските дијалекти (в. понатаму).

При карактеризацијата на балканската фонетика треба се обрати внимание на проблемот на редуцираната самогласка. Додуша, тешко може да се каже дека појавата на фонолошко шва е балкански признак (што ноторно го прават сите описи на Балканскиот јазичен сојуз), бидејќи тоа не се појавува насекаде: го има во литературниот бугарски, романскиот (дури два) и јужниот и литературниот албански, го нема во грчкиот, во литературниот македонски (но во дијалектите е поинаку) – целиот северноалбански регион нема фонолошко шва, а го има извесен дел од македонските дијалекти. Од друга страна, централизирана вокална фонема се појавува во повеќето севернословенски јазици: во полскиот, рускиот, белорускиот и украинскиот ([i]). Слична фонема се појавува и во многу азијатски јазици (меѓу кои и во турскиот) и во некои северноевропски. Според тоа, балканската територија со шва (тука мислам особено на бугарско-романскиот регион) се надоврзува, во тој поглед и со фонетиката на истокот и со фонетиката на северот.

Во минатото, сепак, во балканските јазици се појавувал сличен глас (незадолжително со статус на фонема) со исто таква распространетост како балканските морфосинтаксички признаци. Сепак, тоа не е признак кој се појавува во денешно време. Тука мислам на видот назална централизирана самогласка. Назалното шва го реконструираме во периодот на средниот век во албанскиот, романскиот, бугарскиот и македонскиот јазик. Во секој од тие дијалекти овој сегмент можел да настане независно, бидејќи во секој се појавувале услови за развој на таков звук. Времето на настанување на овој звук, исто така, не мора да биде идентично. Сепак, не може да биде случајност што на толку компактна територија се развил толку специфичен звук. Несомнено неговата појава била поддржувана од присуството на сличен звук во дијалект со кој се имало контакт.

Според нашето убедување, словенските јазици го развиле овој звук под влијание на супстрат, а супстрат во периодот на раниот среден век сочинувале романско-албанските дијалекти. Времето на настанување на овој балканизам во словенските јазици е периодот по вокализацијата на силните ерови и губењето на слабите, што значи, околу X в. Единствено

во однос на словенскиот материјал може да бидеме сигурни во релативното настанување на назалното шва. Албанските научници го датираат настанувањето на назалното шва порано, пред VII век. Сигурно оваа појава постоела пред ротацизмот во албанскиот, а во извесна смисла постои и до денес во северноалбанските дијалекти, каде што имаме назално [ã] со поместена артикулација кон назад.

Овој необичен звук имал потпора во носовките (со фонолошки статус на комбинаторни варијанти), кои сигурно се појавувале и во балканскиот латински јазик (а потоа во романскиот и во албанскиот), како и во словенските јазици, а се развиле под влијание на позициската асимилација во назален сонант кој следи по самогласка (во словенските јазици во контекстите /VNC/ и /VN#/ , односно кога групата [самогласка + назален сонант] се појавувала пред согласка или на крајот на зборот, а во албанскиот и романскиот и пред самогласка). По назализацијата на претходната самогласка назалната согласка во словенските јазици исчезнувала, во останатите балкански дијалекти се зачувувала, во северноалбанскиот се изгубила само во извесен број позиции, а во јужноалбанските дијалекти [n] меѓу самогласки преминувало во [ŋ], што одело во прилог на подоцнежното губење на назалноста. Назалното шва не било постојан звук, можеби дури и краткотраен, но оставило траги во денешните фонетски системи на балканските јазици. Во својот понатамошен развојот назалното шва ја губело или назалноста, или централизацијата (т.е. преминувало во „полна“ самогласка) или и едното и другото.

Во романскиот јазик денес се појавуваат две централизираны самогласки: /ə/ (ă) и /y/ (î, â). /ə/ настанало по пат на редукција на неакцентираниот /a/, додека /y/ се развило од секое /a/ (поретко од /e/) пред /n/ или пред групата /m + согласка/, независно од позицијата во однос на акцентот, на пр. *lână* < лат. *lana*, *bîne* < лат. *bene*, *câmp* < лат. *campum* итн. Па, така, сигурно високото романско шва во почетниот период на своето постоење било назализирано (впрочем, тоа така го интерпретира романската историска фонетика). Според тоа, во извесен период од времето романските [a], [ə] и [ã] (подоцнежнo /y/) биле комбинаторни варијанти: [ã] – пред назална согласка, [a] – во останатите контексти под акцент, а [ə] – во неакцентирана позиција. Понатамошниот развој на [ã] се засновал на централизацијата (под влијание на силна синхронична назалност, каква што денес пронаоѓаме во гегискиот дијалект) и на губењето на назалноста (која станала непотребна поради настанувањето на разликата на местото на артикулација во однос на [a]). Ваквиот развој претпоставува и постоење на фази со факултативна назалност. Појавувањето на факултативна назалност создава можност да се пренесе назалноста на други централизираны самогласки или на централизација на носовките, што може да се

забележи во историјата на бугарската и на македонската фонетика, иако во секој од овие два етнолекти во различни контексти (в. понатаму).

Еден дел од албанските зборови со носовка имаат исто потекло како романските (балканскиот латински) и во овие зборови може да го следиме паралелниот развој на централизираната самогласка под акцент.

Во албанскиот јазик сите самогласки подлегнале на назализација пред назалниот сонант, првобитно, веројатно во секоја позиција. Денес носовките се зачувале во гегискиот дијалект, само под акцент. Во неакцентирана позиција самогласките подлегнувале на редукција и, често, на губење. Во денешниот јазичен материјал на романското /y/ (*i*, *â*), во гегискиот (северноалбанскиот) дијалект му одговара назалното [ã] (*â*), а во тоскискиот (јужноалбанскиот) – акцентираното [ə] (*ë*), на пр. ром. *mânz* – литературно алб. *mëz*, ром. *rânzã* – алб. *rëndës*. Во албанскиот јазик назалното [ã] (подоцнежнo тоскиско шва) настанало од групата [an], а во латинските заемки и од [en]. По завршувањето на ротацизмот (преминување на интервокалното [n] во [r] во тоскискиот дијалект) назалноста на самогласката ја изгубила потпората во назалниот контекст и се изгубила. Според тоа, денешното акцентирано [ə] (*ë*) во тоскискиот дијалект и во литературниот јазик му одговара на гегиското акцентирано долго [ã] (со задна артикулација и малку повишена), на пр. тоск. *ëshhtë* [əšt(ə)] – гер. *âshhtë* [ã:št] ‘е’, тоск. *rërë* [rər(ə)] – гер. *rânë* [rã:n] < лат. *arena*).¹⁶

Современиот бугарски јазик е единствениот литературен словенски јазик, во кој се зачувала централизираната самогласка која потекнува од некогашниот јор од заден ред (ъ). Исто така глас во бугарскиот јазик е континуација на прасловенската носовка од заден ред. Во старословенските јазични споменици од бугарска територија мешањето на *ъ ([ə]) и *[ǫ] се забележува од XI в. – во тоа време во останатите јужнословенски јазици еровите во силни позиции веќе биле вокализирани (односно преминале во полни самогласки). Можно е централизацијата да се зачувала во бугарскиот јазик под влијание на факултативната, краткотрајна назалност, пренесена од првобитните носовки – тоа значи дека мешањето можело да биде резултат на поврзанооста на централизацијата со назализацијата

¹⁶ Значи, во тоскискиот дијалект [ə] има двојно потекло: под акцент потекнува од носовката, а кога не е акцентирано може да биде резултат на редукција или е нов елемент, мотивиран од фонетската структура на слогот. На неакцентираното тоскиско [ə] (*ë*), според тоа, најчесто му одговара гегискиот нулта звук, а поретко централизираниот глас [ə], [i] или [u], кои се појавуваат секундарно како тампон кој ги разбива консонантските групи кои не се прифатливи од гледна точка на слоговната структура. Гегиското [ə] нема фонолошка вредност; условено е од контекстот и фонолошки го интерпретираме како фрагмент на комбинаторната реализација на сонантот, на пр. *lopa* ‘крава’ – акуз. едн. *lopën* - /lopn/ [lopən]. Правилото е следно: /S/ > [əS] меѓу согласки или меѓу согласка и јунктура.

(спореди ја ситуацијата во соседниот романски јазик кој тогаш веројатно сè уште коегзистирала на истото подрачје). Во старите романски текстови и документи (во Романија на почетокот се пишувало на старословенски јазик) на местото на првобитниот јор – њ – се употребувала буква што ја означува носовката од заден ред – ж (како и во текстовите на бугарска територија).

Најинтересна ситуација настанала во словенските дијалекти на Егејска Македонија, која подетално ќе ја опишеме во едно од следните заглавја, а која се поврзува со делумното зачувување на назалноста што произлегува од прасловенските носовки. На македонската територија, исто така, дошло до мешање на задната централизирана самогласка (но која потекнувала од секундарниот јер) и на задната носовка – во денешниот литературен јазик и во западните и централните дијалекти овие два прасловенски гласа имаат ист континуант [a]. За тоа дека назалниот глас од заден ред веројатно тука повремено имал и централизиран карактер сведочат некои факти поврзани со друг специфичен балканизам (со групите [назална согласка + оклузив] со исто место на артикулација), кое подетално ќе го разработиме во заглавје 14.

Средоземноморскиот фонетски ареал. Балканот задира во уште еден одделен европски регион со определени фонотактички признаци. Може да го наречеме, договорно, Средоземноморски фонотактички сојуз. Тој ги опфаќа европските полуострови на Средоземното Море, а особено нивните јужни делови. Тука, исто така, се сретнале грчкиот и латинскиот елемент, кои на различен начин придонеле во создавањето на средоземната фонотактика. Тука се работи, пред сè, за два признака, кои на територијата за која станува збор се појавуваат во малку поинакви форми, во различна мера, со различна фреквенција. Сепак, можат да се опфатат со заеднички термин – имено, тоа е фонетски модел на зборот, кој се карактеризира со отворени слогови (или релативно отворени), особено на крајот на зборот, како и со рестрикција за појава на звучни оклузивни во интервокална позиција (за лениција¹⁷ како балкански признак сп. Bednarczuk 2005).

Во мошне раната историја на грчкиот јазик звучните оклузивни подлегнале на лениција (фрикативизација) во интервокална позиција и таквата состојба денес е карактеристична за грчкиот стандард и за јужните дијалекти. Поинаку е во делот на северните дијалекти, каде што интервокалните звучни оклузивни настанале секундарно по упростувањето на групите ND во D. И покрај тоа што самата рестрикција на појавување на звучни оклузивни меѓу самогласки, во стандардот и на југот сè уште е

¹⁷ Под лениција (ослабнување) треба да се подразбира намалување на артикулационската дистанца во преминувањето од еден слог на друг. Леницијата најчесто се однесува на интервокалните согласки.

актуелна, звучните теснински, кои настанале како резултат на леницијата, веќе не можеме да ги третираме како позициски алофони на соодветните преградни. Звучните оклузивни влегле во комбинаторна релација со групите ND и денес интервокалните звучни оклузивни се заменети со групи ND, а не со теснински (сп. во заглавјето бр. 14).

Во дел од дијалектите, на пр. на Додеканеските острови се случува лениција до нулта степен, а во кипарскиот дијалект звучните интервокални теснински согласки регуларно се губат, на пр. *φωβος* ‘страв’ > [foos], *μαγος* ‘магионичар’ > [maos]).

Малку поинаку изгледа работата во романските дијалекти, каде што леницијата е жива појава, а звучните оклузивни задолжително или факултативно алтернираат во интервокална позиција со теснински алофони. Леницијата се појавува во италијанскиот, шпанскиот, португалскиот, каталонскиот и окситанскиот, како и во македонските дијалекти. Во шпанскиот и каталонскиот леницијата на [b, d, g] е регуларна појава, иако незадолжителна, на пр. шп. *pagar* [paɣar], *sabe* [save]. Звучните оклузивни тука се појавуваат само на почетокот во зборот или како елементи на некои консонантски групи. Малку понерегуларно леницијата се појавува во португалскиот, главно во брзо темпо, не е распространета и има малку поинаков опсег на појавување. Во ибериските јазици леницијата може да се случува и кога оклузивите влегуваат во состав на некои консонантски групи. Бројот на групите во кои се појавува лениција е значително помал во португалскиот отколку во шпанскиот или каталонскиот, каде што дури и на допирот на зборовите може да се појави лениција на иницијалниот звучен оклузив (додуша повеќето од примерите се лексикализирани форми, слично на комплетното губење на оклузивот во суфиксот *-ado* > [ao]).

Во италијанскиот јазик леницијата е дијалектна појава, а ја има и во разговорниот јазик. Во однос на италијанските јазици обично се зборува за можно келтско влијание¹⁸ – мислиме дека тоа е обично совпаѓање – леницијата, како и вториот средоземноморски признак – тенденцијата на отворени слогови, се доста познати појави во историјата на јазиците – се појавуваат или се појавувале во многу јазици. Нас нè интересира тоа што како нивни резултат се создало дистрибуциско ограничување, кое опфаќа голем, релативно компактен ареал и се однесува на јазиците кои спаѓаат во различни семејства.

Леницијата е признак, пред сè, на јужноиталијанските дијалекти, понерегуларно се појавува на север, каде што понекогаш ги опфаќа и беззвучните оклузивни, кои преминуваат во соодветни звучни. Па, така, во романските дијалекти имаме, *mutatis mutandis*, слична ситуација како во

¹⁸ Во историската граматика на шпанскиот јазик леницијата се толкува повеќе како внатрешен развој (сп. Penny 2002).

грчкиот, каде што истите појави се присутни и на север и на југ, но, сепак, структурни траги на овие појави се зачувани само на југот – на северот звучните оклузивни веќе се појавуваат во интервокални позиции.

Италијанската лениција е признак на разговорниот јазик и на дијалектите, не е сосема регуларна појава, најчесто на лениција подлегнува [d], а најретко [b]. Звучните интервокални оклузивни се избегнуваат во италијанските дијалекти и на други начини, на пр. преку други супституции, сп. на пр. сицилијанското [kriiri] < *credere*, или неаполското [pavare] < *pagare*, [pelə] < *piede*. Се случува и преназализација (на пр. [mbe] < *bene*, [ottombre] < *ottobre* – (тука сепак веројатно под влијание на формата *settembre*), или преку комплетна редуција на гласот, на пр. неаполското [preo] < *prego*, калабриското [kguele] < *crudele*. Поретко ваквите појави ги има во консонантските групи, на пр. [livro] < *libro*, но понекогаш интервокалните звучни оклузивни се ликвидираат и на зборовната граница, кога иницијалната позиција на согласката во италијанските дијалекти од гледна точка на прозодискиот збор, т.е. акцентската единица, претставува, всушност, интервокална позиција (во синтаксички групи со силна семантичка врска), сп. [varva/bbarba] < *barba* (Кампанија).

Леницијата се појавила и во историјата на албанскиот јазик, сп. *pyll* < лат. *padulem*, *djall* < *diabolus*, *kal* < *caballus*, *mjek* < *medicus*, *ve* < праиндоевропски **widhewa* и др. Сепак, денес во албанските дијалекти звучните преградни согласки се појавуваат меѓу самогласки без ограничувања. Ретките случаи на фрикативизација се појавуваат во подоцнежните заемки и сигурно потекнуваат од италијанскиот, на пр. *periudhë*, *adhuroj*. Единствено во арберешкиот (албански дијалект во јужна Италија), регуларно на фрикативизација подлегнува /g/, на пр. *rruga* > [Ruŋa]¹⁹.

Леницијата е позната и во македонските дијалекти, особено западните, каде што на ослабнување подлегнуваат не само звучните оклузивни (главно [d] и [g], туку и [v], [χ] или сонантите, со различна регуларност и во различна мера, (се случуваат и супституции), на пр. зап. мак. *давам* > [daam], *ложница* > [lojca], *човек* > [çoek], *сеџа* > [sea], *џлеџаш* > [gleaš] и др. Во тој поглед разговорниот македонски и дијалектите се слични на разговорниот италијански и италијанските дијалекти.

Како што се гледа, единствено во јужните грчки дијалекти рестрикцијата на појавување на звучните оклузивни меѓу самогласки без исклучоци се спроведува, исто и во литературната форма, и единствено во грчкиот звучните преградни согласки настанати како резултат на леницијата не претставуваат комбинаторни варијанти на соодветните оклузивни, како што е во останатите јазици во регионот.

¹⁹ Додека, пак, во Грција во арванитскиот (албански дијалект во Грција) имаме работа со регуларна преназализација, на пр. [Ruŋga] < *rruga*.

Вториот средоземноморски признак е (релативно) отворениот модел на слогот. Кога се работи за овој проблем, сигурно може да бараме аналогија и на другата страна на Средоземното Море, јужната, во арапската фонотактика.

На територијата за која станува збор се појавуваат прости слоговни структури, т.н. едноврвни слогови²⁰. На почетокот на зборот се појавуваат некомплицирани консонантски групи, во кои сонантот може да се појави само по опструенти, а крајот на зборот обично е на самогласка, зборот ретко завршува на поединечна согласка, обично на сонант. Репертоарот на согласки кои се појавуваат на крајот на зборот е ограничен и поинаков во секој од „средоземноморските“ јазици. Консонантските групи на крајот на зборот се многу ретки и обично се јавуваат само во неколку заемки, на пр. итал. *senf*, *ovest*.

Ваква структура на слогот се јавува во грчкиот стандард и во јужните грчки дијалекти. Крајот на зборот таму е обично вокален, единствени крајни согласки се [n] (кое впрочем отпаѓа во разговорниот изговор) и [s]. А во некои дијалекти и во грчкиот дијалект од јужна Италија се губи и крајното [s]. Другите согласки или консонантски групи се јавуваат само во неколку зборови.

Во италијанскиот јазик и во повеќето јужнословенски дијалекти консеквентно се појавуваат само отворени слогови на крајот на зборот (слично како во грчкиот, во италијанскиот стандард имаме само неколку зборови кои завршуваат со консонантска група). Редукцијата на крајната самогласка е возможна само по сонанти и единствено во случај на слевање на два збора во еден (*bel canto* < *bello canto*, *buon giorno* < *buono giorno* и др.). Италијанскиот изговор на согласката на крајот на зборот е секогаш прецизен и обично завршува со мала вокална „потпора“. А во јужноиталијанските дијалекти во заемките во таков контекст често настанува дури и полна самогласка, на пр. *lapisse* < *lapis*, *tramme* < *tram*, *gasse* < *gas* (сп. Rohlfs 1966).

И во шпанскиот и португалскиот јазик домашните зборови завршуваат на самогласка, а поретко на поединечна согласка, обично на [r], [l] или [s], а во португалскиот и на [n]. Во шпанскиот, крајното [n] е со-

²⁰ Едноврвен слог е т.н. соноритетен слог, што значи дека степенот на инхерентната сонорност (гласност) на неговите составни елементи (гласови) се зголемува во правец на врвот на слогот и опаѓа по него. Во практика, тоа значи дека во иницијалните консонантски групи неслоготворниот сонант не може да стои пред опструент, а во крајните – по опструент. Сонантот може да зазема позиција само покрај самогласка или покрај друг сонант. Во двоврвен слог нема таква рестрикција во комбинацијата на сонанти и опструенти, па затоа се појавуваат додатни, неслоготворни зголемувања на сонорноста и јачината на падините на слогот.

сема исклучително, но во многу грижлива реализација може да се случи и [θ], [d] и [χ] на крајот на зборот. Како и во останатите романски јазици од средоземноморскиот регион, извор на евентуални крајни консонантски групи се новите заемки. Изговорот на консонантен крај на зборот, сепак, е речиси слоготворен, а во португалскиот, воопшто, е јасно слоготворен, на пр. *klub* [klub^o].

Слично и во ароманскиот, зборовите обично завршуваат на самогласка, евентуално на поединечна согласка.

Такви се доминантните структури во јужните делови од полуостровите на Средоземното Море, кои се надоврзуваат на дијалектите на спротивниот брег на овој воден регион – во арапскиот јазик зборовите завршуваат и започнуваат со самогласка или поединечна согласка.

Јужнословенските јазици навистина имаат консонантски групи на крајот на зборот, но ги има помалку и се поедноставни отколку во севернословенските јазици. Италијанското влијание на словенската структура на слогот е особено видливо единствено во чакавскиот дијалект (сп. за ова, на пр. Sawicka 1998). Некоје посебно влијание на слоговната структура во македонскиот јазик не сме забележале. Македонскиот не граничи директно со дијалекти со таква структура. Во поглед на моделот на слогот македонскиот јазик се поврзува со сите јужнословенски јазици (едноставна, симетрична, едноврвна структура, што го разликува од севернословенските јазици и го поврзува со повеќето јазици на западна и јужна Европа). Сепак, тоа не е модел на отворен слог – ги допушта на крајот на зборот сите согласки и консонантски групи во кои сонорноста паѓа.

Инаквите слоговни структури во јужните делови на полуостровите на Средоземното Море спаѓаат во исклучоците и обично се поврзани со редукциите на неакцентираниите самогласки, на пр. во дијалектот на Бари, наоѓаме форми како [čipr] ‘Кипар’, [serɔolkr] ‘гроб’ со неслоготворен и дури и безвучен финален сонант. Во другите дијалекти на јужна Италија обично имаме *Cipre*, *Cipri* или *Cipro*.

Во деловите на северните полуострови, како резултат на самогласничките редукции, затворените слогови се вообичаени (понекогаш се појавуваат дури и т.н. двоврвни слогови на крајот од зборот). Ова се случува во каталонскиот и окситанскиот, во северноиталијанските и северногрчките дијалекти, на пр. грч. [paterazm]. Во значителен дел од дијалектите двоврвните структури, настанати како резултат на редукција на самогласките, сепак, се ликвидираат, на пр. [pateras mi] ‘татко ми’ > [paterazm] > [paterazum].

Па, така, на Балканот се јавува, главно, моделот на едноврвен слог. Овој модел се појавува во две варијанти: симетрична и несиметрична (повеќе в. во заглавје 17).

Па, како што може да се види, вертикалната граница (а во принцип опширниот преоден ареал) меѓу двата фонетски ареала на Балканот е идентична со границата меѓу поединечните типови на словенската фонетика. А тоа е така затоа што и двете поделби не претставуваат индивидуални внатрешловенски или внатрешбалкански својства, туку произлегуваат од некоја надредена поделба. Таа надредена поделба на североисточна и југозападна Европа (која овде точно не ја прецизираме) создава низа изоглоси со нееднакви опсези – некои признаци опфаќаат поголеми ареали, некои помали. Максимално генерализирано ќе кажеме дека тоа е огромен простор на постепено преоѓање од западноевропската фонетика во „посталтајската“. Словенските јазици денес се нашле на границата меѓу овие два типа. Во релевантните разлики со сигурност може да ги вброиме прашањата поврзани со учеството на палаталноста во фонетските и фонолошките ситеми, бојата на тврдата латерална согласка, појавување на фонемата од типот шва. Освен тоа, во Европа забележуваме помали ареали, кои дефинитивно спаѓаат во еден од тие два региони, но се издвојуваат со некакви дополнителни фонетски појави. И Балканот има своја фонетска специфика, која произлегува од особено силната конвергенција во регионот, овде наречен централен балкански регион.

Конвергенциите, кои се предмет на описот на овој труд, се главно грчко-македонските и албанско-македонските врски. Останатите етнолекти, употребувани во македонскиот контекст, поради својата формална позиција и големина не одиграле некоја улога во развојот на македонската фонетика – во контактот со македонскиот јазик не биле „донатори“, туку повеќе примачи, исто така, поскоро се предале на грчкото и албанското влијание, а во помал степен на македонското. Она што ги поврзува со македонскиот јазик се повеќе општи признаци, кои произлегуваат од некои понадредени поделби и од балканизацијата.

Пред да пристапиме кон укажување на јасните меѓујазични конвергенции треба да се спомене дека фонетската конвергенција ретко кога се однесува на конвергенција во функционалната сфера. Главниот ефект на конвергенцијата е изедначување на бојата на сегменти кои слично звучат, независно од нивната функција (слободен алофон vs. комбинаторен алофон) во фонетско-фонолошките системи на јазиците што се во контакт. Општо земено, на тоа се сведуваат повеќето конвергенциски процеси на фонетското рамниште. Сепак, бидејќи конвергенцијата се заснова на имитирање звук, се случува и извесни дистрибуциски својства да станат предмет на ковергенција и како резултат на тоа конвергенцијата да заврши барем со тенција во сферата на функционалните признаци (токму тоа се случило во случајот на групите ND во албанскиот јазик, в. понатаму во заглавје 14).

Второто важно прашање е фактот дека во ареалната анализа не сме секогаш во состојба да го посочиме конкретниот јазичен извор. И покрај постоењето на определени разлики меѓу механизмите на конвергенцијата во процесот на креолизацијата и на оние кои се случуваат внатре во јазичниот сојуз, врз основа на нашето искуство на полето на Балканскиот јазичен сојуз, треба еднозначно да заклучиме дека конвергенциските механизми внатре во сојузот се различни. Меѓу нив има и такви механизми, кои веројатно им се својствени само на јазичните сојузи. Тие произлегуваат од стремежот кон експлицитност, еднозначност, што води кон скусување на патот од длабинската структура до површината, до намалување на бројот на трансформации. Во овој случај појавата нема конкретно потекло (сп. на пр. балканско непостоење на инфинитивот, редупликација на објектот). Во врска со фонетиката, овде главната цел на конвергенцијата е изедначување на звукот, но некои јазични идиоми имаат поголема моќ на влијание врз дијалектите во контакт. Тоа е сигурно поврзано, како прво, со престижот²¹ на еден од јазиците и, како второ, со неговата административна функција, како и со бројчената предност на еден од јазиците што учествуваат во контактот. Поради тоа, особено силни фонетски врски го поврзуваат македонскиот со грчкиот јазик, во кои правецот на влијание е очигледен, што се поврзува особено со старешинството на грчката црква и недостатокот на толеранција према писменоста во другите јазици, а во Егејска Македонија со повеќееаспектната доминација на грчкиот јазик. Што значи, конвергенцијата со грчкиот јазик не произлегува само од географската положба на двата јазика, туку некои врски може да потекнуваат и од посебното значење на грчкиот јазик во извесни историски периоди (Византија, потоа и доминацијата на грчката црква, а на територијата на грчката држава административните, како и сестраните врски). Конвергенцијата на фонетското рамниште е поедноставна – мултилингвалниот говорител во секој од јазиците со кои се служи по инерција ги изговара еквивалентните гласови на ист начин.

Поделбата на западен тип фонетика и источнословенски (*ergo* источнобалкански, *ergo* источноевропски), која оди вертикално помеѓу бугарската и македонската фонетика е континуирана на теренот на северна Грција, и во фонетскиот материјал на грчките дијалекти и во тој на македонските дијалекти.

Како што гледаме, сферата на можните македонско-грчки конвергенции е поголема отколку сферата на македонско-албански конвергенции. Современите македонско-грчки контакти експлицитно се јавуваат вон територијата на Република Македонија, што оди во прилог на еднонасочната конвергенција. Во нејзин прилог е и правната ситуација на македонскиот

²¹ За теоријата на тема правецот на конвергенцијата во јазичниот сојуз во зависност од престижот на јазикот в. Lindstedt 2000.

јазик во Грција. И покрај тоа, како и покрај емигрирањето на Македонците од териториите на Грција, не може да се каже дека македонските дијалекти се во фаза на исчезнување. На зачувувањето на македонскиот јазик во Грција му оди во прилог големиот компактен регион на концентрација на македонско население, а можеби и фактот што во многу места тие не се единственото негрчко население, што предизвикува официјалниот и/или локален грчки јазик да биде малцински. Така, на пример, Г. Дретас (G. Drettas 1981) ја опишува социолингвистичката ситуација на неколку мешани села сместени околу Едеса (Воден) во Егејска Македонија. Тие села се населени од автохтони Грци, грчки реемигранти од Мала Азија, Македонци и Мегленороманци. (Види и Drettas 1977). Поголемиот дел од населението не се Грци. Па, така, во употреба се четири дијалекти, плус современиот стандард на демотскиот грчки. Секој од нив има своја, тесно определена сфера на употреба и во определени ситуации ужива престиж. Друг јазик е употребуван во црквата, друг во администрацијата, друг во општествениот живот, при што е важно од каква националност е најважната личност (градоначалникот, сопственикот на локалната гостилница, итн.)

Грчките дијалекти конвенционално се делат на северни и јужни. Оваа поделба ги става повеќето острови во Егејското Море во рамките на северните дијалекти, а полуостровот Атика со Атина – во рамките на јужните дијалекти. Овие дијалектни комплекси ги дели еден традиционално издвојуван состав на признаци со нееднаква распространетост. Тоа е традиционално прифатена поделба, но сепак, таквата дихотомна слика не ѝ одговара многу на реалноста. Грчките дијалекти тешко можат да се класифицираат, изоглосите не се групираат изедначено, ниту пак може да се постулираат некакви преодни региони. Овие поделби во поглед на поедини признаци, главно, се вкрстуваат. Дихотомната поделба, сепак, е востановена во грчката лингвистика. Друга поделба применил Брајан Њутон (Brian Newton 1972), кој ги поделил грчките дијалекти на: 1. пелопонеско-јонски, 2. северни, 3. старо-атински, 4. критски, 5. југоисточни. Нас тука нè интересираат северните дијалекти. Единствен фонетски признак кој се појавува на целата територија на северните дијалекти, а воедно им е туѓ на сите останати грчки дијалекти, се редукциите на неакцентирани самогласки (сродни, иако неидентични, со бугарските редукции). Останатите признаци, а меѓу нив и признаците релевантни за грчко-македонската конвергенција, се појавуваат неизедначено во северногрчките дијалекти и се забележани и во други грчки дијалекти.

Критериумите за класификација на дијалектите во последно време ги имаат подредено Христос Сисилис и Маријана Маргарити-Ронга (во печат) во форма на 24 точки. 8 од точките издвоени од страна на Христос Сисилис и Маријана Маргарити-Ронга се однесуваат на фонетиката. Навидум, сите фонетски прашања разработени таму се чинат битни за

македонската фонетика. Сепак, географската распределба на повеќето признаци на грчката фонетика не дозволува тие директно да се поврзат со аналогните македонски признаци.

Тие признаци се:

1. редукција на неакцентираниите самогласки. Во северните дијалекти се појавува преминување на неакцентираниите /e/ и /o/ во /i/ и /u/ и губење на неакцентираниите /i/ и /u/;

2. присуство vs отсуство на геминација – во северногрчките дијалекти, според синтезите на авторите, консонантска геминација не се појавува;

3. присуство на палатализација на /k/ и /χ/ пред самогласки од преден ред. Во рамките на северногрчките дијалекти исклучок претставуваат говорите на Тенедос, Кидониес (Ајвалик), Мосхонизија (Џунда). Во западна Македонија се појавува специфична форма на цитаизам, каде што групата /sk/ преминува во /štš/;

4. појавување vs отсуство на синисеза²² во групите /io/, /ia/ и /eo/, /ea/. Северните дијалекти во тој поглед не се изедначени.

5. појавување vs отсуство на тенденцијата на отворање на затворените слогови, кои настанале по елиминацијата на неакцентираниите /i/ и /u/; овој признак ги диференцира северните дијалекти;

6. зачувување vs губење на назалниот сонант во групите [mb], [nd], [ng]; и овој признак ги разликува северните дијалекти;

7. појавување на палатоалвеоларни согласки, на пр. [šalʰ] (ткаенина здиплена во триаголник) vs σάλ [salʰ] (плунка), што е карактеристично за многу северногрчки дијалекти;

8. отсуство vs присуство на колона акцент (што го ликвидира правилото на акцентирање на еден од трите крајни слога на зборот); овој признак ги разликува северните дијалекти.

На ова уште се додаваат извесни морфонолошки и синтаксичко-фонолошки признаци:

1. губење на финалното -v. Во некои региони на северните дијалекти финалното /n/ се чува во 3 л. едн. на минатото време и во акуз. едн. м. и ж. род;

²² Синисеза е термин кој означува, пред сè, метричка појава (и главно употребуван во метриката), во која два слоготворни елементи (вокални) се третирано на крајот на зборот како еден; таа не е идентична со дифтонгизацијата, но ѝ е мошне блиска; во овој конкретен случај се работи за тоа дека првата од двете самогласки (таа од преден ред) во секвенците [io], [eo], [ia], [ea] всушност станува глајд, што значи дека несвесно употребен глајд помеѓу овие самогласки се губи. Од гледна точка на целите на овој опис суштинскиот признак на синисезата е ликвидација на вокалната група.

2. присуство vs отсуство на епентетско -γ-, карактеристично за северните дијалекти, во глаголските наставки -εβω;

3. препозиција на клитичките форми на личните заменки.

За целите на овој опис признаците кои се појавуваат во грчките дијалекти може да се поделат на такви, кои може да се поврзат со овде споменатата надредена фонетска поделба на Европа, и на специфични грчки, како и на „средоземноморски“. Грчката фонетика во целост претставува преоден регион, неизедначен. Поради тоа и грчките дијалекти не се класификуваат еднозначно во перспективата на балканската фонетика – грчкиот јазик има и признаци од централниот балкански регион, признаци од источната фонетика и признаци на средоземноморската фонетика, кои, исто така, не секогаш се групираат еднозначно.

Кога е во прашање албанскиот контекст, повеќето македонски дијалекти кои влегуваат во контакт со албанските се однесуваат на северноалбанскиот, гегиски дијалект. Единствено југозападниот крај, околу Преспа и Корча, влегува во контакт со јужниот, тоскиски дијалект. Албанската поделба на северни и јужни дијалекти, од гледна точка на признаците кои што се однесуваат на современата фонетика, не е многу релевантна за разгледуваните проблеми. Главно се потпира на ротацизмот (во јужниот дијалект) – што значи, на признакот кој денес се пројавува само на морфонолошко рамниште. Останатите признаци набројувани во албанската дијалектологија, како на пр. ликвидацијата на групите ND и озвучувањето на групите NT во северниот дијалект, немаат секогаш синхрониски карактер, во смисла дека ефектите на тие процеси биле делумно нивелирани од понатамошните фонетски промени. Во врска со тоа, голем дел од фонетските разлики меѓу гегискиот и тоскискиот дијалект немаат апсолутен карактер, а се пројавуваат едвај во фреквенција на појавата. На синхрониско рамниште, за нашата тема се чинат релевантни следниве факти: присуството на фонолошка должина на самогласките во гегискиот дијалект, отсуство на фонолошко шва, слевање на палаталните и на алвеоларните африкати и појавата на носовки.

ЕГЗЕМПЛИФИКАЦИИ

За егземплификација избравме признаци, кои, според нас, или претставуваат специфика на македонската фонетика или укажуваат на врските и разликите со соседните словенски јазици или, пак, се поврзани со конвергенцијата во рамките на Балканскиот јазичен сојуз. Овде испуштаме цела низа дијалектни разлики, кои на свој начин се важни.

Основата на анализата ја претставува материјалот кој е земен предвид во трудовите на Видоески (подетално 1998, 1999, 1999а, 2000), надополнет со материјалот од монографските трудови на посебни дијалекти. Искористен е и дијалектолошкиот македонски материјал од Албанија (главно врз основа на описите на Штајнке и Или - Steinke, Ylli 2007, 2008, 2010). Синтезите на картите се направени врз основа на коригираната мрежа од Видоески 2000²³. Овие материјали не даваат одговор на сите прашања, во однос на некои точки не се покренати сите проблеми кои не интересираат во описите. Кај извесни прашања материјалот бара верификација. Достапните текстови даваат материјал запишувачки во различни периоди, па може да се случи јазичната ситуација утврдена врз основа на овие текстови веќе да не одговара на актуелната состојба. Така што, сликата која може да се создаде врз основа на достапните материјали ја карактеризира непотполна синхронија. Освен тоа, доколку некоја појава не е забележана, тоа не мора да значи дека во дадениот говор таа не се појавува – во тој случај се водиме од ситуација што се појавува во географското опкружување (како најверојатна).

Синхрониската ситуација во поглед на фонетско-фонолошката проблематика исто така е комплицирана за синтеза како и морфонолошките прашања, бидејќи континуантите на многу прасловенски гласови не

---

²³ Тоа се пунктовите: 1. Дихово, 2. Звечан, 3. Извор, 4. Ракотинци, 5. Вруток, 6. Млике, 7. Пештани, 8. Радожда, 9. Лазарополе, 10. Витолиште, 11. Радовиш, 12. Блатец, 13. Берово, 14. Елешница, 15. Фурка, 16. Тречно, 17. Емборе, 18. Чеган, 19. Кронцелцево, 20. Висока, 21. Негован, 22. Секавец, 23. Плевна, 24. Зрнево, 25. Бобошчица, 26. Вамбел, 27. Тиолишта, 28. Гратче, 29. Нестрам, 30. Езерец, 31. Шлегово, 32. Љубанци, 33. Теарце.

се изедначени – честопати во едно село се појавуваат неколку рефлексии, а честопати и конкретните рефлексии се поврзани со извесна група лексеми или дури и со поединечни лексеми. Сепак, кога се работи за фонетика и фонологија, без тешкотии може да се означат компактни, изедначени региони во однос на разгледуваните појави. И покрај тоа што има некои недостатоци на материјалот, како и поради нормалната проретченост на мрежата од пунктови, па означените граници не се прецизни, сепак, тие отсликуваат релевантна географска распределба на повеќето избрани појави. За да се види таа распределба (а и за да се избегнат грешките кои произлегуваат од недостатокот на дијалектолошки записи), се обидуваме максимално да ги генерализираме претставените појави; деталите и исклучителните ситуации најчесто ги испуштаме, доколку тие не се поради нешто суштински²⁴. Всушност, врз основа на постоечките записи не би биле во состојба во однос на сите прашања точно да ги означиме полињата на појавувања на поедини појави, дури и при значително погуста мрежа од пунктови – во врска со тоа, означените полиња се ориентирни и дадени во упростена форма. Следнава анализа би требало да претставува инспирација за понатамошни истражувања, бидејќи речиси секој од избраните проблеми заслужува одделно детално истражување.

Првата цел на овој труд е да се укажат директните врски со соседните словенски дијалекти. Релациите со српските и со бугарските дијалекти се базираат, пред сè, на општите дијалектолошки описи. Во случајот на српскиот јазик тоа е: Ивић 2001 и Ресо 1991 (плус описите на поединечни дијалекти), а во случајот на бугарскиот, пред сè, Stojkov 2002 и *Български диалектен атлас* 2001. (Сепак, генерално, дијалектолошките атласи претставуваат ограничен извор на фонетско-фонолошки информации – главно добавуваат морфонолошко знаење). Од штокавските дијалекти главно укажуваме на признаците на говорите што се појавуваат во рамките на Србија, бидејќи тие директно граничат со Македонија – исто така, покажуваат повеќе сличности со македонските дијалекти отколку западноштокавските јекавски дијалекти.

Нашата анализа не претставува исцрпен опис на дијалектната фонетика. Тука се избрани некои признаци, кои можат да бидат релевантни во однос на претставениот ареален аспект. Поради целта на анализата не се концентрираме на детали – сите заклучоци се одликуваат со значителен степен на воопштување. Па, така, понатаму претставените податоци се ориентациски, а освен тоа, поединечните издвоени региони ретко се апсолутно воедначени во поглед на разгледуваната појава. Затоа укажуваме, главно, на доминантните ситуации. Честопати, исто така, не е можно да

---

²⁴ Особено што не сме сигурни дали „исклучителноста“ произлегува од случајно испуштање или незабележување на појавата.

се означат точните граници на појавата – границите се разливаат или се „растргнати“.

Втората цел на анализата, како што е најавено во насловот, е местото на македонската фонетика во рамките на балканскиот јазичен ареал. Во тој аспект ќе се обидеме да ги укажеме најевидентните ефекти на македонско-несловенските конвергенции.. Тие се сведуваат главно на македонско-грчките и на македонско-албанските конвергенции. Помалите јазични идиоми не оставиле свое влијание на македонските дијалекти, сигурно поради нивната еколошка ситуација (помал престиж, неповолни квантитативни и административни односи).

Главниот извор на фонетски податоци за северногрчките дијалекти беше трудот на Брајан Њутон (Newton 1972), како и личните консултации со професорите Христос Сисилис и Маријана Маргарити-Ронга, освен тоа, и други достапни описи, кои, главно, се однесуваат на говорите во регионот на Костур. Основен извор за албанските дијалекти е дијалектологијата на Ѓорѓи Ѓинари (издание од 1988), јазичниот атлас (*Atlasi* 2007, 2008) и анализи на поединечни дијалекти.

И покрај тоа што се обидовме, не ни успеа да ја одделиме словенската од балканската проблематика. Не само затоа што релевантните словенски идиоми се балкански дијалекти, туку затоа што во неколку аспекти (кои се однесуваат на фонетиката на говорите на источна Егејска Македонија) не знаеме како да ги разликуваме балканските (македонско-грчките) конвергенции од бугарските признаци. Во неколку признака бугарскиот и грчкиот се допираат. Дел од признаците, впрочем, имаат карактер типичен за признаците кои произлегуваат од конвергенциите во рамките на јазичниот сојуз – тоа значи дека се развиваат самостојно на почвата на конкретниот јазик, паралелно на исто таков или сличен процес во другите јазици од сојузот. Така, не ни прашуваме за потеклото на појавата. Тоа се признаци кои произлегуваат од конвергенција, но не потекнуваат од ниеден конкретен јазик.

Оваа анализа нека претставува потстрек за подлабоки студии, бидејќи некои од подолу претставените точки заслужуваат опширна, посебна анализа.

1. Лениции

Појавата на лениција во словенските јазици се поврзува, главно, со преминувањето на [g] во [ɣ] во горнолужичко-чешко-словачко-украинско-белорускиот појас. Затоа, пак, гласот [χ] во повеќето словенски дијалекти е мошне слаб и покажува тенденции на разновидни замени. Сепак, во стандардот на словенските јазици тој не е загрозен. Единствен исклучок е македонскиот стандард, во кој [χ] се појавува само во неколку заем-

ки. Во домашните изрази нема [χ] – овој глас се изгубил или бил заменет. Покрај ова, македонските дијалекти се карактеризираат и со други лениции, неприсутни во останатите словенски јазици – лениција или губење на [d], поретко [g], како и губење на [j] и [v] најчесто во интервокална позиција, а спорадично и на други согласки. Ефектот на интервокалните лениции е необично високата фреквенција на вокалните групи во македонскиот стандард и во дијалектите, и покрај тоа што, освен леницијата, во дијалектите се појавуваат и истовремени процеси на ликвидација на зевовите – контракции, дифтонгизации и ликвидирање на зевот вметнување на согласка. Согласки што најчесто се искористуваат за пополнување на зевот се [j] и [v].

Лениции на [χ]. Најслабата позиција за [χ] (и другите согласки што отпаѓаат) е иницијалната позиција пред самогласка. Речиси во сите македонски дијалекти [χ] во тие позиции се губи. Затоа, пак, пред согласка и на крајот на зборот [χ] често се зачувува или е супституирано. [χ] во тие позиции, сепак, се зачувува во источните дијалекти, на пр. [greoχa] но [greχ], [vikaχme] (12 Блатец), а на запад најчесто се заменува со [f], на пр. [pif], [siχomaχe] (1 Дихово). Во крајните источни дијалекти (надвор од границите на Република Македонија) [χ] се зачувува во сите позиции, па дури и распространетоста на појавување на [χ] се зголемува како резултат на дисимилацијата во групата [šč], [sč], на пр. [ubχaχči] (п. 21 Негован), [eχče] (од *еж*), [poχče] (од *нож*) (п. 22 Секавец).

Поинакви супституции од [f] се спорадични, нерегуларни или поврзани со поединечни лексеми. Поголем број супституции со [j] и [v] се забележани во пунктот 31 (Шлегово) и 32 (Љубанци) на крајниот север на Македонија, каде што нема супституции со [f], на пр. [prvut], [dijanija]. Во Љубанци во интервокална позиција имаме претежно супституции со [v], поретко со [j], во Шлегово супститут во интервокална позиција обично е [j], на пр. [kijne], [zadij], покрај формите без супституции [mua], [greove], [du:na]. Губењето на [χ] е карактеристично и за многу српски дијалекти, но таму, сепак, [χ] не е супституирано со [f] како во македонскиот (и во албанскиот) – па можеби ситуациите забележани во пунктовите 31 и 32 може да се поврзат со соседството на српските говори (на пр. призренско-тимочкото [streja] и др. Ресо 1991: 41). Српските супституции најчесто се [j], [v], [k] или нема супституција. Супституции со [k] во македонските дијалекти, исто така, се среќаваат, но се понерегуларни и се појавуваат во различни географски пунктови, иако, како што се чини, почести се во западниот дел од македонската јазична територија, на пр. [okrit], [mikali]/[miχali] (Горно Каленик, сп. Hill 1971), [duk], [vəzduk] (костурско, Шклифов 1973), [videk], [vikəkte], [imək] (мегленско, Бојковска 2006), [okrit]/[orit]/[oχrit], [vazduk] (Радожда-Вевчани, Hendrix 1976), [okrit], [tikomir],

[kristof], покрај [ubo], [straoj], [javat], [duvna], [orafče] (гостиварско, в. Попоски 1970).

Во п.13 Берово забележан е преоден стадиум на губењето на [χ], т.е. лениција во звучниот еквивалент, на пр. [buɣna], [piɣna], [meɣmet] покрај [buuna], [piina]. Исто такви реализации, главно пред [m], се појавиле и во п. 14 Елешница на територијата на Бугарија: [pekóme], [sekóme], покрај [pekó:me], [sekó:me] и [vɣaχme]. Во аналошки позиции [χ] делумно се зачувува (најчесто во палатална варијанта), на пр. [piχ'me] (за причините на смекнување на тие позиции сп. во заглавје 8). Палатално, немотивирано од ништо (веројатно само аналогича), [χ'] се појавува, главно, на крајот од зборот и пред согласка, на пр. [beraχ'] но и [mɣədaχ'á], покрај [metóχ], [mínaχ]. Покрај него се појавуваат и примери со комплетно губење на [χ] во интервокална позиција, на пр. [snaá], [muaá]. На почетокот на зборот [χ] не се појавува во Елешница. Овој дијалект нуди низа од различни континуанти на прасл. *χ, од форми со зачувано [χ] до нулев рефлекс. Останатите рефлекси се преодни стадиуми на процесот на губење: [γ] и најверојатно [χ'] (фаза на преминување во јота?). Трага од некогашното [χ] се зачувува уште и пред согласка во облик на компензациско вдолжување. Покрај него, во Елешница се забележани и форми со супституција: [kijna], [rijme], [nofti], [oftiká]. Во северо-источниот крај на Вардарска Македонија /χ/ не се појавува, но многу ретко сè уште се појавуваат форми со слабо [χ] пред согласка, на пр. [bo'ča], [ve'to] (Стоевска-Денчова 2004: 37).

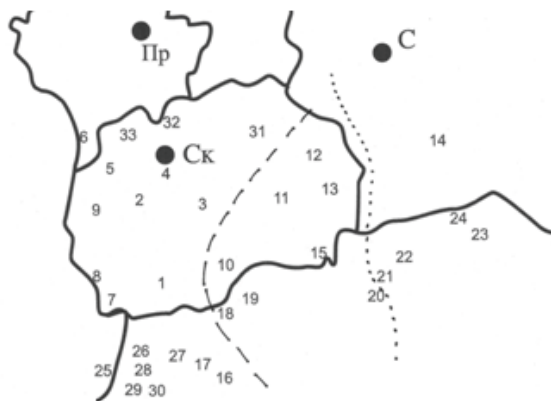
Исто и на истокот на Егејска Македонија среќаваме низа ситуации, и покрај тоа што [χ] тука, во принцип, е зачувано во сите позиции, на пр. во селото Кула (Серско) имаме [χil'adá] покрај [il'adá], многу ретки супституции со [v], на пр. [buvó], слично во Савек (на пр. [gluvá]) и во Календра, каде што имаме [snəá] покрај [buχó] (Видоески 1991, Лаброска 2003). Исто и на крајот на зборот и пред согласка се појавуваат опциите [χ]/[f], на пр. [gluχ], [straχ] и [mef], [vɣaf] (село Кула, Лаброска 2003: 27, Иванов 1977: 122).

Картата подолу ја покажува синтетизираната приближна распространетост на овие појави. Од неколку пунктови нема детални информации, затоа, пак, на териториите кои на некој начин се изедначено карактеризирани многу ретко среќаваме и други ситуации. Во најголема мера тоа се однесува на југозападниот крај, каде што спорадичното [χ] се зачувува. Во еден пункт (30 Езерец во Грција) се зачувува дури и на крајот на зборот и пред согласка. Како терен без [χ] се третирали и таквите ситуации кога [χ] се појавува кај младото поколение во туѓи зборови од поново време (на пр. во околината на Скопје, во делот на Каршијачкиот дијалект, сп. Цветановски 2004: 21).

Во македонските дијалекти на територијата на Албанија [χ] често се зачувува на југот. Во регионот на Преспа, главно, на почетокот на зборот,

на пр. [χrana], [χora], [χubavo], но [straf], [suvi], [voto], [gluf] (Пустец), [χubo], [χora], но [gluf], [straf] (Горна Горица); во други села факултативно, на пр. [ubata] и [hubo] (Церје), [iljada] и [χiljada], [ranem] и [χranea] (Глобочени); во други се губи поконсеквентно, на пр. [uba], [straf], [graf], [siromaf] (Шуљин), [rekoa], [rənete] (Врбник). Главна замена е [f]. Во Врбник се забележани формите [stra], [straf] и [stram]. Во Бобошчица понекогаш се зачувува на почетокот на зборот, на пр. [χubavite], [χiljada] но [l'aр], [najdoj], [rekaj] покрај [rekof], [grota] (*греоти*), [pra], [gra], [duni] и др. Во селата сместени понасевер губењето на [χ] е консеквентно во сите позиции. Замена на крајот на зборот и пред согласка е [f], поретко [v], на пр. во реонот на Глобрдо: [straf], [graf], [ubo] (Гиновец), [grafče], [ubaf] (Клење), [ubo], [lebot] (Којовци), [gravot] (Големо Острени), [il'jadi] покрај [χil'jadi], [grafčino] (Стебљо), [orei] (Тучепи), [graoi] (Лешничани), [orafme], [Suvo] (Врница), [greot] (Крчишта) и како исклучок [suho] (Ладомерица). Најнасевер, во албанската Гора, [χ] се појавува факултативно, но преовладуваат формите со губење на [χ], особено во иницијална и интервокална позиција, на пр. [rani], [ranile] (Борје), [il'ada], [ubogo], [maala], [snaa] (Црналево), [suo] (Пакишта). На крајот на зборот често се губи, на пр. [odma] (Кошаришта), [stra], [gra] (Борја, Запад, Пакишта), или се заменува со [f], на пр. [graf] (Кошаришта, Очikle, Пакишта, Шиштаец). Но, исто така, во истите села: [χiljadu], [χubovo], [čuxa], [straχa] (Борје), [maχala] (Црналево), [uχoto], [graχ] (Шиштаец). Ретко се појавува супститут [v], на пр. [suva] (Орѓост).

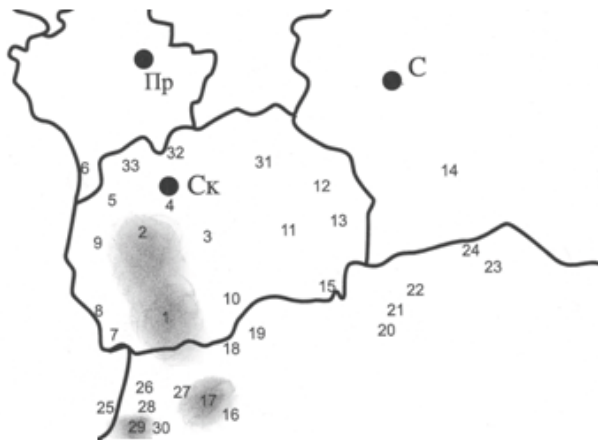
Карта 6. Присуство на [χ] во македонските дијалекти: од левата страна на прекинатата линија [χ] не се појавува или се појавува како трага, надоврзувајќи се во тој поглед на српските дијалекти; од десната страна на прекинатата линија [χ] се чува на крајот на зборот и пред согласка; од десната страна на точкастата линија [χ] се чува во сите позиции, со некои исклучоци од типот на лениција/супституција.

Ситуацијата, сепак, никогаш не е толку комплетно транспарентна, како што би произлегувало од горенаведената синтеза. Секогаш се случуваат примери со [χ] на западот, а дури и села, како на пр. во Гора, каде што имаме записи [χgastoɪ], [snaχa], [straχ] покрај формите запишани со ослабено [χ] - [buʔa], [ʔodaf], [odvojʔme], исто и [ladno], [ilʔado], [najdoa], [gre], како и [kilʔade], [tepik], [agmet], [mejmet], [koʒuf], [koʒuvi] и др. (Младеновиќ 2001).

Бугарската територија со почесто губење на [χ] – т.н. преодни дијалекти – се надоврзува на српските, а не на македонските дијалекти.

Карта 7. Распространетост на порегуларно преминување на [χ] во [f] на крајот на зборот и пред согласка²⁵.

Подетална претстава даваат десетте карти поместени во Видоески 1999а: 94, на кои територијата со замената на [v] во [f] е значително поширока и ја опфаќа речиси цела западна Македонија.

И покрај јасната граница меѓу македонскиот и бугарскиот стандард, во бугарските и во македонските дијалекти, во основа, ситуацијата е слична. Во сите бугарски дијалекти се среќаваат случаи на губење на [χ].

²⁵ Ако се прифати дека супституцијата на [χ] со [f] има свој извор во албанскиот, тогаш може да одиме подалеку, до Лацио (бидејќи албанско-латинските врски не се неприкосновени), до фалискиот дијалект, во кој *bh, *dh, *gh давале како [χ], така и [f]. Од друга страна, во етрурскиот [f] преминувало во [χ] (сп. Wallace, Joseph 1991).

Разликите сигурно имаат, пред сè, фреквенциски карактер. Единствените бугарски дијалекти, во кои многу консеквентно се чува [χ] во секоја позиција, се родопските дијалекти и сливенскиот дијалект. Затоа, пак, комплетно губење е забележано во некои западни дијалекти, особено оние кои во дијалектолошката бугарска традиција се викаат преодни (т.е. преодни кон српските, сп. [mə] – ‘мев’, [gre] – ‘грев’ и др.). Во повеќето бугарски дијалекти [χ] се губи на почетокот на зборот и во интервокална позиција. Во некои источни дијалекти [χ] на крајот на зборот се заменува со [f], [ɥ] или [j] (Стойков 2002: 215). Малку поинаку може да се синтетизира оваа ситуација врз основа на атласите. Додуша, податоците од атласите не се во состојба да го покажат опсегот на појавата, бидејќи се однесуваат на избрани изрази, но сепак, сите заедно даваат еден ориентир. Во *Български диалектен атлас* 2001 тоа се картите од 132 до 141. Од нив произлегува дека територијата на која [χ] се зачувува на почетокот на зборот или во интервокална позиција е северозападна Бугарија (при што, таму се појавуваат, слично како и во македонските дијалекти, и звучни и палатални варијанти). Распространетоста на зачувување на [χ] на крајот на зборот е значително поширока – ја опфаќа речиси цела Бугарија. Во обата случаи тоа се, сепак, региони „расцепкани“ од поголеми или помали острови, на кои ситуацијата на [χ] е друга.

Според тоа, мошне воопштено, ситуацијата во повеќето бугарски дијалекти плус-минус се надоврзува на ситуацијата во повеќето македонски дијалекти.

И српскиот стандард содржи [χ], па и во тој случај тоа не ѝ одговара на состојбата во дијалектите, особено во јужните. Српската дијалектна територија, во поглед на анализираниот проблем, се поврзува со оние дијалекти во кои [χ] комплетно исчезнало. [χ] не се појавува во кововско-ресавските, смедеревско-вршачките, призренско-тимочките, шумадиско-војводинските дијалекти, а ретко е, исто така, дури и во посавските икавски дијалекти. Надвор од границите на Србија се случува [χ] да е зачувано – така е, на пр. во западна Црна Гора. Исто во источнохерцеговскиот [χ] навистина се губи, но значително понеконсеквентно. Тука, извесна паралела со македонскиот може да се бара во супституциите кои сведочат за тоа дека силната позиција за [χ] бил крајот на зборот и позицијата пред согласка. Супститути се преградните веларни, на пр. *гоћок*, *њиџ*, *џраџ*, *мишљаџу* (Ивић: 2001: 180). Сепак, македонската територија со зачувано [χ] во тие позиции не се граничи директно со источнохерцеговскиот дијалект.

Во штокавските дијалекти [χ], обично, е заменето со [j] или [v], односно со теснински сонанти – природен пополнувач на зевот, природен транзиент. Затоа, пак, најчестата македонска супституција е [f], односно слабиот теснински опструент е заменет со уште послаб. Територијата со

замена на [χ] од страна на [f] на крајот на зборот и пред согласка се граничи со територијата во која [χ] е зачувано токму и само во тие позиции. Овој тип на супституција/лениција може да се признае за преоден стадиум кон комплетно губење; за зачувувањето на согласката во таа позиција сигурно се грижи морфонологијата.

Супституцијата на [χ] со [f] е типична за албанскиот јазик²⁶. Дури и во литературниот јазик [χ] пред согласката [t] често се заменува на тој начин, на пр. *njoh* ‘знам’, но *njofim* ‘знаење’. Во *Atlasi dialektologjik I* (2007) на гласот [χ] му се посветени картите 21, 114, 115, 116, 117. Непостоење на [χ] е забележано во неколку пунктови распоредени долж границата со Македонија во регионот на Дебар и Охрид, како и на југот на Албанија. Во интервокална позиција (како на пр. *lahem* ‘се мијам’) [χ] не се појавува или е многу слабо на голема територија на јужна Албанија, како и во албанските дијалекти во Македонија, особено во околината на големите езера и погоре, долж границата, а исто и изолирано во реонот на Тетово. Губењето на [χ] во позиција пред согласка (на пр. *ndihmë* ‘помош’ [ndim³]) опфаќа поголема територија – со мали исклучоци, тоа е речиси целата албанскојазична територија. На гегиската територија, вклучително и во Македонија, се појавуваат мали островчиња, каде што [χ] во таа позиција е заменето со [f] ([nifəm], [nifm]). Во позиција на крајот на зборот (на пр. *shoh* ‘гледам’) [χ] се изгубило на југот на Албанија, а во централна Албанија, како и во Македонија, било заменето со [f]. Да сумираме, [χ] (со различна артикулација) се зачувува, главно, во северногегиските дијалекти и на мала територија на самиот југ, пред сè, во Чамерија во Грција. Се губи во цела централна Албанија, на голема територија, и во Македонија. Сепак, распространетостите на оваа појава се разликуваат во зависност од зборот. Во *Dialektologjia shqiptare* (Gjinari 1988) се посочени само три мали региони во јужна Албанија, во кои воопшто не се појавува [χ]: Бе-

²⁶ Сп. „Të folmet e shqipes janë diferencuar edhe për shkak se disa prej tyre, ato verioaret, kanë kthyer *h* fundore në *f*. Duhet vënë në dukje këtu se ky fenomen nuk është i përhapur njësoj në të gjitha të folmet veriore. Në të folmet sa më veriore fenomeni i *h > f* është shumë i kufizuar, atë e gjen zakonisht në rastet kur *h* ndodhet para bashkëtingëllores *t: ftoft, me j njoft, ngroft*, etj. kurse sa më në jug që të shkosh, aqë më tepër është shtirë në thellësi fenomeni, aqë sa në Shqipërinë e Mesme *h* fundore, bile disa herë edhe ajo e mesit të fjalës, ka kaluar në *f* edhe në disa fjalë turke: *mshef, nref, pref, shof, nifëm, qylaf, tafmin, baft*, etj.” (Gjinari 1970: 42) [Албанските дијалекти се разликуваат и поради тоа што во некои од нив крајното *h* се преобликувало во *f*. Треба да се има предвид дека оваа појава не е во еднаква мера распространета во сите дијалекти. Во крајните северни дијалекти преоѓањето на *h > f* е многу ретко, по правило го регистрираме кога *h* се појавува пред согласката *t: ftoft, me j njoft, ngroft*, итн., додека одејќи на југ, вклучувајќи ја и Централна Албанија, крајното *h*, а понекогаш дури и тоа внатрезборовното, поминало во *f*, како и во неколку турски примери: *mshef, nref, pref, shof, nifëm, qylaf, tafmin, baft*, итн.].

рат, Корча и Девољ. На две места, според Ѓинари, (Колоња и Дангелија во Пермет) [χ] се појавува исклучиво на почетокот на зборот. Но во регионот на Каваја (централна Албанија) се појавуваат фонемите /χ/ и /γ/ (кои потекнуваат од /θ/ и /δ/).

Преминувањето на [χ] во [f] во позиција пред [t] е признак кој е карактеристичен за северниот дел на гегискиот дијалект ([i ftoft] ‘студен’, [i njoftun] ‘познат’, литературно *i ftohtë*, *i njohur*). На крајот на зборот [χ] се зачувува без промени (Ѓинари 1988: 61). Македонското преминување на [χ] во [f] можеби е независен процес, иако, несомнено, гегиското соседство може да го поткрепува овој процес, како и да влијае на изборот на супститут. Освен тоа, сметаме дека распространетоста на преминот на [χ] во [f] во македонскиот стандард е поширока отколку што укажува на тоа правописот. Глаголските форми од типот *бевме*, *видевме*, изговарани како [befme], [vidfme] може да потекнуваат од морфонолошките порамнувања со *бевше*, *видевше*, каде што постојат услови за обезвучување, но повеќојатно се чини директното преминување на [χ] во [f].

Во грчките дијалекти [χ] не е загрошено. Дополнително меките варијанти, звучната и беззвучната, настануваат и од јотата, на пр. [kluvia] ‘кафези’ > [kluvja] > [kluvʹa], [kuria] ‘весла’ > [kurja] > [kurχʹa] (иако во дел од грчките дијалекти овие гласови подлежат на понатамошни промени, преоѓаат во оклузивни или предни теснински опструенти).

Лениците на [d] во интервокална позиција имаат нерегуларен карактер и не се забележани секаде (што не значи дека навистина не се појавуваат во дадениот говор), на пр. *гадов* [daof], *јаги* [jaj], *огам* [o:m] (1 Дихово). Во текстовите се мошне богато претставени. Врз основа на набројаните дијалектни трудови го потврдуваме нивниот поголем интензитет на југозападот од македонскиот дијалектен простор, вклучувајќи ги и македонските дијалекти на територијата на Албанија, сп. во реонот на Преспа: [oji] (Пустец, Церје), [sejte] (Зрноско), [poraia] (Безмишт), [oeme] (Долна Горица), [jame], [bogoro^dica], [jajme], [ojme] (Врбник), поретко во реонот на Голобрдо: [ponelⁿnik], [klaiš], [klaeš] (Големо Острени), [ponelⁿnik] (Крчишта). Во Гора [d] најчесто се губи по [j]: [naješ] (Црналево), [dojem] (Шиштаец).

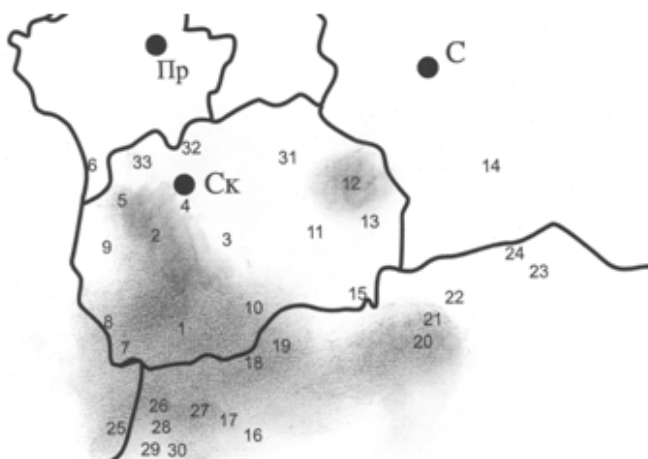
Од друга страна, сепак, во нашиот пункт најдалеку истурен на исток (14 Елешница), исто така, е забележана низа форми со губење на [d], на пр. [guveã], [õgraãtã], [kiã], [diã] (< *ке уга*, *га уга*), а исто и во регионот на Крива Паланка, на пр. [voata], [goveata], и во дојранскиот дијалект, на пр. [vojčka], [bugorojca], [toj]/[togi], во кукушкиот [kom] (*ке огам*) и др. (Пеев 197).

Во говорот на Горно Каленик (Егејска Македонија, североисток на граница со Костурско) е забележана лениција во форма на спиранти, на

пр. [il'ада], [graдо], и во соседство на некои сонанти, на пр. [smerђе] (Hill 1991). Па, така, се чини дека ленициите на [d] (а исто и во помала мера на [g]) се случуваат на целата територија на македонските дијалекти, но поинтензивни се на запад.

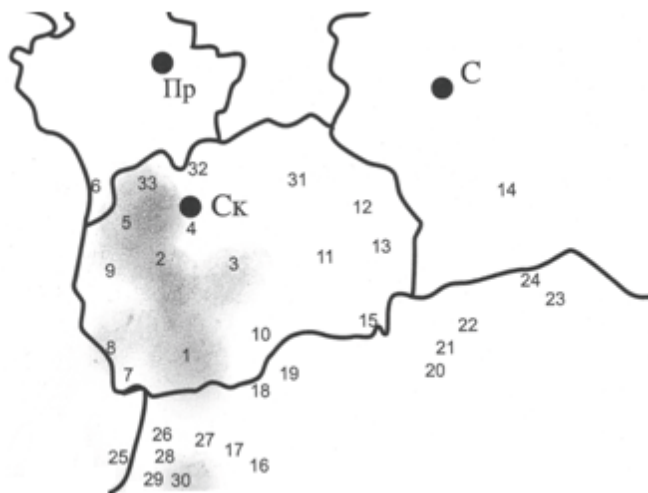
Се разбира, во групата *dn губењето на [d] е масовно.

Карта 8. Територија со забележани бројни лениции на [d] (во: Видоески 2000а).

Ленициите на [g] се поретки и забележани на истиот терен како ленициите на [d], на пр. *коџа* [koa], *некоџаш* [nekoʒaš] (5 Вруток), *сеџа* [sja], *некоџаш* [nekvaš] (8 Радожда), [kiʃ] < *ке џи* (дојранско). Во 14 Елешница спорадично на лениција подлегнува и [ǰ], на пр. [lɯvaɛ] (< [livaǰe]), исто и во Албанија (главно во кусите, често употребувани зборови), на пр. [sea] (Церје, Безмишт), [seja] (Шулин, Леска), [sea] покрај [seja] (Пустец), [sejsekoa] (Церје), [sea], [l'ui] (Врбник), [se] покрај [sea] (Борје), [sea] покрај [sjeǰa] (Кошаришта), [koa] (Пакишта). Ленициите на [g] претежно се појавуваат секаде во истите зборови.

Карта 9. Забележани лениции на [g].

Забележувањето на ленициите од страна на истражувачите може да биде случајност, затоа и посоченото присуство на ленициите на /g/ и /d/ на картите не мора да ја покажува фактичката распространетост на присуството на оваа појава – врз основа на забележаните текстови на тие говори, претпоставуваме дека распространетоста е значително поширока, иако процесот не е консеквентен. Со тоа, горе-долу, јасно се гледа дека тие се поинтензивни во делот на западната македонска јазична територија.

Најраспространети се ленициите во зборовите кои често се употребуваат – се случува да отпаѓаат дури и цели групи гласови, на пр. [polʹaj] < *ѝоѝлегај*, [ponoʃnik] < *ѝонеделник*, и др. (Гора, Младеновиќ 2001).

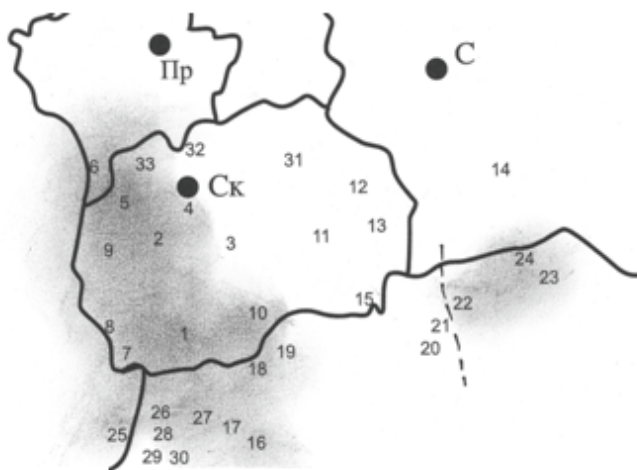
Лениции на [v]. И отпаѓањето на [v] во интервокална позиција и во суфиксите [(v)ski], [st(v)o] е забележано значително почесто во делот на западномакедонскиот дијалектен простор, на пр. *ѝоведо* [gojdo], *бивол* [bijoʃ] (2 Звечан), [voa] (10 Витолиште), [bioʃ], [poʃojna] (*ѝоловина*), [ʃerjo] (*черево*) (8 Радожда), а веќе во Елешница (14) интервокалното [v] ретко се губи, на пр. во [ostaa]. Регуларно се задржува на североисток, во регионот на Крива Паланка ([govedo], [ʃovek]), а [v] е и честа замена за [χ], (на пр. [buva], [mava]). Сепак, од друга страна, чести отпаѓања на [v] во различни позиции се забележани дури и во Драмско (сп. [bioʃ], [dəro], [ujnik], Иванов 1977).

Тошев забележал преодна ситуација во Струшко, во материјалите од XIX в. сп. [tova], [negova] покрај [negoa] и [negva], [toari], а исто и хетерогени форми во тој поглед, како [javogoi] (Тошев 1979).

Во македонските дијалекти на територијата на Албанија [v] е согласка која најчесто подлегнува на елизија во интервокална позиција, на пример, во регионот на Преспа: [lastoicite], [braite], [praeno], [prajeme] (Церје), [praena], [loeme], [noemvri] (Глобочени), [ubai], [naprano] (Безмишт), [l'eboite], [svatoite] (Врбник), во реонот на Голобрдо: [čoek] (Којовци), [glaata] (Лешничани), [kraite] покрај [kravite] (Требишта), [glata] покрај [glavata] (Оржанова), [praena] (Ербеле), во албанска Гора: [zatoa], [praime], [čoeaka] (Орешек), [poloina] (Шиштаец) и др. На крајот на зборот [v] обично се заменува со [f]: [albanskof] (Ѓиновец) и, се разбира, во групата *χv, што е банална појава и распространета во македонските дијалекти ([zafaštaše] – Лешничани, [fərlime] – Оржанова).

Често е и губењето на [v] во консонантски групи, особено по согласка и особено на југозапад, на пр. *овор* [dor], *зайвори* [zator'i], *свак* [s'ak] (23 Плевна), [tornik], [siot] (9 Лазарополе), [nador], [zatori] (Врбник). На крајниот југоисток (22 Секавец, 23 Плевна и 24 Зрнево, Грција) забележано е губење на иницијалното и интервокалното [v], главно, пред лабијалните самогласки, на пр. во Секавец *вода* [oda], *право* [prau], *вогар* [udar] и др. Во Плевна имаме преоден стадиум – на местото на *v нерегуларно во таа позиција се зачувува слаб глајд, забележан како [w] ([u]?) : [woi/oŋ], [woda], [wujko] и др. Слична појава ги засегнува бугарските дијалекти. [v] се губи пред лабијални самогласки на истокот на Бугарија и на мало парче во околината на Гоце Делчев, кое директно се граничи со регионот на Серско и Драмско во Егејска Македонија, каде што, исто, [v] не се појавува во таа позиција. Во селото Кула, како и, меѓу другите, во Секавец (Серско), исто така, нерегуларно се губи, вклучително и на почетокот на зборот (на пр. [odà], [tornik], а истовремено се појавува како протеза, на пр. [vältar] (*олџар*), [vavà] (*јава*). Затоа, пак, голем дел од дадените примери во описите за преминувањето на [v] во [f] се однесува, всушност, на преминувањето на [χ] во [f], сп. на пр. кај Лаброска [suf], [grafče] (2003: 27). Овде може евентуално да се работи за преминување на [χ] > [v] > [f] (во позиции на обезвучување). Сепак, повеќе сме наклонети на директното преминување на [χ] во [f], поради многу други примери, сп. дури и во стандардот [befme], [rabotafme], каде што не се работи за позиции на обезвучување.

Карта 10. Губењето на [v] (на југоисточната територија, одделена со прекината линија – главно пред лабијална самогласка).

Слично на случајот со [χ], и [v] се губи во интервокална позиција во соседните српски призренско-тимочки дијалекти. Лениции се забележани често и во консонантските групи, сп. на пр. *сиџори*, *осџаи*, *ројсџо* (Ивић: 2001: 152).

Античките грчки и албанските лениции овде не се релевантни. Во албанскиот, леницијата била потполна (комpletely губење на звучниот оклузив, на пр. *pyll* 'шума' < лат. *padulem*, *mjek* 'лекар' < 'medicus', итн.), но не оставила трага во облик на соодветна дистрибуциска рестрикција во современиот јазик. Навистина имаме многу малку примери на подоцнежни лениции (*periudhë* 'период', *adhuroj* 'обожувам'), но тие може да потекнуваат од италијанските лениции (во италијанските дијалекти ленициите на звучните оклузивни, особено на /d/, се живи). Што се однесува на албанскиот, современата регуларна лениција го засега само /g/ и се појавува во дијалектот на Арбарешите во Италија. Па, така, не гледаме поврзаност меѓу албанската и македонската ситуација.

Како резултат на античките грчки лениции интервокалните звучни оклузивни преминале во соодветни теснински. Во современите грчки дијалекти цела низа согласки подлежат на лениција или супституција во интервокална позиција, а и на почетокот на зборот пред самогласка, создавајќи т.н. секундарен зев. Навистина, во многу грчки дијалекти, како

резултат на античките лениции, звучните преградни не се појавуваат интервокално, но на ослабување подлегнуваат и теснинските самогласки. Во југоисточните дијалекти на лениции подлегнуваат /v/, /ð/, /ɣ/, на пр. *φοβος* ‘страв’ > [foos], *ποδι* ‘стапало’ > [poɪ], *λυο* ‘мал’ > [lɪo] (кипарски примери). Новонастанатите вокални групи со високи самогласки не подлежат на дифтонгизација (в. за тоа во заглавје 2), што сведочи за тоа дека процесот веројатно е од доста поново време. И групите со две идентични самогласки не подлежат на контракции, доколку една од нив е акцентирани. Во останатите дијалекти лениции на звучните теснински, исто така, се појавуваат, но не се регуларни – се појавуваат спорадично, сп. на пр. [ðyˈaulus] ‘ѓавол’ (Македонија).

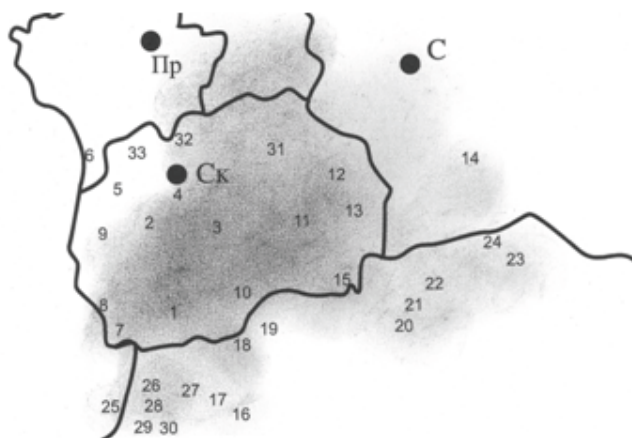
Зевот понекогаш се потполнува со други согласки, обично со [v] или [ɣ], а пред самогласка од преден ред - [j], на пр. [traɥuði] ‘песна’ > [trauði], [travuði], и обратно [perivoli] ‘градина’ > [periɣoli], [eɥo] ‘јас’ > [eo] > [evo]²⁷. На замени и на лениции подлежат и сонантите, особено меки-те, на пр. грчкото *μια* ‘еден’ > [mʲa]. Постојат грчки дијалекти (кои не се граничат со Македонија), во кои отпаѓа [l] (или преминува во [ɫ]), дури и такви во кои се губи [r].

И во албанскиот се случуваат замени [r] ~ [r̥] ~ [j], [k] ([č]) ~ [j] итн. (на пр. *miqtë* ‘пријатели’ > [mijt], лабериски и чамериски) стандардно-то *ripnoj* ‘работам’, постарото и дијалектно [ripnoŋ], итн.).

Лениција на [j]. [j] во позиција пред предни самогласки се губи релативно регуларно (тоа е, главно, интервокална позиција и иницијална пред самогласка), како и по [i], на пр. [ezero], [spi], [zmia], [rie] и др. (широко распространето, вклучувајќи ги и македонските дијалекти на територијата на Албанија, на пр. во Зрноско: [zaeno] но [beja], Крчишта: [zaeno]). Истовремено [j] често го потполнува зевот пред задните самогласки, на пр. [seja] (Леска), [beja] (Зрноско). Нешто понерегуларно јотата се губи во дијалектите на Егејска Македонија, но најдобро се држи на северозападниот крај, особено во горанските дијалекти (в. на пр. во текстовите од Диканце – Видоески 2000: 404), исто и во Гора во Албанија, на пр. [ena] покрај [jena] (Црналево), [sjene] (Пакишта), по [u] во Гора се случуваат супституции со [v], на пр. [svuva] ‘своја’ (Борја), [muva] ‘моја’ (Кошаришта).

²⁷ Овој вид замени се појавуваат на целата централна балканска територија, како и во италијанските дијалекти. Тоа е непрекинат процес, иако не е многу регуларен. Согласките подлежат на лениција во интервокална позиција, а потоа зевот се потполнува (или се ликвидира на друг начин: дифтонгизации, контракции).

Карта 11. Честото губење на јотата, особено пред самогласки од преден ред во иницијална и во интервокална позиција.

Во македонските дијалекти на територијата на Грција, јотата се губи пред самогласки од преден ред, а на останатата територија губењето има поширока распространетост. Јотата често отпаѓа и во други интервокални контексти – најчесто [оја] > [оа], на пр. *бројам* [bro:m], *сџојам* [sto:m] (1 Дихово), [roas] (10 Витолиште).

Во п. 14 Елешница, губењето на јотата во позиција пред согласка се поврзува и со прогресивната палатализација на веларните согласки, на пр. [taKa] < *тајка*, [uku] < *ујко*.

Пред самогласките од преден ред во иницијална и во интервокална позиција јотата отпаѓа и во стандардот на македонскиот јазик (како и на бугарскиот). Сепак, истовремено транзиентот меѓу самогласките не е никако означен, освен со еден благ формантски транзиент. Во врска со тоа, во интервокална позиција јотата може секундарно да се појави како инцидентно зајакнување на транзиентот. Како резултат на тоа, во изговорот можат истовремено да се појават форми без интервокална јота и од посилно или послабо артикулирана јота. Затоа, пак, се смета дека пред самогласка од заден ред јотата има дистинктивна вредност. Сепак, штом, на пр. групата *Ve* може да биде изговорена и како [Ve], [V'e], и како [Vje], тогаш јотата станува нестабилна и пред други самогласки во интервокална позиција (во дијалектите јотата најчесто се губи во групата /оја/). Ова

го отежнува утврдувањето на морфонолошки облик на морфемите и се случува речничките форми на истите морфеме дури и во стандардниот јазик во различни деривати да имаат различни облици, во кои разликата не е никако мотивирана (на пр. *џреалка* и *џрејач*).

Во српските дијалекти, во принцип, јотата добро се држи. Единствено во призренско-тимочките дијалекти, кои директно граничат со македонските, се забележани лениции, сп. на пр. *своу*, *сеал*, *еге* (Ивић: 2001: 152). Па, така, и спорадичното губење на јотата на јужните краишта на српската територија, како и зачувувањето на јотата на северните краевии на македонската територија, може да се поврзе со македонско-српското соседство.

Јотата во грчките дијалекти се зачувува исто како во македонскиот. Навистина, губењето на јотата пред самогласка од преден ред или на почетокот на зборот е најраспространето во северните грчки дијалекти, но, сепак, не е целосно консеквентно, што доведува до појавување на слични опции како во македонскиот (VjV ~ VV, или jV- ~ V-), примери в. во заглавје 2. Ареалната врска е очигледна, но грчкиот јазик е веројатниот давател на овој признак. Во грчките дијалекти, како што веќе беше споменато, покрај формите со лениција во интервокална позиција (на пр. *λαγενη* 'југ' > [laeñ]), често се појавуваат форми со ликвидација на зевот (настанати со инсерција на согласка или дифтонгизација), на пр. *πηγαίνε* 'оди' [piyene] > [piy'ene] > [pijene] > [pijini] > [piini] > [pijni]. Јотата отпаѓа и пред самогласка од преден ред на почетокот на зборот, и, слично како во македонскиот, понекогаш се појавува слаба протеза во облик на глајд, што обично води до појавување на паралелни форми (на пр. [elasa]/[ʲelasa] 'плехче'; повеќе примери и процеси поврзани со овој проблем в. Newton 1972: 52, 73-76, 154 pas, в. и во поглавје 2).

Во македонските дијалекти, спорадично, во поединечни изрази во интервокална позиција отпаѓаат и други согласки, на пр. [pre:čit] < [presečit], [nemojt] < [ne možit], [preje] < [preže], [zejgo] < [zemi go], [trojčka] < [trošička] (8 Радожда), [izlejš] < [izleziš], [kojčka] < [kozička] (15 Фурка), [laeš], [kaeš] (14 Елешница) и др. Повеќе детали на тема губење на интервокални согласки в. во заглавје 2.

Ниеден од разгледуваните случаи на лениција, и покрај многу големата регуларност на некои од нив (особено на [v]), нема апсолутен карактер. Ленициите на оклузивите најчесто се поврзани со конкретни лексеми. Во ова заглавје се сконцентриравме на определувањето на териториите каде што фреквенцијата на леницијата е висока или релативно висока. Тоа не значи дека на останатите територии не се случуваат примери на лениција. Подетални информации има во следното заглавје за вокалните групи.

2. Вокални групи

Како што се гледа, ленициските процеси се интензивирани во западниот и во централниот дел на македонската дијалектна територија. Ефект на бројните лениции е високата фреквенција на вокалните групи. Во тој поглед, македонскиот ги презема највисоките вредности од сите словенски јазици. Во оригиналната словенска лексика вокалните групи постојат само на силните морфонолошки граници, кои ги чувствуваат родените говорители. Во оние словенски јазици, во кои се зачувале, па барем и делумно, прасловенските консонантски протези, вокалните групи речиси и не се појавуваат, дури и во таа позиција.

Извор на внатрешморфемските вокални групи, како и на групите на границата на флективната основа и наставките (на пр. пол. *statuy*) се туѓите зборови. Затоа, пак, на југот од словенскиот свет, како резултат на различни фонетски промени (на пр. преминувањето на [l] во [o] на крајот на слогот во штокавските дијалекти, или гореспоменатите лениции) вокалните групи се појавуваат внатре во морфемите и во домашниот материјал. Како што веќе беше споменато, високата фреквенција на групите VV е признак кој го разликува македонскиот јазик од сите останати словенски јазици, меѓу кои и балканските јазици, каде што вокалните групи се релативно чести, но сепак, неспоредлива со фреквенцијата на VV во македонскиот јазик.

Појавувањето на вокалните групи во текстовите овозможува да се поделат словенските јазици на три групи. Првата група, т.н. балканска група, особено маркирана во поглед на фреквенцијата на вокалните споеви, ја сочинуваат: македонскиот јазик (забележани се 173 вокални групи на 3 усогласени страници текст) и српскиот и хрватскиот јазик, во кои, сепак, во споредуваните примероци текст бројот на вокални секвенци беше речиси двократно понизок отколку во македонскиот јазик (хрватскиот јазик – 100 вокални групи; српскиот јазик – 92 вокални групи на 3 страници текст). Втората група, договорно наречена средишна, преодна, која се одликува со умерен број вокални споеви, ја претставуваат полскиот, чешкиот, словачкиот и рускиот јазик. Во наброените јазици бројот на вокални секвенци во текстот изнесуваше од 17 до 30 групи (полскиот и рускиот јазик – по 30 групи, чешкиот јазик – 25 групи, словачкиот јазик – 17 групи). Во третата група, со минимален број вокални комбинации, спаѓаат јазиците во кои се зачувале прасловенските консонантски протези пред самогласките од заден ред: горно- и долнолужичкиот, белорускиот и украинскиот јазик. Во овие јазици бројот на вокални секвенци во анализираниите примероци изнесуваше од 4 до 10 (горнолужичкиот – 4 групи, долнолужичкиот – 5 групи, украинскиот – 6 групи и белорускиот – 10 груп). Двата останати јазици – бугарскиот и словенечкиот, се преодни јазици. Бугарскиот јазик, во чиј примерок од текстот се појавија 51 вокален

спој, претставува премин меѓу балканската и средишната група, додека словенечкиот јазик со 11 групи самогласки – премин од групата со ретки вокални комбинации во средишната група (сп. Korytowska 2002).

Појавата на вокалните секвенци е и фактор кој го разликува македонскиот јазик на дијалектно ниво. Описот на овој проблем е мошне комплициран. Споредбата на фреквенциите на вокалните групи во поединечни стандардни словенски текстови овозможува да се издвојат некои степени на маркираност на текстовите и паралелните територии кои се доближуваат во тој поглед. Потешко е да се направат такви одредници во однос на дијалектите. Врз основа на *Дијалектџологијата на македонскиот јазик* (Видоески 1998–1999, томови 1–3), може да се заклучи дека меѓу одделни дијалектни групи се појавуваат разлики поврзани со настанувањето, функционирањето и ликвидирањето на вокалните споеви. Особено маркирани во поглед на појавата на вокални групи се западните дијалекти, во кои релативно често доаѓа до елизија на интервокалните согласки. Покрај позицијата на проклитичката граница и границата пред наставките во глаголските форми, тоа е најчестиот извор на вокални групи во овие дијалекти. Од друга страна, во западните дијалекти честа појава се и процесите на ликвидација на вокалните групи: контракција на вокалните геминати, дифтонгизација на групата преку десилабификација на самогласките од преден ред во вокалните групи, полни или непотполни контракции на вокалната група, најчесто во долга самогласка, како и вметнувања на согласки меѓу сегменти на вокалната комбинација. На останатата дијалектна територија бројот на вокални групи е помал, но и поретки се појавите кои доведуваат до создавање или ликвидација на вокалните споеви. Така што, всушност, разликите во фреквенцијата на групите VV не се евидентни.

Врз основа на описот на 33 дијалектни пунктови претставени во *Фонолошки бази на зборовите на македонскиот јазик* (Видоески 2000) се добива слика на појавувањата на вокални секвенци на релативно голема дијалектна територија.

Во **централниот дел на западните дијалекти**, обично нема ограничувања во создавањето на вокалните групи. Извесни ограничувања може да ја засегаат самогласката /ə/, која ретко се поврзува со друга самогласка во група. Вокалните споеви се релативно чести и настануваат, пред сè, на морфолошката граница по префиксот што завршува на самогласка. Во материјалот од некои дијалектни пунктови се засведочени и споеви на самогласка со [r] (на пр. 1 Дихово [zaʁʒa], 2 Звечан [vrət], 3 Извор [prert̪i]), како и комбинации составени од три самогласки (1 Дихово *диховец* > *дио-*

неслоготворниот сегмент – сп. 2 Звечан, на пр. *џлави* > *џлаи* [gʎa:j], *џрави* > *џраи* [rga:j], *лебови* > *лебои* [lebo:j]). Вокалните групи се ликвидираат и како резултат на потполнувањето на настанатиот вметнат зев со консонантски елемент /v/ (особено по [u]: 2 Звечан, 4 Ракотинци, на пр. *мува*, *џазува*, *уво*, *сува*, *сувар*), поретко со /j/ (1 Дихово, 2 Звечан, 3 Извор, на пр. *бијол*, *џоједо*, *лијош*). На дел од западните терени првобитните групи /ao/ и /io/ имаат ограничено појавување кога се поврзани со процесите кои ги ликвидираат вокалните споеви. Првиот тип на поврзаност подлегнува на контракција, вториот на десилабификација, *џрбаво* > *џрбао* [gʎbo:], *крваво* > *кввао* [kʎvo:]; *неџовиош* > *неџошо* [negoʃo], *красџавиош* > *красџашо* [krastajo].

Слични појави, но со различен интензитет, ги карактеризираат **перифериите на западните дијалекти**. На тие територии, слично како во централните дијалекти, нема поголеми ограничувања во поврзувањето на вокалните елементи. Извесни ограничувања може да го засегаат шевот, а се чинат поретки споевите составени од самогласка и /r/ (засведочени групи во материјалот од п. 9 Лазарополе, на пр. *зарџаиш*, *џрерџиш*, *џррџска*). Позицијата во која најчесто се појавуваат вокални секвенци е морфолошката граница по префиксот, а поретко границата во сложените изрази. На морфолошкиот шев можни се и вокални геминати, кои во други позиции подлегнуваат на контракција во долга самогласка (5 Вруток, 7 Пештани 8 Радожда, [gʎa:], [zmi:], [uba:], [buko:], [ne:sta]). Повеќеелементни вокални споеви, исто така, се регистрирани во дијалектниот материјал од периферните територии (6 Млике, 8 Радожда), но тие спаѓаат во ретките и обично подлегнуваат на кратење.

Вокалните комбинации (и формите настанати како резултат на процесите кои ја ликвидираат групата VV) често настануваат по елизија на интервокалните согласки: /χ/, /v/, /d/, /t/, /d/, /g/, /ž/, /š/, /ǰ/, /s/, /m/, /j/²⁹, во малубројни примери и на /g/ (5 Вруток, 7 Пештани, 8 Радожда, 9 Лазарополе и др.: *соа*, *сна*.; *џреош*, *меур*, *сноа*, *сиџреа*, 5 Вруток: *човек* > *чоек*, *џовар* > *џоар*, *основа* > *осноа*, *невесџа* [ne:sta], *водица* > *воџца* [vojca], *ливадица* [l'iva:jca], *коџа* [koa], *некоџаиш* [nekoajš]); 6 Млике: *волови* [voʎoj], *џуџови* [putoj]); 7 Пештани: *буково* [buko:], *човек* [čoeck], *џојдо* [gojdo], *јазоец* [jazoeck], *оџидоа* [ojdva:], *оџишол* [oʃoʃ], *јаџиш* [jajš], *сеџиш* [sejš], *џлеџаиш* [gl'eaš], *никоџаиш* [nikvaš], *сеџа* [sea], *лаџица* [lajca], *џлаица* [pʎa:jca], *џреџеска* [pre:ska]³⁰; 8 Радожда: *ебови* [leboj], *џоловина* [poʎojna], *броиш* [brojš], *судџа* [sudja], *јаџиш* [dajš], *оџиш* [ojš], *џресечиш* [pre:čiš],

²⁹ Јотата може факултативно да се зачува во интервокална позиција пред самогласка од преден ред, но најчесто подлегнува на губење (5 Вруток).

³⁰ Јотата во селото 8 Радожда речиси целосно се изгубила пред самогласките од преден ред. Не се појавува ни во групите /ee/ и /ea/. Во групите /ie/ и /ie/ јотата е многу слаба и може да подлегне на целосно губење..

не можииш [nemojʃ], сеџа [sja], некоџаиш [nekvaʃ], земи џо [zejgo]); 9 Лазарополе: ложица [ʎojca], можеше [moʃe].

Ликвидацијата на хијатот во периферните западни дијалекти може да следи преку вметнување на /v/ или /j/, на пр. *бијол, суво* (5 Вруток), *чова, ѓреводница, сова* (7 Пештани), *мува, џлуво, суво, дујеиш* (8 Радожда), *шејесеиш, ѓруваиш, мува, ѓазува* (9 Лазарополе). Релативно често доаѓа и до десилабификација на /i/ по самогласка, при што првата самогласка на спојот може да подлегне на вдолжување, на пр. [sna:j], [ʎasto:jca], (5 Вруток), [l'e:j], [seka:jca], [mo:j] (7 Пештани) lub nie, пр. [l'eboj], [sezabajl'e] (6 Млике), [bol'ejʃ], [grejʃ], [poʎojna] (8 Радожда), [moj], [prisoj] (9 Лазарополе). Десилабификацијата на /i/ во селото 5 Вруток може да се однесува и на сврзникот *и* на границата меѓу два збора во рамките на синтагмата и на спојот на партикулата *не* и глаголот со иницијална самогласка /i/, на пр. *куче и маче* [kuʃe:j maʃe], *не иџрај* [ne:jgraj]. Во селото 8 Радожда на десилабификација може да подлегне и самогласката од преден ред, која е првата компонента на спојот. Овој процес ги опфаќа групите /ia/, /io/, /ie/ (на пр. [ovje], [sudja], [bel'jot]) и /eo/ i /ea/ (на пр. *л'еонка* [l'jonka], *сеџа* > *сеа* [sja], *сџреа* [strja]). Ликвидацијата на директниот вокален допир во 8 Радожда се однесува и на групите /oe/ и /oa/, чиј прв елемент ја губи слоготворноста и секвенците се реализираат како [ve], [va], [və]. Таквите групи, исто така, подлегнуваат на контракции во долга самогласка /o:/ и /a:/ ([osna:], [tro:]) или нивните елементи ги разделува вметната согласка [koja] < *коа* < *кова*. Други ликвидирани вокални споеви во 8 Радожда се /ae/ – преку десилабификација на самогласката од преден ред во неслоготворно /j/ или глас опишуван како шва со поместена артикулација кон напред (во изворите означувано со *ä* (кај нас како [ə]), на пр. [dvajset], [zə'dno]) и /ao/ – контракција во долга самогласка /o:/ (неконсеквентно), на пр. [ubo:], [gl'ibo:]³¹.

Во источниот дел од југоисточната дијалектна група³² нема посебни ограничувања во создавањето вокални групи (некои ограничувања се однесуваат само на спојливоста на шва, на пр. во 13 Берово, 15 Фурка, 22 Секавец и на шва со поместена артикулација кон напред, означено во текстовите како *ä* (кај нас [ə]), на пр. во 15 Фурка, а исто и на /i/, на пр. во 10 Витолиште, 17 Емборе). Вокалните геминати се релативно чести. Реализацијата на геминатите е различна во зависност од дијалектот, на пр. во 11 Радовиш и во 13 Берово се изговараат две силабични самогласки, слично како во 10 Витолиште, каде што, исто, преовладува полна реализација

³¹ Во селото 8 Радожда споевите на /ao/ може да бидат реализирани како две полни самогласки.

³² Зборувајќи за источниот дел од југоисточната дијалектна група мислиме на дијалектите сместени на исток од западните дијалекти, на територијата на Вардарска и Пиринска Македонија.

на обата сегмента, иако се случуваат и контракции во долга самогласка; во 12 Блатец геминатите често подлегнуваат на контракција, што дава долга самогласка. Во некои дијалекти на морфолошката граница се регистрирани и споеви на самогласката со [r] (11 Радовиш, 14 Банско).

Источниот дел на Егејска Македонија е релативно разнороден во однос на појавувањето на вокални секвенци. Соседните дијалектни пунктови може многу да се разликуваат по фреквенцијата на вокалните групи. За споредба, во серско-лагадинскиот дијалект во селото 20 Висока вокалните споеви не се многу чести. Нивниот извор, меѓу другото, е позајмената лексика, на пр. *ě'аур*. Во домашната лексика групите VV настануваат на морфолошката граница или по елизија на интервокална согласка, на пр. *неук*. Вокалните геминати се ретки. Во селото 21 Негован и 24 Зрново вокалните групи се почести и можат да настануваат и во средината на зборот, како и на морфолошката граница, а исто и во позиција на крајот на зборот, на пр. *йиш, миц, деуџу* (21 Негован). Вокалните геминати во источниот дел од Егејска Македонија може да бидат изговарани како две полни самогласки (16 Тремно: *снаа*, покрај *сна:*, *змиш, сее*, 18 Чеган: *вее, сее*, 22 Секавец: *кумиши*) или да подлегнуваат на контракции во долга самогласка (16 Тремно: *чи:*, 20 Висока: *са:ӣ* и во 23 Плевна, каде што примерите за контракции се ретки) или во кратка самогласка (17 Емборе, 18 Чеган, 20 Висока, на пр. *л'ен' < л'еен < л'еџен*).

Во **западниот дел од Егејска Македонија** и во македонските дијалекти на територијата на Албанија нема посебни ограничувања на вокалните споеви. Исклучок, слично како и во другите дијалекти, претставува шва (на пр. 26 Вамбел, 27 Тиолишта) и /i/ (27 Тиолишта). Вокалните геминати, чии сегменти не се разделени со јунктура, може да подлегнат на контракција (25 Бобошчица, на пр. *виш < виши < вишиш*; ретки примери на контракција наоѓаме во 26 Вамбел, 28 Гратче, 29 Нестрам), понекогаш во долга самогласка (27 Тиолишта: *џа:*, *суди:*), а поретко се реализирани како два силабични вокални сегменти (30 Езерец: *џаа, снаа, сечее, змиш*). На морфолошката граница се регистрирани и примери на споеви на самогласката со /r/. Во некои дијалекти се забележуваат и повеќеелементни вокални секвенци (30 Езерец).

Фреквенцијата на елизијата на интервокалните согласки во југоисточните дијалекти е различна на поединечни територии и може да се однесува на различни сегменти, на пр. во 11 Радовиш се појавува ретко губење на /d/ само во броевите – во називите на десетките (*овајсе, џријсе*), и на /j/ во интервокална позиција (*џаа, онаа, змиа, коа, броаџ*). Во 10 Витолиште често се губи /v/ во групата -*ва* во глаголските форми (*бакнуа, обл'екуа*), /j/ во групите пред самогласка од преден ред (*лае, џее, шице, брое*; слично во 13 Блатец, 14 Банско, 16 Тремне, во 21 Негован, 24 Зрново, 27 Тиолишта, 28 Гратче, 29 Нестрам, 30 Езерец) и во групата -*оја*

(*ѿоас, броал, сѿоаѿ, секоа, ѿвоа, доачка* - 24 Зрнево, каде што и во поединечни примери се губи /d/ во некои глаголи: *јајме < јајиме, јајѿе < јајѿѿе, зе < зеде* и во називите на десетките: *овајсеѿ*). Во материјалот од селото 13 Блатец покрај губењето на интервокалната јота (сп. погоре), се регистрираат и примери со губење на интервокалното /v/, на пр. *наѿраа* и на интервокалното /χ/, на пр. *орео, снаа, ѳреоѿа*. Во селото 15 Фурка се губат /j/ и /χ/ во интервокална позиција, на пр. *чуам, сѿоам, ѿвоое; сѿреа, уо, суо*, како и други согласки, особено /d/, на пр. *вијѿе, ѳлејѿе, овајсе*. Во 16 Тремно често доаѓа до елизија на /v/, пред сѳ, во наставката *-ови* во именките (*сфайѿои, руѳои*), и на /d/, главно, во глаголите во 2 л. едн. и 1 и 2 л. мн. во сегашното време (*вијѿи, јајѿи, сејѿи, ѳрејѿе*) и во називите на десетките (*овајсеѿ, ѿејсеѿ*). Во 17 Емборе нерегуларно се губи /v/ во наставката *-ови/-еви* (*ѿаѿои, уреј*). Во 18 Чеган во интервокална позиција се губат /j/, /χ/ и честопати /d/ во формите на глаголот и бројот (*јајме, дајѿе, ѿејсе, дивејсе*). Во 19 Кронцелово се појавило целосно губење на /χ/ во интервокална позиција (*муа, снаа*), а во ова село се забележува и елизија на други звучни опструенти во двострано соседство на самогласки - /v/ (*вл'еѿм < вл'евам, даѿм < давам*), /ʒ/ (*бла:јѿи < блајѿиш, ка:јѿи < кајѿиш*), /z/ (*ве:јѿи > вејѿиш, изл'е:јѿи > изл'езиш*), /d/ (*браѿѿа, л'иваѿѿа*). Во селото 20 Висока доаѓа до почеста елизија на интервокалното /d/, а во одделни случаи – до губење на интервокалното /χ/. Во 21 Негован, исто така, често се губи интервокалното /d/ (главно во глаголите, на пр. *сеѿиш, јаѿиш*, но и *буѳуројѿа, клаѿиц, ѿејсе*) при стабилно /χ/ во секоја позиција. Во 23 Плевна јотата во интервокална позиција пред самогласка од преден ред е релативно ретка – најчесто подлегнува на елизија. Во селото 24 Зрнево елизијата на интервокалното /χ/ се случува спорадично (*ор'еи снаѿѿ'е* покрај *ор'ех'и снаѿа*), а во некои лексеми се губи интервокалното /ʒ/, /ʃ/, /d/ (*лајѿа* покрај *лајѿица, м'еаѿ < м'ес'еѿ, о'еуѿо < о'еуѿо*).

Во 25 Бобошчица во низа примери се губи /d/ меѓу две самогласки, на пр. *ѳоѿѿоин, ѳранѿа < ѳрадина, завеш < заведиш*, а регуларно се губи и интервокалното /χ/, на пр. *дуовиѿѿи, ѳроѿа, маѿѿеја*. Во селото 26 Вамбел на порегуларна елизија подлегнува интервокалното /χ/ (*ѳреои, сѿреа*), а интервокалното /d/ се губи, главно, во глаголските форми (*к-ојме, дајајме*). Во 27 Тиолишта често се забележува губење на интервокалното /d/ во глаголите (*јајѿи, сејѿи*) и броевите (*овајсе, ѿресе*). Во 29 Нестрам се губат интервокалните /χ/ (*сѿреа, ѳрауѿѿи*) и /d/ (во глаголските форми и во броевите, на пр. *ѳреј, сеј, овајсеѿ*). Во 30 Езерец честа е елизијата на интервокалното /χ/ (*ѳлуа, суо, муа, ореи*), а во таа позиција се губи и /v/ (во наставката на множината –ови: *лебои, лубои*) и /d/ во броевите и во глаголите (*ој, ѳреј, дој, сејме, овајсеѿ, шејсеѿ*).

Вокалните групи можат да подлежат на ликвидација преку десилабификација на /i/ како втор сегмент на групата (10 Витолиште, на пр.

сејш, *осл'ејш*, 12 Блатец, на пр. *мој*, *мојше*, 21 Негован: *засејна*, *клајнци*, *йејси*, 22 Секавец: *бл'еј*, *лај*, *м'ејц*, 25 Бобошчица: *џр'ај*, *с'ај*, 28 Гратче, 30 Езерец – нерегуларно: *лебој*, *чакареј*, *рошој*; со должување на полната самогласка 16 Тремно: *йи:јш*, *џре:јш*, *са:јш*, 18 Чеган: *кури:ј*, *суди:ј*, *зми:ј*, 19 Кронцелево: *ви:јш*, *сйри:јш* *уре:ј*, *ве:јш*, 26 Вамбел: *мо:јше*, 27 Тиолишта: *славе:ј*, *йво:јше*, *ножо:ј*, 29 Нестрам *џре:ј*, *се:јме*), поретка е десилабификацијата на /i/ како прв сегмент на групата – тоа зазема место на границата со постпозитивниот член (18 Чеган: *бел'ју*, *слабју*, 25 Бобошчица: *йайковјо*, *чарнјо*, 27 Тиолишта: *сйарјо*, *йејјо*). Групите се ликвидирани со вметнување на /v/ во вокалните групи со прв сегмент /u/ (17 Емборе, 25 Бобошчица, 26 Вамбел, 27 Тиолишта, 28 Гратче, 29 Нестрам: *мува*, *йердуви*, *йазува*, *сува*, *сувар*, *уво*, *џлувач*) или со вметнување на /j/ во групите со преден сегмент /i/ или /e/ (25 Бобошчица, 27 Тиолишта: *л'ијош*, *сйреја*, *йанаје*, *носије*, *йије*, *рекоје*; *л'еја*, *машчеја*).

Во северните дијалекти, слично на западните и југоисточните, ограничувањата во споевите на самогласките се однесуваат на шва. Вокални споеви се забележуваат, главно, на морфолошката граница со вредност на јунктура. Тоа се однесува и на споевите на самогласка со /r/ (31 Шлегово, 32 Љубанци, 33 Теарце). Многу вокални групи наоѓаме во глаголските форми. Дел од вокалните секвенци настанале како резултат на елизијата на интервокалното /χ/ (31 Шлегово: *л'еа*, *муа*) и на интервокалната јота пред самогласка од преден ред (31 Шлегово: *йовои*, *разбои*, исто и во 32 Љубанци³³, 33 Теарце³⁴) или на интервокалните звучни согласки /d/ (31 Шлегово: *дваесе*, *йеесе*, 33 Теарце: *боџорџа*, *војца*), /v/ (33 Теарце: *удоац*, *шоар*, *йолојна*)³⁵, или, поретко, на други согласки: /ž/, /g/ (33 Теарце: *лојца*, *лојчарник*, *коа*, *некоаш*)³⁶. Повеќеелементните вокални комбинации во домашната лексика се ретки. Се појавуваат во формите на аористот и имперфектот на глаголите (31 Шлегово). Вокалните геминати не подлежат на контракции во источниот дел од северниот дијалект (31 Шлегово: *сmee се*, *маа*, *црноок*), а во западниот дел, доколку сегментите не се разделени со јунктура, геминатите подлежат на контракција во долга самогласка (33 Теарце: *не:сша*, *сна:*, *буко:*). Се чини дека начинот на реализација на вокалните геминати е поврзан со соседството на другите дијалекти. На те-

³³ Во селото Љубанци јотата може факултативно да се појави меѓу елементите на вокалната група, чиј втор елемент е /e/, но, сепак, почесто се губи.

³⁴ Појавата во селото Теарце се однесува на вокалните групи /oa/. Во споевите со вториот компонент /e/ јотата се појавува факултативно.

³⁵ Во селото Теарце губењето на интервокалното /v/ во соседство на самогласката /o/ е многу често, на што најверојатно влијае близината на западните дијалекти, во кои фреквенцијата на елизијата на /v/ меѓу две самогласки е особено висока.

³⁶ Елизијата на други интервокални согласки, освен /v/, во Теарце се однесува на поединечни лексеми.

риториите што им се поблиски на југоисточните дијалекти и на бугарската граница нема контракции на геминати, а на териториите што им се поблиски на западните дијалекти контракциите се појавуваат во избобилство.

Од процесите кои го ликвидираат директниот допир на самогласките на опишуваниот терен со различен интензитет се појавува десилабификацијата на /i/ по самогласка, што може да биде придружено од вдолжување на самогласката која му претходи на неслоготворниот елемент (32 Љубанци: *саба:јле, два:јца*), или од вметнување на /v/ или /j/ меѓу сегментите на вокалната група (32 Љубанци: *сова, сѝрева, мува*, 33 Теарце: *чујек, суво*).

Преминувајќи на описната статистика на македонските дијалектни текстови, гледаме дека разликите во бројот на вокалните споеви меѓу дијалектните групи не се толку големи, колку што би можело да се претпостави врз основа на географските полиња на поединечните појави (елизијата на интервокалните согласки, контракцијата на самогласките, десилабификацијата, вметнувањето на интервокални согласки).

Основа на анализата во врска со фреквенцијата на вокалните комбинации беа 356 текстови собрани во трудовите на Б. Видоески *Текстови од дијалектниот македонски јазик* (Видоески 2000). Тоа се дијалектни текстови запишани од различни автори, во различни времиња, издадени во еден том. Во пресметките беа земени предвид само вокалните групи кои се појавуваат внатре во акцентогениот збор, со исклучок на споевите на две самогласки³⁷ на границата со предлог.

Разликите во фреквенцијата на вокалните комбинации во текстовите на дијалектните групи на западната, северната и југоисточната територија не се големи. Сепак, **повеќе вокални споеви се појавуваат во текстовите на западните дијалекти, слично е во текстовите од југоисточните дијалекти, а најмалку во текстовите на северните дијалекти** (в. таб. 2).

³⁷ Во анализираните дијалектни текстови не се забележани споеви на самогласка со /r/.

Табела 2. Појавување на вокални групи во текстовите од западните, југоисточните и северните дијалекти

	Западни дијалекти	Југоисточни дијалекти	Северни дијалекти
Број на анализирани текстови	109	168	42
Број на сегменти во текстовите	188210	339193	72343
Број на групи /VV/ во текстовите ³⁸	1479 – 1,57%	2602 – 1,53%	459 – 1,27%
Просечен број на групи во текстовите	13,57	15,49	10,93

Дијалектните групи се внатрешно диференцирани во поглед на фреквенцијата на вокалните споеви. Разликите може да се однесуваат и на дијалектните подгрупи, како и на соседните села. Во северните дијалекти може да се издели западен и источен дел. Во западниот дел бројот на вокални комбинации е повисок отколку во источниот дел (в. таб. 3а). Во западните дијалекти фреквенцијата на вокални споеви во централниот дел е повисока отколку во периферниот дел (в. таб. 3б). Најтешко е да се одредат разликите во бројот на вокалните групи во југоисточните дијалекти. Во поделбата прифатена од Б. Видоески, на источен и јужен дел, разликите се незначителни. Сепак, може да се предложи и друга поделба на југоисточните дијалекти, изделувајќи го источниот и западниот дел. Природната граница која ги одделува двата дела е, отприлика, течението на реката Вардар³⁹. Во источниот дел, кој го опфаќа поголемиот дел од источните дијалекти на територијата на Република Македонија (без тиквешко-мариовските дијалекти), македонските дијалекти на Пиринска Македонија и македонските дијалекти во источниот дел од Егејска Македонија (солунскиот дијалект, серско-лагадинскиот дијалект), фреквенцијата на вокалните групи е пониска отколку во западниот дел, кој опфаќа мал фрагмент од источните дијалекти (тиквешко-мариовските дијалекти со гевгелскиот, со кој се граничат), македонските дијалекти кои лежат на запад од Вардар во Егејска Македонија и македонските дијалекти во Албанија (таб. 3в). Втората можна поделба на југоисточните дијалекти се заснова на одвојување на група источни дијалекти и на поделба на јужните дијалекти на источен и западен дел. При таква поделба најмногу вокални групи се забележуваат во текстовите од западниот дел на јужните дијалекти, а најмалку во источниот дел на јужните дијалекти (таб. 3г).

³⁸ За секоја дијалектна група е пресметан вкупниот број сегменти во анализирани текстови и процент на појавени вокални групи во нив. Останатите споеви се консонантски комбинации или споеви на поединечни согласки со самогласки.

³⁹ Гевгелскиот дијалект се вбројува во југозападниот дел.

Табела 3. Појавување на вокални групи на македонската територија

а) во северните дијалекти

	Западен дел	Источен дел
Број на анализирани текстови	18	24
Број на сегменти во текстовите	33806	38537
Број на групи /VV/ во текстовите	272 – 1,61%	187 – 0,97%
Просечен број на групи во текстовите	15,11	7,79

б) во западните дијалекти

	Централни дијалекти	Периферни дијалекти
Број на анализирани текстови	37	72
Број на сегменти во текстовите	64862	123348
Број на групи /VV/ во текстовите	578 – 1,78%	901 – 1,46%
Просечен број на групи во текстовите	15,62	12,51

в) во југоисточните дијалекти (традиционална поделба)

	Источни дијалекти	Јужни дијалекти
Број на анализирани текстови	74	94
Број на сегменти во текстовите	140152	199041
Број на групи /VV/ во текстовите	1060 – 1,51%	1542 – 1,55%
Просечен број на групи во текстовите	14,32	16,40

г) во југоисточните дијалекти поделени на источен и на западен дел

	Југоисточни дијалекти, источен дел	Југоисточни дијалекти, западен дел
Број на анализирани текстови	99	64
Број на сегменти во текстовите	196451	143042
Број на групи /VV/ во текстовите	1272 – 1,29%	1428 – 2,0%
Просечен број на групи во текстовите	13,98	18,79

д) во југоисточните дијалекти поделени на источни и на јужни дијалекти со одделување на источен и на западен дел

	Југоисточни дијалекти		
	источни	јужни	
		источен дел	западен дел
Број на анализирани текстови	74	30	64
Број на сегменти во текстовите	140152	78926	120115
Број на групи /VV/ во текстовите	1060 – 1,51%	434 – 1,1%	1108 – 1,84%
Просечен број на групи во текстовите	14,32	14,47	17,31

За попрецизен опис кој ги илустрира и разликите меѓу поединечни дијалектни групи, како и разликите во границите на истата дијалектна група, избрани се петнаесетина текстови од различни делови на македонската дијалектна територија. Тоа се следните пунктови: Тетово и Кратово со северните дијалекти; Банско, Сухо, Ајатово, Струмица, Неготино, Нерет, Ранци, Бобошчица со југоисточните дијалекти; и Скопје, Битола, Кичево, Слечче и Охрид со западните дијалекти. Најголемиот број текстови од југоисточната група се поврзуваат со огромната диференцијација на тој дијалектен регион (резултатите од анализата ги претставува таб. 4).

Споредувајќи ги дијалектните текстови од Тетово и од Кратово, односно од западниот и од источниот дел на северниот дијалект, се гледа дека бројот на вокални секвенци во северозападните текстови, можеби, е и неколкукратно повисок отколку во североисточните текстови.

Големи разлики меѓу избраните пунктови во поглед на релативно големата површина треба да се очекуваат во групата југоисточни дијалекти. Првите споредени пунктови, кои се протегаат на линијата север-југ, се Банско (Пиринска Македонија) и Сухо (источниот дел од Егејска Македонија). Бројот на вокални групи во Сухо е понизок отколку во Банско. Следните сопоставени пунктови – Ајатово и Нерет – се простираат во Егејска Македонија (првиот пункт во источниот дел, вториот во западниот дел). Споредувајќи ги резултатите од анализата на текстовите се гледа голема разлика меѓу опишуваниите пунктови. Дефинитивно повеќе вокални секвенци се појавуваат во текстовите од западниот дел на Егејска Македонија. Следните пунктови се: Неготино, кое лежи релативно близу до западните централни дијалекти, и Петрич, сместен речиси на иста височина со Неготино, на територијата на Пиринска Македонија. Во Неготино има повеќе вокални секвенци отколку во Петрич.

Од југоисточниот дијалектен регион, исто така, може да се споредат пунктовете кои лежат во западниот дел од јужните дијалекти во границите на двете држави – Грција и Албанија. Тоа се Ранци и Бобошчица. Анализата на текстовите од обата пункта укажува на повисока фреквенција на вокални комбинации во Ранци, за сметка на Бобошчица.

Од централните западни дијалекти избрани се пунктовете кои сочинуваат триаголник. Меѓу трите пункта – Скопје – Кичево – Битола – највисока фреквенција на вокалните групи е забележана во дијалектните текстови од Кичево, а најниска – од Битола.

Споредбата на избраните пунктови со периферните западни дијалекти укажува на почесто појавување на вокални групи на северните територии, поблиски до северниот дел на централните западни дијалекти и на западниот дел од северните дијалекти отколку во јужниот дел, каде што може да се претпостави влијание на албанските дијалекти и на јужниот дел од централните западни дијалекти.

Спротивставувајќи ги само западните дијалекти, може да се заклучи дека повеќе вокални групи во дијалектните текстови се појавуваат во северниот дел отколку во јужниот дел. Сепак, генерално, значително повеќе вокални групи се појавуваат во западниот дел на македонскојазичната територија отколку на истокот.

Табела 4. Појавување на вокални групи во избрани дијалектни пунктови

Северни дијалекти				
Дијалектен пункт	Број на текстови	Број на сегменти	Број на групи / VV/ во текстот	Просечен број на групи /VV/ во текстот
Тетово	3	4906	54 – 2,2 %	18
Крагово	2	4561	19 – 0,83%	9,5
Југоисточни дијалекти				
Дијалектен пункт	Број на текстови	Број на сегменти	Број на групи / VV/ во текстот	Просечен број на групи /VV/ во текстот
Банско	4	6262	57 – 1,82%	14,25
Сухо	2	1928	3 – 0,31%	1,50
Ајватово	1	1344	2 – 0,3%	2
Нерет	3	5786	155 – 5,36%	51,67
Неготино	1	4193	61 – 2,91%	61
Петрич	1	3855	9 – 0,47%	9
Ранци	4	6615	61 – 1,84%	15,25
Бобошчица	5	5248	5 – 0,19%	1
Западни дијалекти				
Дијалектен пункт	Број на текстови	Број на сегменти	Број на групи / VV/ во текстот	Просечен број на групи /VV/ во текстот
Скопје	1	1705	8 – 0,94%	8
Кичево	2	1607	25 – 3,11%	12,5
Битола	1	1800	3 – 0,33%	3
Слепче	4	6201	97 – 3,13%	24,25
Охрид	4	8017	58 – 1,45%	14,5

Да сумираме, поголемата фреквенција на вокални споеви во дијалектните текстови од западниот дел на јужните дијалекти на Егејска Македонија и од западниот дел на Република Македонија, можеби, е условена од соседството на северните дијалекти на грчкиот јазик. И грчките текстови, како и албанските, се карактеризираат со големо количество вокални и дифтоншки групи. Историјата и дијалектологијата на грчкиот јазик изобилува со вакви појави, кои оперираат во македонските дијалекти: лениции на интервокални согласки кои доведуваат до настанување на вокални групи (исто и лениции на назалните согласки) и појави кои ги отстрануваат групите (дифтонгизации, на кои често им претходи повишување на

самогласките од среден ред, а понекогаш доведуваат до монофтонгизација (на пр. /арид'ea/ 'круша' > [арид'ia] > [арид'ja] > [аридγ'а], [pal'eos] 'стар' > [pal'ios] > [palj'os] [pal'j'os] [pal'ʰos], [vo'iθa] 'помош!' > [v'ojθa], [aγap'ai] 'сака' > [aγap'aj], [ð'io] 'два' > [dj'o] > [dγ'o], [el'ea] 'маслинка' > [el'ia] > [elj'a] > [el'ja] > [el'a] – примери од Пелопонез), вметнувања на интервокални согласки, особено глајдови и теснински согласки (на пр. [akuo] 'слушам' > [akuɔ], [krio] 'студен' > [krjo] > [krijo]), поретко контракции. Сп. за ова особено Newton 1972: поглавје 2. *Vowel sequences* и 3. *Secondary hiatus*. Извор на првобитниот зев се, главно, старогрчките вокални споеви, од кои дел не се зачувани ([ai], [oi] > [e], [i]; [au], [eu] > [av]/[af], [ev]/[ef]). Во стандардот се зачувале групите [ia], [ea], [eia], [io], [eio], [eo], [uo], [ae] (морфолошки категории, во кои, пред сè, се појавуваат оние споеви кои ги набројува Newton 1972 на с. 28-29). Извор на секундарниот зев се подоцнежните лениции на звучните интервокални согласки (главно на [v], [γ], [ð] и на јотата, во некои дијалекти и на ликвидите и [s]). Контракциите, кои оперираат во денешно време, се случуваат главно на силните морфолошки граници (со вредност на јунктура) внатре во прозодиските изрази (според грчката терминологија, на меѓузборовните граници), на пр. *τα αδερφια* 'браќа и сестри', *το αλλο* 'друг', *τον ορφανου* 'сирак' ген. едн., најчесто се изговараат како: [taderfχ'a], [talo], [torfanu]. Обично внатре во акцентогениот збор на контракција не подлежат идентични самогласки, особено такви кои настанале како резултат на губењето на интервокална согласка. Тоа какви групи ќе подлегнат на контракција зависи од квалитетот на самогласките кои влегуваат во состав на групата, а и од тоа дали „доминантната“ самогласка ѝ припаѓа на клитиката или на акцентогениот дел. За северногрчките дијалекти е утврдена специјална „хиерархија на доминацијата“ на самогласките (Χατζιδάκις 1905), која, секако, подлежи на сомнежи. Систематизацијата ја комплицира повишувањето на самогласките од среден ред, кое се случува во северните дијалекти, во врска со што резултатите од контракцијата не се толку регуларни како во останатите дијалекти (Newton 1972: 45)⁴⁰.

Грчките дијалекти се многу диференцирани во однос на појавувањето на споменатите процеси. Во врска со заситеноста со разгледуваните појави, грчките дијалекти на Егејска Македонија, и воопшто грчките северни дијалекти, не се издвојуваат особено од останатите грчки дијале-

⁴⁰ Освен тоа, карактеристична појава за Македонија (како и за Тесалија и Тракија) е контракцијата на групата [ea] во широко [a^e], [æ] (Њутон го означува како [ã], на пр. [milea] 'јаболкница' > [milã] – на друго место обично [milia], [mil'a]). Во делот на Македонија се појавуваат и самогласки [ö] и [ü], кои се развиле со поместувањето на артикулацијата напред на [o] и [u] во вокалната група по [i] и [e], како и по [j]. Така е, на пример, во Велвендос во западна Македонија (богата литература на оваа тема приложува Њутон - Newton 1972: 48-49).

кти. Се чини дури и дека највеќе вокални групи го карактеризираат југо-источниот дел од Грција. Сепак, има една појава, која е особено распространета токму во северните дијалекти – губење на интервокалната јота пред самогласка од преден ред. Јотата која подлегнува на редукција може да биде од различно потекло (од /i/ или од /γ/), на пр. [laeŋ] < λαγεῖν ‘југ’, [raída] < παριδα ‘стапица’). И во Егејска Македонија иницијалното [j] пред самогласките од преден ред отпаѓа. Појавата е независна од потеклото на јотата (од /i/ или од /γ/)⁴¹, но може да зависи од тоа дали самогласката што се појавува по јотата е акцентирана или не, на пр. во Сачишта (кожански регион) имаме: [il'o] < [jel'o] < [γel'o] (γελο ‘смеа’), но [j'elasa] е изговарана опционално како [elasa]/ [i'elasa] (γελασα ‘жовијален’), слично како во средина на зборот: [aeras]/[a'eras] (αερας ‘воздушен’). Во грчките дијалекти на Македонија преовладуваат форми со слаба јота и во интервокална и во иницијална позиција.

И губењето на интервокалното /s/ е донекаде регуларна појава во северните дијалекти. Овој случај, сепак, има поинаков карактер – не се толкува како лениција, туку како дисимилација, се случува во зборовите кои содржат секвенци составени од акцентирана самогласка и /sis/, /zis/ или /siz/. Отпаѓа првата шушкава согласка (список морфолошки категории кои ги содржат овие секвенци в. Newton 1972: 84), на пр. во Тесалија /pezis/ ‘играш’ > [pejz], /θalasis/ ‘ке миеш’ > [θalujs]⁴².

Кога се работи за појавата на глајдизација на високите самогласки во грчките северни дијалекти, тоа хронолошки му претходи на губењето на неакцентираните високи самогласки, па, така, имаме [podja] < [p'odia] ‘стапала’ (а не [poda]). Затоа, пак, редукцијата на високите неакцентираните самогласки му претходи на повишувањето на неакцентираните самогласки од среден ред, па оттаму го имаме северногрчкото [mijdaŋ] < [mejdaŋ] < [mejdaŋi] < [mejdani] < [meidani] (од тур. *meydan*) (сп. Newton 1972: 35).

Па, како што може да се види, грчката територија *en bloque* ја карактеризираат истите појави како и македонските дијалекти, кои доведуваат, од една страна, до настанување на извесен број вокални групи (главно, отпаѓање на интервокалните согласки, особено звучните, но не само), а од друга страна, до нивно ликвидирање (вметнувања на согласки и дифтонгизација). Дејствувањето на процесите кои доведуваат до спротивставени резултати предизвикува недостаток на стабилизација на фонолошката содржина на лексемите, што може да доведе до појава на опција на фонолошка репрезентација: со/без јота. Така е, впрочем, и во македонскиот стандард. Не е можно овде да не се види паралелата со грчката ситуација.

⁴¹ На пр. [iða] значи ‘видов’ кога потекнува од форма без етимолошко /γ/, а кога потекнува од форма со етимолошко /γ/ - значи ‘коза’.

⁴² Деривациската историја е следна: παιζεις /pezis/ > [pežis] > [pežs] > [pežz] > [peγ'z] > [pejz], θαλουσις /thalusis/ > /θalušis/ > /θalušs/ > /θaluχ's/ > /θalujs/.

И албанскиот јазик се карактеризира со висока фреквенција на појава на дифтонзи и двосилабични вокални групи, но во албанскиот не оперираат процеси слични на македонските и на грчките. Меѓудијалектните разлики се поврзани со монофтонгизацијата на вокалните групи (во албанската граматичка традиција т.н. дифтонзи) *ye* ([*üe*]), *ie* и *ua* (*/uo/ue*) во [*ü*], [*i*] и [*u*]. Распространетоста на монофтонгизацијата во различни изрази е различна, но во т.н. средишни и централни гегиски дијалекти, во принцип, се поклопуваат (в. карти 100-109 во *Atlasi dialektologjik* 2007). На слична територија се упростуваат и вистинските дифтонзи *je* > *e/i* (карти 110-112). Појавите, кои во денешно време ги засегаат вокалните групи се, главно, колебања меѓу двосилабичен и едносилабичен изговор на некои споеви.

Појавата на дифтонзи е дополнително зајакнато во албанските гегиски дијалекти кои се појавуваат во централна Албанија и во Македонија. Тоа е резултат на дифтонгизацијата на /i/ и /u/. /i/ се изговара и како [*e*], [*ə*], [*a*] или [*o*], а /u/ како [*o*], или [*a*], на пр. *mik* ‘пријател’ [*mejk*]/[*məjk*]/[*majk*], *ka shkue* [*ka škue*]/[*ka škoue*]/[*ka škaue*] ‘отиде’ (во стандардот *ka shkuar*) (Gjinari 1988: 48).

Високата фреквенција на вокалните групи е еден од признаците на централниот регион на балканската фонетика. Разликите во фреквенцијата се особено забележливи во случајот на словенските јазици. Во српскиот, хрватскиот, бугарскиот и македонскиот јазик групите VV се многу почести отколку во останатите словенски јазици, а во македонскиот, воопшто, се најчести (в. погоре на почетокот на ова заглавје). Како што може да видиме, овој факт може да се поврзе со ареалната конвергенција, а особено со влијанието на грчките дијалекти. Старогрчкиот јазик имал низа контексти, кои дозволувале појава на вокални групи. Нивната судбина во современиот грчки демотски јазик е различна. Прасловенскиот јазик, напротив, не прифаќал самогласки во иницијална позиција на морфемите/слоговите, па поради тоа сите вокални комбинации се релативно нови. На словенско тло тие настанале, пред сè, на границите на морфемите по губењето на протетичните согласки, а на балканско тло, исто така, по губењето на интервокалните согласки. Освен тоа, вокалните групи ги внеле заемките.

Неслучајно текстовите на словенските балкански јазици содржат многу повеќе вокални групи отколку словенскиот север. Овој факт, според тоа, може да се признае како балкански признак. Неслучајно, исто така, најмногу вокални групи се појавуваат во македонскиот текст. Некои од механизмите одговорни за настанување на вокални групи во македонскиот можат директно да се поврзат со аналогни грчки појави. Тука се работи, попрецизно, за губењето на интервокалната јота пред самогласка од преден ред. Оваа појава ја има во изобилство во северногрчките дијалекти.

3. Прозодија

Видот акцент е признак кој јасно го разграничува македонскиот стандард од стандардот и на бугарскиот и на српскиот јазик. Во стандардните форми македонскиот акцент е регулиран од фонетското рамниште (определен на слогот), во српскиот и бугарскиот – од морфолошкото рамниште (определен на морфемата). Српскиот акцент се разликува од бугарскиот не само по физичкиот корелат на акцентот, туку и по низата дистрибуциски ограничувања, кои потекнуваат од фонетското рамниште: непостоење растечки акцент на последниот слог, меѓу другото и во едносложните зборови, сè понеактивни пренесувања на акцентот на проклитиката и во сложени зборови. Така е во литературните јазици. Но и српските дијалекти, како и македонските, во тој поглед се доста различни. Територијата на Бугарија е најизедначена.

Македонските дијалекти грубо може да ги поделиме на такви, во кои местото на акцентот е определен на морфемите (источниот дел), и на такви, во кои местото на акцентот го определуваме на слогот броен од крајот на зборот. Ниеден од овие видови не е чист.

Во голем дел од дијалектите со „морфолошки“ акцент имаме силно нагласена тенденција кон стабилизација на местото на акцентот во парадигмите на номиналната флексија. Во вербалната флексија и понатаму акцентот е подвижен, сигурно поради тоа што местото на акцентот таму врши дистинктивни функции, на пр. [v'ikaχ], [vik'a], [vik'aa] – аорист vs [vik'aχ] [v'ika], [v'ikaa] – имперфект, а во номиналната флексија често е консеквентно стабилен, на пр. [čov'ek], [čov'eko], [čov'eci], [čov'ecite] (п. 11 Радовиш). Овде, дополнително, се издвојува голема територија со рестрикција на акцентирањето на последниот отворен слог, која опфаќа еден појас на средишната Егејска Македонија (на нашата карта пунктовите 16, 18, 19) и соседните села во Македонија (пункт 11). Сепак, во секој говор се појавуваат низа отстапки од тоа правило, кои се однесуваат, пред сè, на акцентирањето на вербалните форми, главно, на аористот и на туѓите зборови, на пр. [vik'a], [dojd'e], [dušem'e], [žad'e] (п. 11 Радовиш). Таква рестрикција е забележана и во п. 28 (Гратче), кој го сместивме во друг акцентолошки тип – што значи дека е можно тоа да е поголем регион. Освен тоа, серските и драмските дијалекти се одликуваат со толку силен секундарен акцент, што истражувачите заклучиле дека е потребно да се земе предвид овој факт во описот. На оваа територија двојното акцентирање е регуларно во четирисложните и повеќесложните изрази, на пр. [g'əsiŋ'icà], [k'ərkàr'ackà] (п. 21 Негован), [gr'adòv'etò], [l'astuv'ica] (п. 23 Плевна), [b'ivol'icà], [osen'ovi], [z'emì s'i gò] (п. 14 Елешница). Секундарниот акцент се среќава и во други македонски дијалекти, но е редок и ограничен на избрани морфолошки категории, најчесто на префиксите за степенување на придавките и на морфемата *не-* (на пр. во п. 17 Емборе

– [n'esul'eno], [p'opij'an] или во Шлегово, п. 31- [p'ovis'ok], [n'ajgol'em], [n'eves'eŋ]).

Дијалектите со „фонетски“ акцент опфаќаат две третини од територијата на Република Македонија – западниот дел, како и западниот дел од Егејска Македонија. Ги делиме на оние во кои преовладува пропарокситонеза и на оние во кои преовладува парокситонеза. Македонските дијалектолози го дефинираат акцентот на зборовите со парокситонеза како издвојување на третата мора од крајот. Тоа е оправдано само во случај на појава на долга самогласка во едниот од двата последни слога, на пр. [g'oto:] < [gotovo] (Вруток, п. 5), [pos'eja:], [prog'o:ri] (Пештани, п. 7), но во поголем дел од говорите тоа има само историска референција, бидејќи многу често парокситонезата се појавува во изрази, во кои двата последни слога (самогласки) се кратки. Пенултимата тука е сведоштво за несовршеноста, односно, подобро е да се каже на неактуелноста на процесите кои го регулираат одредувањето на местото на акцентот. Се појавува, главно, во оние зборови, каде што фонетските промени довеле до редукција на еден од трите крајни слога. Најчесто тоа е губење на интервокална согласка и промени во вокалната група настаната на тој начин (контракции во една самогласка или дифтонгизација на групата), на пр. [trud'ojna] < *trudovina* (п.32 Љубанци), [let'ovo], покрај [l'etovo], [bogor'ojsa] (Радожда, п. 8). Во тој поглед се издвојува крајниот северозапад на Македонија, каде што правилото на акцентирање на антепенултимата се чини поконсеквентно, и во случај на редукција на слогот како резултат на контракции на самогласки или десилабификација на една од самогласките во групата, (и во предлошки изрази), на пр. [s'edejk'i], [l'astojca], [sv'ekrva] и [sv'ek'rvata] (п. 33 Tearce), [s'iroma] и [sir'omasi], [n'a zemna], [od noga], [z'imava] покрај [zim'ava], [ot kamen] покрај [ot k'amen] (Млике, п. 6), [r'ogojte], [b'ogatjot] (Мала Преспа, Цветановски 2010: 21).

Второ такво сведоштво за слабоста на системот кој го регулира местото на акцентот на третиот слог од крајот е непотполната мобилност на акцентот во акцентските целисти. Пренесувањата на акцентот се помалку или повеќе консеквентни. Честото пренесување на акцентот, поврзано со спојувањето на клитиките, е зависно од морфолошката категорија на клитиката, на пр. во Љубанци (п. 32) акцентот се пренесува во целостите со заменските клитики, на пр. [dones'ete gi], [što m'i ideš], иако [mu r'eče], но не се пренесува на предлозите, на пр. [na g'osti], [na p'azar]. Во Лазарополе (п. 9) имаме форми [ot crkof], [v'o voda], но во предлошки конструкции со членувани именки имаме [pot p'otot], [vo v'iron]. Во ова село акцентот не се пренесува и во конструкции со заменски и вербални клитики, на пр. [me z'ede], [si d'ošoŋ], [mu go z'eŋ], иако се пренесува кога клитиката е во постпозиција, на пр. [v'ikni go], [vikn'ite go], и секогаш во конструкции со партикулата за негација, на пр. [ne beš'e došoŋ], [ne g'o vikna], [ne ste mu g'o

zele]. Од друга страна, именските групи имаат еден акцент на третиот слог од крајот, на пр. [sirot'i kuka], [presn'o mleko], слично како со клитиките во постпозиција, на пр. [brat'učed mi], [bratuč'edi mi] (п. 7 Пештани). Во прашањето за пренесувањето на акцентот во акцентските целисти нема изедначеност дури ни во рамките на еден говор и може да се зборува само за силно изразена тенденција.

Парокситоничниот акцент се појавува регуларно надвор од границите на Република Македонија. Консеквентна парокситонеза имаме само во Бобошчица (п. 25). Но во реонот на Голобрдо се појавува пропарокситонеза, често применувана и во изрази со клитики и во акцентски целисти (на пр. *k'opito*, *kop'itoto*, *pr'et sonce*, *drugat'a večer* и др. Соколев, Новик 2013), исто и во реонот на Преспа и на албанска Гора.

Во западниот дел од Егејска Македонија (плус мало крајче во јужна централна Македонија, во близина на границата со Грција, п. 10 Витолиште) навистина се јавува и слободен акцент, но со силна тенденција да се стабилизира на претпоследниот слог, на пр. [g'oɫup], [guɫ'ombi], [č'ovek], [čov'eci] (Нестрам, п. 29). Значи, тоа е мешан вид акцент, фонетско-морфолошки. Нерегуларно во таа група се јавуваат пренесувања на акцентот во акцентските целисти, како и појава на некои морфеми кои го повлекуваат акцентот врз себе (главно суфикси), на пр. [mačar'ok], [guvend'ar], или стабилизација на акцентот при одредена морфолошка конструкција, како на пример појавувањето на антепенултима во изрази што го содржат суфиксот *-ov* – [o'fčovo], [d'ambuva] (Нестрам, п. 29). Послаби тенденции за стабилизација се појавуваат и понатаму на исток од Егејска Македонија, за што сведочат, ако ништо друго, различните мислења на оваа тема (цитирано од Каранфиловски во 2009).

Во предметната литература се споменува и за иницијалниот акцент, кој, наводно, се појавува во селото Горна Корешча (костурско) и во селата од регионот на Долна Преспа (Шклифов 1973). И Видоески (Widoeski 1995) го споменува иницијалниот акцент кој се појавува во говорите околу Мала Преспа, што можеби има врска со т.н. колумнален акцент во грчките дијалекти околу Костур.

Синтезата на Божидар Видоески (Widoeski 1995) дава совршена слика на ситуацијата – постепен премин од источниот, архаичниот, кон западниот тип акцентирање: од акцент кој е морфолошки регулиран, подвижен, преку постепени етапи на стабилизација на одредена морфема на парадигмата (акцент со ограничена слобода и непотполна морфолошка стабилизација), потоа акцент кој е во принцип парадигматски со некои рестрикции кои се фонетски регулирани и на крајот до западен акцент, сосема зависен од фонетското рамниште. Во оваа последна група Видоески ги издвоил говорите со антепенултима (горе-долу изедначена – за-

падниот дел), пенултима (само околу Корча) и иницијален акцент (околината на Мала Преспа).

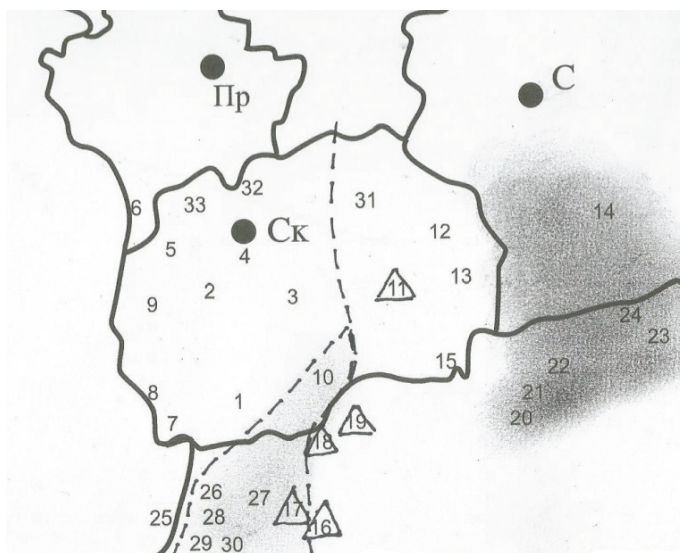
Секој од видовите акцентирања во македонските дијалекти се надоврзува на соседните територии. Морфолошки регулираниот акцент го опфаќа источниот дел и се поврзува со територијата на Бугарија со исто таков вид акцент.

Бугарската дијалектологија ги дели дијалектите на оние со поново акцентирање (поместен акцент – тоа се балканските дијалекти, т.е. околу Балканскиот планински масив и на дијалекти со поархаично акцентирање – останатите. Разликите се однесуваат на местото на акцентот, а не на неговиот вид – што значи дека сите имаат морфонолошки карактер. Единствено дел од рупските дијалекти се издвојува со двојно акцентирање. Сп. „В някои родопски говори, като чепинския, и в някои западни рупски говори, като разложкия (...) думи са с по две главни ударения, които придават осдобен ритмичност на речта: *йáреби́ца, кáйшерѝца (...)*” (Стойков 2002: 224). Тоа, со сигурност, е истата појава, која македонската дијалектологија ја дефинира како силен секундарен акцент, особено што овие територии директно се граничат.

Јасна типолошка граница, пак, се појавува меѓу северозападниот дел од Македонија (со антепенултима) и српското акцентирање. Ниеден од српските дијалекти нема стабилизирани акцент на конкретен слог. Единствената паралела со македонскиот би можела единствено да се однесува на оние српски дијалекти во кои не се појавува политонија, односно призренско-тимочките дијалекти кои директно граничат со македонските дијалекти, како и во еден дел на косовско-ресавските (во Косово). Навистина, во случајот со последниве, традиционално се зборува за два акцента, но сепак и двата се т.н. надолни, а разликата се однесува на должината на самогласката, а не на квалитетот на акцентот.

Честа појава во дијалектите на Србија, како и во македонските, е рестрикцијата на акцентирање на последниот слог. Таа, сепак, не ги засега призренско-тимочките, кои директно се граничат со македонскојазичните територии, бидејќи оваа рестрикција е поврзана исклучително со нагорниот акцент.

Карта 12. Видови зборовен акцент. Лево од прекинатата линија – територија со стабилизирани акцент, десно – територија со слободен акцент. На издвоениот триаголник во долниот дел од картата акцентот е слободен, но со јасна тенденција за стабилизација на пенултимата. Со триаголник се означени говорите во кои не се акцентираат финалните слогови. Потемнетата територија ги означува македонските и бугарските говори со двојна акцентуација.

Правилата на грчката (како и на албанската) зборовна акцентуација сигурно можеле да ја потпомогнат стабилизацијата на акцентот во македонскиот јазик. И во грчкиот, како и во албанскиот, зборовниот акцент се пласира на еден од трите последни слогови, иако правилата за избор на акцентиран слог се различни. Во ниеден од овие два јазика не може еднозначно да се определи рамништето на кое се врши тој избор. Во повеќето македонски дијалекти (запад и центар) тоа е фонетското рамниште (се избира конкретен слог на прозодискиот израз, а понекогаш секундарно и мора), но, општо земено, од тоа правило има низа исклучоци, најчесто такви кои се однесуваат на пренесување на акцентот поврзано со припојувањето на клитиките. Тоа е резултат на колебањата на системот, поврзани со определување на акцентска единица: прозодиски израз или лексема. На исток изборот на местото на акцентот е поврзан со морфолошката структура на изразот, но и таму се појавуваат ситуации кога интервенира фонетското рамниште (тоа, особено се однесува на ограничувањата на акцентирањето на извесни слогови).

Во албанскиот јазик акцентот најчесто паѓа на последниот слог на зборообразувачката основа, но сепак и таму постои низа отстапки – тие најчесто се поврзани со фактот дека многу зборообразувачки суфикси го навлекуваат врз себе акцентот. Според тоа, албанското соседство може да биде одговорно за аналогните појави забележани во Егејска Македонија во близина на границата со Албанија (види погоре). Во флективните парадигми акцентот е стабилизирани во целост. Во гегиските дијалекти (со кои главно се граничи македонскиот јазик) често се појавува парокситоничен акцент, таму каде што јужните, тоскиските дијалекти имаат окситонеза (тоа особено се однесува на зборовите позајмени од турскиот јазик).

И во грчкиот јазик акцентот е поврзан со определена морфема, но таму се појавуваат низа ограничувања поврзани со фактот дека може да биде акцентиран само еден од последните три слога на зборот, меѓу другото, тој факт влијае на задржувањето на подвижноста на акцентот во парадигмата (на пр. *о ἀγγελος* ‘ангел’, *του αγγελου*), и покрај јасните тенденции за стабилизација; на пример, во глаголската конјугација акцентот се стреми кон стабилизација на третиот слог (не на морфемата) од крајот. Промениите на местото на акцентот се предизвикани не само од припојувањето на флективните наставки, туку и на клитичките морфеме. Кога зборот, на тој начин, се збогатува со количеството на слогови и особено кога главниот акцент паѓа на последниот слог, честопати се образува дополнителен иницијален акцент – во грчката лингвистичка традиција нарекуван парадигматски (колумнален) акцент. Тоа значи дека зборовите можат да содржат два нагласени слога, но најчесто е така што главниот акцент се губи, а останува само секундарниот (парадигматскиот), кој карактеризира цели парадигми. И двата акцента ретко се зачувуваат. Двојната македонска акцентуација во источните дијалекти на Егејска Македонија и во бугарските дијалекти сигурно е поврзана со сличната ситуација во грчките дијалекти.

Карактеристична грчка појава во Егејска Македонија е појавувањето на т.н. секундарен акцент (парадигматски, колумнален). Тоа е иницијален акцент, кој се развил како реакција на премногу долгите стапки (раздалеченост помеѓу нагласените слогови), односно во зборови подолги од три слога, обично со парокситоничен акцент (на пр. [ˈeχasˈami] ‘загубивме’)⁴³. Понатамошниот развој на ваквите зборови бил троен: 1. Се зачувале и двата акцента, 2. Се зачувал првобитниот акцент (подвижниот), 3. Се зачувал иницијалниот акцент. Според Х. Сисилис и М. Маргарити-Ронга⁴⁴ (консултации), колумналниот акцент (т.е. зачувувањето на двата акцента),

⁴³ Полната парадигма на оваа форма изгледа вака: 1 л. едн. [ˈeχasa], 2 л. едн [ˈeχasis], 3. л. едн. [ˈeχasi(n)], 1 л. мн. [ˈeχasˈami], 2 л. мн. [ˈeχasˈeti], 3 л. мн. [ˈeχasan].

⁴⁴ Сè уште чекаме да излезе трудот на овие автори на тема дијалектите на северна Грција (одамна веќе во печат).

во принцип, е карактеристичен речиси за целата Егејска Македонија, иако се случуваат и останатите решенија. Позитивно потврден е за регионот на Костур (врз основа на добиениот фрагмент од трудот на Г. Папанастасиу и Е. Пападаму на тема дијалектите на Касторија⁴⁵).

Сличен ефект предизвикува во повеќето грчки дијалекти припојувањето на енклитиката – имено, ако акцентоген збор има пропарокситоничен акцент, по припојувањето на клитичката форма на личната замена тој добива дополнителен акцент, на пр. *σκοτωσε τον* ‘убиј го’, *το αλογο μου* ‘мојот коњ’ обично се изговарани како [sk'otos'eton], [t'aloγ'omu].

Сличен двоен зборовен акцент е потврден и во дел од македонските дијалекти во Егејска Македонија. Таков силен спореден акцент е забележан во македонските дијалекти на регионот Драмско и Серско. Двојната акцентуација е регуларна во четирисложните и повеќесложните зборови, на пр. [g'əsiŋ'icā], [k'ərkār'ackā] (п. 21 Негован), но не се ограничува само на таквите структури. Во Банско двојната акцентуација е доста честа и во трисложни зборови (на пр. [k'l'aden'ec], [k'azvam'e]), но најчесто двојното акцентирање се случува во изрази кои содржат клитики (на пр. [rg'aznuv'alo s'e e]). Ронел Александер, која направила детални теренски истражувања во Банско (Alexander 2004), смета дека говорот на ова населено место е класичен пример за двоен акцент. Во неодамна објавениот опис „Банскиот говор” (Цветановски и др. 2014) нема ни збор на оваа тема. Двојниот акцент се појавува на голема територија на југозападна Бугарија, во западните рупски дијалекти (некои родопски) и во цела Пиринска Македонија. Во *Дијалектѝен атлас* (2001) на овој проблем му се посветени три карти: A51 ([gr'adov'ete], [s'inov'ete]), A52 ([v'olov'ete]) и A55 ([k'osač'ite]). Стојков (Стойков 2002: 224) го дефинира овој прозодиски тип како два главни акцента во зборот. Конвергенцијата со грчките дијалекти се чини неприкосновена. Според Р. Александер (Alexander 1995) парадигматскиот акцент со сигурност е ареална појава, но сепак е слабо истражена, поради тоа што не се појавува во стандардните форми на јазиците. Појавата на двојно акцентирање, сепак, има многу богата литература во бугарската лингвистика (сп. Kolev 2004, каде што се собрани погледи на бугарската лингвистика на оваа тема). Меѓу разгледуваните причини за таквата состојба на работите, според нас, две заслужуваат сериозен третман, при што заемно не се исклучуваат. Првата е грчкото влијание, а втората е преодна етапа меѓу морфолошки регулиран акцент и стабилизација на акцентот на определен слог. Исто така, се смета дека територијата со двојна акцентуација во половината на XIX в. била поширока, а денес, очигледно, се стеснува.

⁴⁵ Колку што ни е познато, авторите го запоставиле понатамошното истражување на оваа тема.

Двојната акцентуација се појавува на значително поширока територија во Бугарија отколку што е укажано погоре, дури и на североистокот, но, сепак, тоа не се идентични ситуации со оние кои ги разгледуваме во ова заглавје. Ронел Александер (Alexander 2004) меѓу нив издвојува два главни акцентски система: 1. Двојна акцентуација (со два главни акцента), чие место го одредува слоговниот ритам (југозападна Бугарија) – повеќето примери се искази со секој втор слог акцентиран (што значи малку поинаку отколку во грчкиот), и 2. Споредна акцентуација (секундарна), која е поврзана со определени морфолошки форми (некои клитики) кои влегуваат во состав на прозодиски израз. Овој тип се појавува во различни варијанти на различни места во Бугарија и нема ништо заедничко со овде разгледуваниот тип двојна акцентуација. (На пример, во многу говори, меѓу нив и во разговорниот стандард, кога на клитиката ѝ претходи партикулата за негација, тогаш таа клитика го добива акцентот: [ne g'o rozn'avam]; во местото Еркеч во североисточна Бугарија дополнителен акцент добива членот, на пр. [d'oktorit'e]).

Па, така, во суштина, во македонскиот, во грчкиот и во албанскиот, како и во ароманскиот, местото на акцентот е ограничено на трите последни слога, и покрај тоа што правилата за акцентирање се од различен вид. Речиси секогаш со правилата од морфолошки карактер се појавува силна ингеренција од фонетското рамниште, кое во западните и централните македонски дијалекти дефинитивно доминира. Таква ингеренција јасно се зацртува и во грчките дијалекти. Се појавува и во албанскиот јазик. Морфолошкото правило за акцентирање доминира во источниот дел на македонската јазична територија.

На крајот, ги потврдуваме ареалните врски на македонскиот јазик во областа на акцентуацијата со грчките дијалекти, како и со бугарскиот јазик. Македонско-бугарските врски се однесуваат на говорите во кои местото на акцентот е регулирано на морфолошко рамниште. Во голем дел од овие дијалекти се појавува тенденција за стабилизирање на местото на акцентот, главно во парадигмите на номиналната флексија. А освен тоа, често се избегнува акцентирањето на финалниот отворен слог (таква ситуација е забележана во средишниот дел на Егејска Македонија, сп. пунктови 16, 18, 19 и нивниот соседен пункт, 11 во Вардарска Македонија). Сепак, во секој говор се појавуваат низа отстапки од тоа правило. Освен тоа, серските и драмските дијалекти се одликуваат со толку силен спореден акцент што исказите со таква акцентуација се дефинираат како двојно акцентирани искази.

Затоа, пак, на поголемиот дел од територијата на Република Македонија (западниот и централниот дел) акцентот е регулиран на фонетско рамниште – тоа е главно парокситоничен и пропарокситоничен акцент. На самиот југозападен крај консеквентно се појавува парокситонеза – така

е во Бобошчица (п. 25 во Албанија), во крајните пунктови во Грција (Нестрам, п. 29), и во Витолиште (п. 10 во Вардарска Македонија).

Единствено меѓу северозападниот дел на Македонија (со антепенултима) и српската акцентуација се појавува јасна типолошка граница. На останатата македонска територија се појавуваат надоврзувања кон соседните терени. Морфолошки регулираниот акцент го опфаќа источниот дел и се поврзува со територијата на Бугарија со исто таков акцентски тип. Останатите региони се карактеризираат со слично ситуирање на акцентот во зборот, иако одлуките може да потекнуваат од различни рамништа. Впрочем, разликата меѓу фонетски регулираниот акцент и морфолошки регулираниот акцент не е остра, бидејќи во секој тип се појавуваат, понекогаш големи, ингеренции од другото рамниште. Единствено во неколку западни пунктови, поточно северозападни, механизмот на пропарокситонезата се чини жив и консеквентен, што се пројавува во пренесувањето на акцентот во случаи на контракции на два слога (губење на согласката како резултат на лениција и премин на вокалната група во една самогласка), и во поконсеквентните поместувања на акцентот поврзани со припојувањето на проклитики и енклитики. Па, така, заклучуваме дека дијалектите на западна и централна Вардарска Македонија, грчките дијалекти, ароманските и албанските претставуваат сличен акцентски тип, и покрај тоа што механизмите на регулација на местото на акцентот не се идентични. Сп. „[...] македонскиот е поблизок до неговите соседни несловенски балкански јазици, т.е. албански, влашки и грчки (отколку до бугарскиот – А.Ц., И.С.), имено поместувањето на клитики пред глаголот и појава на третосложниот акцент. Овие две појави можеме да ги споиме. Во грчкиот и влашкиот постојат правила според кои акцентот не може да паѓа подалеку од третиот слог од крајот на зборот, додека во албанскиот јазик склоноста на акцентот да паѓа на последниот слог на основата доведува до фактичко ограничување на акцентот на последните три слога⁴⁶” (Фридман 2011: 101). Како и: „Во грчкиот и влашкиот постојат правила според кои акцентот не може да паѓа подалеку од третиот слог од крајот на зборот, додека во албанскиот јазик склоноста на акцентот да паѓа на последниот слог на основата доведува до фактичко ограничување на акцентот на последните три слогови. Оваа балканска тенденција акцентот да не може да се помести понапред од третиот слог најверојатно дала поттик за поместување на неакцентирани зборови од крајот или втората позиција на глаголската фраза (според законот на Вакернагел) кон почетокот. Според тоа, можеме

⁴⁶ „Единствените исклучоци се ретките случаи на неакцентирани зборообразувачки афикси на пр. од *fsheh* ‘скрие’ ја добиваме партиципната форма *fshéhur* ‘скриен’, од која со неакцентираниот афикс *-azi* се изведува: *fshéhurazi* ‘скришум’”. (Фридман 2011: 101, фуснота 1).

да забележиме дека со оваа појава, како и со други (...) зацврстувањето станува сè појако кога одиме кон југ и запад” (Фридман 1996: 76).

Се чини веројатно дека секој од јазиците на регионот се стреми кон фонетска регулација на местото на акцентот, но тие се во различни точки на тој процес. Од друга страна, со оглед на релативната (ограничена) семантичка независност и подвижност на клитиките, во акцентските целисти ретко доаѓа до полна, консеквентна, реализација на пропарокситонеца или парокситонеца.

Александер (Alexander 1995) и Фридман (2011) сметаат дека ограничувањето на акцентирањето на зборовите на последните три слога веројатно предизвикало пренесување на клитиките одзади, или од друга позиција на почетокот на прозодискиот израз. Тоа е гледиште кое бара верификација во светлината на фактот дека проклитизацијата им е својствена и на романскиот, на италијанскиот и на јазиците на Иберискиот полуостров.

Во сферата на прозодијата, карактеристични за овој регион се и некои тенденции што се однесуваат на реченичната интонација. Тука, пред сè, се работи за ослабнувањето на каденцијата во потврдните искази и во други завршени искази. Често слушаме неполна каденција, прогредиенција или дури и слаба антекаденција. Такви видови интонација се потврдени во македонскиот, албанскиот и грчкиот (сп. на пр. Sawicka 1991a). Тешко е да се процени дали е тоа навистина специфика на регионот, но доколку не е, сигурно овој вид интонации тука можат почесто да се слушнат отколку на останатата словенска територија. Барем за авторките на овој труд, кои не се родени говорителки на македонскиот јазик, потврдните искази со таква интонација звучат како прашања, што понекогаш доведува до недоразбирања.

И во областа на интонацијата на еден тип недовршени фрази меѓу разговорниот грчки и разговорниот македонски, како и албанскиот и српскиот, се појавуваат паралели. Имено, во прашањата со решение („да ~ не” прашања) се појавува и каденција и антекаденција, додека во западнословенските јазици во тој вид прашања се појавува само антекаденција, а во источнословенските (и во бугарскиот) – каденција.

Во балканските јазици во куси фрази изборот на интонацијата што го завршува прашањето може да биде поврзан со морфолошкиот состав на прашањето (отсуство vs присуство на прашални морфеми), сп. за тоа Lehiste, Ivić 1980, Ivić, Lehiste 1963-1972, Sawicka 1991a, Sawicka 1991b.

За балканската прозодија в. и Николаева 1996.

4. Редукции на неакцентирани самогласки

Терминот вокални редукции се применува во однос на различни појави по квалитет. Заедничкиот елемент на тие појави е фактот на различната дистрибуција на вокалните сегменти во позиција под акцент и надвор од акцентот, евентуално на различната фонетска реализација и/или фонемска репрезентација на вокалните морфонеми во акцентирани и во неакцентирани позиција. Ваквите дефиниции опфаќаат два вида појави. Како прво, промените на артикулацијата на неакцентирани самогласки (алофонија, неутрализација) под влијание на понепрецизна (во зависност од позицијата и ослабната или скратена) артикулација на самогласките надвор од акцентот. Тоа се живи појави, со пониска регуларност, кои реагираат на актуелните, променливи услови на артикулацијата. Таквата ситуација со време се преобразува во морфонолошки алтернатици, крути, зацврнати правила на дистрибуција на фонемите/вокалните сегменти во определени позиции во поглед на акцентот. Редукциите на вториот тип (алтернатици), обично се случуваат независно од темпото на изговор и се реализирани дури и при многу грижлив изговор. Освен тоа, во македонската предметна литература терминот 'редукција' понекогаш се применува и за промена на бојата на самогласката под влијание на соседство од сонанти.

Определувањето на преовладувачки вид редукција е суштинско за проблемот на конвергенцијата. Претпоставуваме дека полесно се пренесуваат фонетските, живи редукции, иако во случајот со блиски, сродни јазици, каде што говорителот е свесен за еквиваленцијата на морфемите, треба да се смета и на настанување на редукција со морфонолошки карактер под влијание на соседните дијалекти. Тогаш, настанатата редукција, сигурно има мешан карактер, со преовладување на живите редукции во почетниот период на своето постоење.

Во секој случај, проблемот е битен за словенските јазици во типолошко-ареална перспектива, и, меѓу другото, за ареалната карактеристика на фонетиката на македонскиот јазик, поради тоа што редукциите се појавуваат во бугарскиот стандарден изговор, а во македонскиот и српскиот стандард не се појавуваат.

Бугарската норма ги опишува вокалните редукции како повишувања (од различен степен, во зависност од оддалеченоста од акцентот) на самогласките од средно и ниско ниво, насочени кон неутрализација на позицијата во поглед на соодветните самогласки од повисоко ниво, но, сепак, во литературниот изговор тие не достигнуваат степен на неутрализација. Па така, изговорот на неакцентираниот /e/ е реализиран преку посредни сегменти меѓу /e/ и /i/, изговорот на /o/ преку посредни сегменти меѓу /o/ и /u/, а изговорот на неакцентираниот /a/ преку посредни сегменти меѓу /a/ и /ə/ (ъ). Нормативните описи (на пр. Тилков, Бояджиев 1977, *Грамајтика на*

съвременния български книжовен език 1982 и др.) постулираат различни алофони на овие преодни звуци во зависност од оддалеченоста од акцентот и позицијата пред или по акцент, како и од типот на финалниот слог (затворен/отворен). Такво прецизно формулирање на алофоните и нивната дистрибуција укажува на морфонолошко правило, а не на фонетски процес. И токму така ги гледаме бугарските редукции – како морфонолошки алтернации. Сепак, постулирањето на голем број различни алофони ни се чини претерано, а за разумно го сметаме дефинирањето на бугарските вокални редукции онака како што тоа го направивме погоре во ова заглавје (односно како посредни, повишени гласови), бидејќи фонетскиот фактор (темпо на исказот) и индивидуалните навики имаат исто значење како во артикулација на произволна низа сегменти, што значи дека можат до извесен степен да ја модификуваат и бојата на редуцираната самогласка.

Со сигурност, најсилно се истакнува (аудитивно е најзабележлива) редукцијата на /o/, кое во позиција под акцент во бугарскиот јазик не е лабијализирано, а надвор од акцентот се одликува со силна лабијализација.

Доколку, пак, станува збор за бугарските дијалекти, според описите на бугарската дијалектологија, посилените редукции им се својствени на источните дијалекти, каде што често доаѓа до полна неутрализација на опозицијата /e/ : /i/, /o/ : /u/ и /a/ : /ə/ во корист на повисоките членови на опозицијата, при што почесто доаѓа до преминување на /o/ во /u/ во неакцентирана позиција, отколку до неутрализација на останатите две опозиции. Слична опсервација имавме и во однос на оние македонски дијалекти во кои се појавуваат редукции. На територијата на Бугарија редукции се појавуваат особено во:

- рупските дијалекти, каде што имаме „делумна“ редукција (како во стандардната форма),

- тракиските и дел од родопските дијалекти, каде што се појавува „делумно полна“ редукција (како што ја дефинирал Стојков (Стойков 2002)), која се заснова на неутрализација на опозицијата /o/ : /u/ и /a/ : /ə/),

- балканските дијалекти, каде што имаме полна редукција, т.е. неутрализација во неакцентирана позиција на опозицијата /e/ : /i/, /o/ : /u/ и /a/ : /ə/ во корист на повисоките членови,

- западните дијалекти, во кои, според изворите, нема редукции. Ги нема и во источните дијалекти што директно се граничат со т.н. јатова граница⁴⁷ (цитирано од Стојков 2002).

Па, така, тоа е поголемиот дел од Бугарија (источна и централна). Што се однесува до Пиринска Македонија, *Български диалектен атлас* (в.

⁴⁷ Бугарските дијалекти традиционално се делат на источни и западни врз основа на еден признак – континуантот на прасл. јат.

на пр. карта 85 во *Обоштвавац ѝом* 2001) се забележува редукција само во некои места. Повеќето претходно запишани текстови од Пиринска Македонија (Видоески 2000) не забележуваат редукција. Сепак, во два текста од Банско (Видоески 2000: 204) регуларно се појавиле редукциите на [o] > [u] и на [a] > [a°], но другите текстови од истото село немаат редукција (Видоески 2000: 260-265). Во материјалите собрани последниве години (материјали на Институтот за македонски јазик) се појавуваат делумни редукции. Во Елешница (п. 14) се појавуваат делумни редукции (повишување на артикулацијата на неакцентираниите /o/ и /a/), на пр. [ʔāžicā], [zemjō], [vōzil'ʔu], [bākəŋ] и др. Спорадично (во избрани лексеми) се случува полна редукција на [o] во [u], на пр. [gul'em], [žalus].

Кога станува збор за останатата територија што се нарекува Македонија, редукциите од овој тип дефинитивно се забележани само во Егејска Македонија – на поголемиот дел од територијата, со исклучок на западниот дел. На крајниот исток на Република Македонија редукциите се ретки и послаби. Забележани се на југоисточниот крај, на пр. во радовишкиот дијалект, каде што се мошне нерегуларни, а освен тоа, таму едноставно се случува централизација и снижување на артикулацијата на /o/, покрај повишувањето, на пр. [deʔəve] (сп. Бојковска 2003: 15-17). Слично е и во дојранскиот, каде што имаме и повишување, како и централизација во правец на [ə], а и целосно губење на самогласката, а освен тоа и промени слични на редукција предизвикани од соседство на сонанти (Пеев 1979). Силни регуларни редукции се појавуваат единствено во источниот дел на Егејска Македонија, поврзувајќи се со самото тоа со територијата на бугарските дијалекти со редукција, но на територијата на Грција тие се протегаат многу поназапад.

Редукциите кои се случуваат во дијалектите на Егејска Македонија имаат различен степен, се засноваат на појавување или на посредни алофони, или на повисоките членови на опозиција во неакентирана позиција. Па, така, имаме тип на редукција, во кој неакцентираниите /e, o, a/ имаат повишени алофони (на пр. [nekōj, dēseti] и др. примери од Езерец, п. 30), тип, во кој морфонемите /e, o, a/ во неакентирана позиција ги претставуваат повишените алофони на средните и ниските самогласки: [è, ò, à] паралелно со [i, u, ə], при што почесто до неутрализација доаѓа во случај на опозицијата /o/ : /u/ отколку во случај на останатите опозиции, (на пр. [sēgašni, el'in, ōglidalo, brujoʔi, orəʔ] и др. – примери од Чеган, п. 18), и втор тип, во кој во неакентирана позиција воопшто не се појавуваат /e, o, a/, дури ни во облик на алофон (на пр. [pul'etu, mur'etu, pol'i, s'etu] и др. – примери од Висока, п. 20). Најсилни редукции (полна неутрализација) се појавуваат во регионот на Солун.

Во дел од пунктовите редукцијата е ограничена – не се појавува во финалните отворени слогови, па имаме, на пр. [žil'ezo, čir'eša, guv'edo]

и др. (примери од Тречно, п. 16). Во некои села единствено /e/ не подлегнува на редукција на крајот од зборот (на пр. Кронцелево, п. 19, исто и во Елешница). Пунктовите со ограничувања на редукциите на крајот на зборот претставуваат преодна територија меѓу западниот регион без редукции и источниот со полна редукција. Во дојранскиот наоѓаме села и со редукција на финалните самогласки, како и без редукција.

Се случува појавата на редукција да се комбинира со асимилационските појави. На пример, во селото Кула (серски округ) и во Секавец се забележани два типа на „редукции“ на /e/. Вистински редукции кои се засноваат на повишување на артикулацијата надвор од акцентот, кои водат до неутрализација на опозицијата /e/ vs /i/, на пр. [kopili], [izik], [vèricə] (Кула) (сп. Лаброска 2003: 12), како и снижените артикулации на /e/ во соседство на сонанти, кои водат до неутрализација со /a/, на пр. [večəg], [kisə], [jaɾəncə]. Слично е и во Секавец 22 (сп. Видоески 1991: 43). Централизацијата под влијание на соседните ликови и назали сигурно е поврзана со слични појави во грчките дијалекти (сп. погоре, истото е заклучено за соседна Тракија). Во североисточниот дел на Вардарска Македонија редукциите се чинат послаби, иако и тука се појавуваат и промени на неакцентирани самогласки – повишувања, особено на /o/ и централизација на /a/, како и промена на бојата под влијание на соседство од сонанти (така, меѓу другите, и во регионот на Крива Паланка, сп. Стоевска-Денчова 2004: 19-20), како и вокални промени од типот на вокална хармонија, на пр. во кајларскиот говор [lebenica] (*лубеница*), [dileku] (*далеко*) и др. (Дрвошанов 1993). За градскиот дијалект на Тетово се забележани нерегуларни, но чести промени на артикулацијата на [a] и во неакцентирана позиција и, понекогаш, во акцентирана, и тоа не само во соседство на сонанти (на пр. [ogl'edə̀lo] и др., а дури и [en čəs], в. Стаматоски 1956: 220). Во таква ситуација сигурно игра улога чувството за функционална еквиваленција на звуците, што доведува до нерегуларни заемни супституции.

Како заклучок на ова заглавје, може да се каже дека преодниот терен меѓу ареалот со редукција и ареалот без редукција се простира на територијата на Република Бугарија, на југоисточното крајче на Вардарска Македонија и во Егејска Македонија. Се чини и дека во некои региони редукциите заслабнуваат, на пр. Шклифов во описот од 1973 г. приложува регуларна редукција на [a] во [ə] и на [o] во [u] и др. за горнокостурскиот говор (Шклифов 1973). Во подоцнежните описи веќе тоа не се споменува.

На територијата на Република Македонија, вклучително со стандардниот изговор, се зајакнува друг, спротивставен тип на алофонска алтернација – навидум (аудитивно) се чини дека „чистите“, типично средни алофони /e/ и /o/ се реализираат во неакцентирана позиција (главно по акцентот), а во акцентирана позиција и често пред акцентот се појавуваат силно повишени алофони. Сепак, акустичките истражувања (сп.

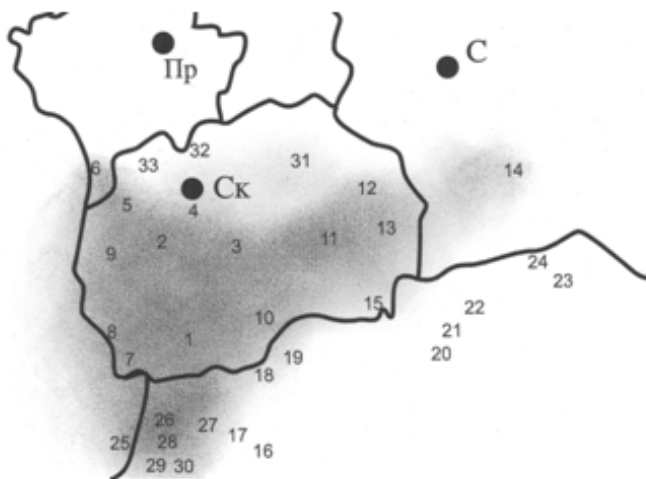

Cychnerska 2014) не ја потврдуваат таквата алтернација. Потврдуваат, генерално, многу висока артикулација на самогласките од среден ред во македонскиот јазик. Наша груба претпоставка е дека посиленото повишување на артикулацијата на /e/ и /o/ во македонскиот стандард е корелат на фразалниот акцент (а не на зборовниот). Дијалектните описи не обрнуваат внимание на овој проблем, за него се зборува само во контекст на вондијалектниот јазик. Во светлината на потврдените разлики во артикулацијата на средните самогласки во акцентирана и неакцентирана позиција во дел од македонските говори би требало попрецизно да се истражат нивните артикулации. Некои описи на говори споменуваат за висока артикулација на /o/, која се случува независно од местото на акцентот, но не и на /e/ (на пр. во Кичево [g'ðlem], [g'ðjdo], покрај [k'oŋku], [bogò'ojca], в. Лаброска 2008: 23), или во Гора (Младеновиќ 2001), каде што, меѓу другото, често се забележува дури и преминување на [o] во [u], на пр. [b'umba], [d'ojdua], ['ugnišće] – поврзано со тоа, понекогаш и на [u] во [o], на пр. [omi'me]; таму се забележани и повеќе, отколку на друго место, како што се чини, други вокални промени неповрзани со местото на акцентот, меѓу другите [o], [u], [a] во [ə], на пр. [rərok]/[rupl'učka]/[poručka].

Редукции понекогаш се појавуваат и во српскиот јазик, главно на исток, па дури и во изговорот на Белград, но тие имаат сосема поинаков карактер – тие се признак или на јужниот изговор, или на стандардниот изговор на помладата генерација или на индивидуалниот изговор, имаат жив карактер и се засноваат повеќе на централизација, а не на повишување на артикулацијата на неакцентираните самогласки. Најсилно изразени се во призренско-тимочките дијалекти, кои директно граничат со Македонија – тука доаѓа и до делумни и до полни редукции (комплетно губење на гласот), на пр. [səstr'u], [k°š'ul'a], [z'ajdno] и др.

Во бугарскиот редукциите се засноваат на повишување на артикулацијата на неакцентираните самогласки. Во однос на речиси сите дијалекти на територијата на Србија (Војводина, смедеревско-вршачките, косовско-ресавските, призренско-тимочките), описите обрнуваат внимание на генерално ниската (широка) артикулација на средните самогласки независно од контекстот (Ивиќ 2001). Според тоа, најверојатно се работи за признак кој го разликува српскиот од македонскиот вокализам (заклучок кој, сепак, бара верификација).

Во поглед на разгледуваниот проблем, Егејска Македонија се надоврзува на бугарската територија со редукција, но структурната врска тука не е сосема еднозначна поради конвергенциите со грчките дијалекти, каде што, исто така, се појавуваат редукции. И ова се обично полни редукции, т.е. промена на /e/ и /o/ во /i/ и /u/ и отпаѓање на неакцентираните /i/ и /u/.

Карта 13. Македонска територија без забележани редукции.

Освен анализираниот вид редукција, во македонските дијалекти (вклучително и македонските дијалекти на територијата на Албанија) забележани се и отпаѓања на неакцентираниите самогласки. И покрај очигледната сродност, сепак, не ги поврзуваме директно овие две појави, главно, поради тоа што тие имаат различна територијална распространетост. Неакцентираниите самогласки (главно високите, но не само тие) отпаѓаат на територијата на сите македонски дијалекти, а дополнително, како што се чини, оваа појава, во значителна мера, има лексикализиран карактер – елизиите најчесто се однесуваат на истите, често употребувани зборови. Во дијалектолошките описи се повторуваат формите [našta], [vašta], [pinci], [paška], [vremto] и др. Вистина е дека поинтензивно отпаѓање на неакцентирани самогласки е забележано во Егејска Македонија, во селата со редукција (што може да се поврзе со конвергенцијата со грчките дијалекти). Се чини дека највисока регуларност оваа појава покажува во долновардарските говори (Видоески 1999a).

Распространето е и отпаѓањето на самогласки со кои завршуваат проклитиките пред вокал на почетокот на акцентоген збор, на пр. [d-idemo], [k'-ispeče], [g-udri] и др. Во некои говори отпаѓањето се случува и во куси изрази, на пр. во радовишкиот: [čič il'o], [det pano].

Поинаков став за ова прашање има Христос Сисилис (Дзидзилис 1989), кој во отпаѓањето на неакцентираниите самогласки гледа не само

регуларна, ами и ареална појава. Смета дека бугарските елизии на самогласките се поврзани и со грчките редукции, како и со романските елизии на финалните самогласки и со ароманските редукции. Фактички, оваа појава во бугарските дијалекти има малку поширока распространетост и го привлекува вниманието на бугарските истражувачи (кои во рамките на бугарскиот јазик ги сметаат и македонските говори во Егејска Македонија, сп. на пр. Стојков 1959, Холиолчев 1969). Сепак, сметаме дека романските елизии на финалното /i/ немаат карактер на редукција, туку се резултат на палатализацијата (финалното /i/ е впиено од согласката, која подлегнува на силна палатализација) – сигурно споменатите појави во словенските говори во Банат произлегуваат од конвергенцијата со романскиот, но не се резултат на овде разгледуваните елизии.

Полното отпаѓање на неакцентирана самогласка во македонските дијалекти, во регионите во кои се чини порегуларно, покажува тенденција кон морфологизација (односно се поврзува со некои морфонолошки структури), како, меѓу другото, во кајларските говори, каде што отпаѓа флективната наставка пред член, на пр. во Тремно (п. 16) [ženta], [seŋto], [pɪl'to], [dibeŋto] и др. Во некои лерински говори, пак, елизиите се појавуваат во вербалната флексија, на пр. во Чеган (п. 18) [płačte], [vikme], [berte] и др. (сп. Видоески 1999а: 32).

И покрај тоа што бугарските редукции се чинат сродни со редукциите што се појавуваат во Егејска Македонија, сепак, слично како во случајот на неколку други признаци разгледувани тука, сродството или директното влијание на појавата е тешко да се утврди, дури е и тотално невозможно, бидејќи редукциите се појавуваат (во различен облик и во различна распространетост) и во соседните словенски јазици (бугарскиот, призренско-тимочките дијалекти), како и во несловенските дијалекти на централниот регион на балканската фонетика. Да потсетиме дека и македонските редукции имаат диференциран карактер. Имаме вистински редукции, спорадични и привидни редукции. Последниве се промени на бојата на самогласките во соседство на други гласови, најчесто меки согласки и назални сонанти, кои наликуваат на редукции, и покрај тоа што се појавуваат и во акцентирани слогови, на пр. *znajt*, *məmit* (п. 7 Пештани), *znət*, *səna* (п. 27 Тиолишта). Се случува да не може да се определи каква појава е во основата на дадена вокална промена – редукција поврзана со позицијата надвор од акцентот или промена предизвикана од соседство на сонант (сп. и Пеев 1987: 79). Спорадичните редукции се однесуваат на отпаѓањата на неакцентираните самогласки во кусите, често употребувани зборови, на пр. [našta], [vremto] и др., и во проклитиките, пред самогласка на почетокот на акцентоген израз, на пр. [d-ideo]. Ова претставува една паралела на апокопата, која е честа во грчките дијалекти. Спорадичните редукции кои се засноваат на централизација понекогаш се случуваат на

крајниот север, во дијалектите кои директно граничат со призренско-тимочките дијалекти, каде што таквата појава, исто така, се случува.

Македонските вистински редуции, како и бугарските и грчките, се засноваат на повишувањето на артикулацијата на средните и на ниската самогласка. Тие се концентрираат во источниот дел на Егејска Македонија и достигнуваат различен степен, од повишување на артикулацијата, преку преоѓање во повисоко артикулиран сегмент, до целосно губење на неакцентираната самогласка. Прават еден компактен ареал со бугарскиот и грчкиот, каде што токму такви редуции се појавуваат.

Редуциите на неакцентираните самогласки се единствен признак кој прави еднозначна дистинкција меѓу северногрчките и јужногрчките дијалекти. Останатите признаци, обично издвојувани како карактеристични за даден комплекс од говори, се појавуваат во цела Грција со различен интензитет, во најдобар случај се концентрираат повеќе во едната или повеќе во другата група дијалекти. Редуциите на неакцентираните самогласки се појавуваат во сите северногрчки дијалекти, што, сепак, не значи дека се појавуваат во еднаква мера. Неспорно се појавуваат во три облици: 1. полн, заснован на отпаѓање на неакцентираните [i] и [u] и повишување на [e] и [o] во [i] и [u], на пр. /роџари/ ‘нога’ [риџар] – овој тип редуција е својствен за повеќето селски говори, 2. високите неакцентираните самогласки отпаѓаат, но средните самогласки не преминуваат во високи, евентуално подлегнуваат на некое повишување, на пр. [роџар] (така е, меѓу другите, во Тракија), и 3. високите неакцентираните согласки се зачувуваат, а средните самогласки подлежат на повишување, на пр. [риџари]/[рџари]. Вториот и третиот тип редуција е редок, се појавува спорадично, главно на југот на северните дијалекти (што значи, не во Македонија). Освен тоа, нередуцирани високи неакцентираните самогласки се забележани во местото Негуш (Науса), меѓу Бер (Вероија) и Воден (Едеса), како и во Мелник – грчко село во Бугарија, каде што редуцијата се надоврзува на бугарските редуции. Вториот тип редуција, пак, го наоѓаме во градскиот говор на Егејска Македонија, на пр. во Костур – сигурно под влијание на стандардот.

Редуциите на неакцентираните самогласки во бугарските, македонските и грчките дијалекти имаат ист карактер: се засноваат на повишувањето на артикулацијата на неакцентираните самогласки. Најсилно се изразени во грчките говори, каде што обично доаѓа до преминување на средните самогласки во високи и губење на високите неакцентираните. Во бугарскиот, благодарение на нормализацијата, полната редуција е ретка, најчесто се работи за втората или третата редуција од грчки тип (в. погоре). Карактеристично е што во помала мера на редуција подлегнува /e/ отколку /o/, кое често преминува во [u]. Во дијалектите на Егејска Македонија често и /e/ преминува во [i], на пр. *el'in, óglidalo* (п. 18 Чеган).

Некои нерегуларности во правилата за редукција на грчките самогласки најчесто имаат мотивација во конкретниот контекст: во прашањата поврзани со акцентот, во морфолошката аналогија, во „нарушената“ структура на слогот, во палаталниот контекст, понекогаш и во вокалниот контекст (на пр. дисимилацијата) и др. Подетално за ова в. Newton 1972: 182 pas, иако тој признава дека има и многу отстапки од правилата за редукција, кои тешко можат да се објаснат.

Генерално, секундарно високите самогласки не ги смекнуваат претходните согласки и не се губат (повишувањето се случило кога процесите на редукција на високите самогласки и палатализацијата веќе биле завршени), но сепак во некои контексти и тоа се случува.

Неочекувани редукции се случуваат особено во соседство на ликовидни и назални сонанти, на пр. во Тракија (сп. Авдριотис 1944).

Како што може да се види, источна Егејска Македонија и нејзините соседни терени на територијата на Бугарија е територија на силни македонско-бугарско-грчки конвергенции во полето на многу фонетски признаци. Кога станува збор за македонско-грчките релации, во областа на редукцијата и палатализацијата во микрорегионите, поклопувањето сигурно е уште посилено. Сепак, не располагаме со споредбен материјал од обата говора во истите места, или барем од соседните. Кога се работи за македонските говори на територијата на Бугарија, тешко е да се процени која фонетика, грчката или бугарската, одиграла посилен улог. Во најмала рака, може да се прифатат некои правци на конвергенција за повеќе или помалку веројатни во некои временски периоди. Впрочем, тешко е во дадената ситуација да се одвојат овие три извори на конвергенција еден од друг. Општо земено, како што се чини, грчката фонетика доминира.

Редукции на неакцентирани самогласки се случуваат и во албанскиот јазик. Тие, сепак, имаат сосема поинаков карактер. Во минатото на редукции подлегнале кусите неакцентирани самогласки – сосема се изгубиле или добиле форма на куса средна, централна самогласка – еден вид на шва. Современите редукции се однесуваат, во принцип, само на тоа шва, иако не е сигурно дали тоа претставува форма на редукција или има секундарен карактер – било вметнато веќе по губењето на неакцентирани куси самогласки во позиции кои претставувале потешкотии за артикулирање или не ги задоволувале барањата за структура на слог/морфема кои обврзуваат во албанскиот јазик, или пак како резултат на морфолошки порамнувања (сп. понатаму во заглавје 17), или биле изнудени од други причини. Неакцентираното шва се чува во албанските дијалекти во различна распространетост. Овој сегмент е најредок на северот, во гегиските дијалекти. Изоставувајќи ги малите отстапувања, може да се каже дека во гегиските, северните, дијалекти шва нема фонолошка вредност, се

појавува само во соседство на сонанти, во ситуации кога неговото отсуство би довело до настанување на несакани двоврвни слоговни структури. Со други зборови, изразите како *letër* [letər] ‘писмо’, *lopën* [lorən] ‘крва’ акуз. едн. имаат фонолошка репрезентација - /letr/, /loɾn/, а шва тука е фрагмент на комбинаторна реализација на сонантот. Така е на крајот на зборот. Структурата на иницијалната позиција е различна, зависно од дијалектот (повеќе детали в. во заглавјето за слогот). Во некои дијалекти појавата на [ə] е опционална, зависи од поширокиот контекст – од формата на почетокот/крајот на следниот/претходниот израз во текстот. Комплетно отсуство на шва, дури и во финалните консонантски групи со сонант на последната позиција потврдиме само во еден дијалект на Косово (Коритото на Белиот Дрим - *Lugu i Drinit të Vardhe*)⁴⁸, но затоа, пак, во Качаник и во околните села шва се појавува во различни контексти, исто како и на југот, што значи дека има вредност на фонема. Во јужните дијалекти, тоскиските, и во албанскиот стандард неакцентираното шва се појавува и во акцентирана позиција и во неакцентирана, но има и неколку позиции во кои неговото појавување е факултативно. Таква позиција е, меѓу другите, крајот на зборот. На југот на Албанија и во Чамерија појавата на шва е повисока, меѓу другото, се појавува поконсеквентно дури и на крајот на зборот – тенденцијата за зачувување на отворен крај на зборот е можеби поврзана со грчкото влијание. Во најголем број контексти шва се појавува во околината на Охрид и на Преспа. Па така, *mutatis mutandis*, сегментот на шва се појавува во сите албански дијалекти, но сепак со многу различна фреквенција. Колку што се оди подалеку на север, толку појавата на шва е поретка. Најголема распространетост, појавата на шва има во номиналната флексија, каде што како резултат на израмнување до формата на акузатив (на пр. *lopën* [lorən]) може да се појави и во други падежи (на пр. *lopës* [loɾəs], ген., дат., абл. едн. – алтернативните форми се [loɾes] и [loɾs]). Полето на појавата на шва во различни фонетски/морфолошки позиции во албанските дијалекти го претставуваат картите 88 – 99 во *Atlasi dialektologjik* I, 2007. Редукциите на шва немаат жив карактер, и покрај појавата на некои опции управувани од контекстните правила. Оваа ситуација никако не влијаела на македонската фонетика, и покрај тоа што во голем дел од македонските дијалекти шва, исто така, се појавува во различни позиции. Со албанските дијалекти (во најголем дел гегиските, без фонолошко шва, но и со регионот на Качаник со фонолошко шва) коегзистираат или се граничат и македонските дијалекти со шва, како и оние без шва.

⁴⁸ Во минатото таа појава беше почеста, вклучувајќи го и Дебарско.

5. Појава на сегментот [ə]

Вокалните системи на македонскиот и на грчкиот стандард се совпаѓаат – составени се од пет „чисти“ самогласки. Затоа, пак, повеќето македонски дијалекти имаат и шва (/ə/) во своите фонолошки системи. Во македонскиот стандард шва не се појавува. Евентуално се појавува како лексикализирана појава во турски заемки. Во дијалектите шва е од домашно потекло.

Дијалектолошките описи кои ги претставуваат континуантите на прасловенските гласови, пренесени на синхрониската состојба претставуваат меродавна морфонолошка информација, но, генерално, комплетно се немеродавни кога се работи за современите фонетско-фонолошки односи. Оваа спротивставеност е особено видлива во македонските дијалекти во случајот на самогласка со т.н. централизирана артикулација (односно т.н. нечиста, со преодна артикулација, која не може еднозначно да се спореди со ниеден друг т.н. „чист“ сегмент на фонетскиот систем), во описите најчесто означувана со [ã], [ə] или [ъ]⁴⁹. Во тој случај тешко е да се претстави дури и морфонологијата, бидејќи, особено континуантите на т.н. тврд јор (од заден ред), не се консеквентно претставувани со еден глас во единечни дијалекти. По правило, некоренските морфеми имаат рефлексии кои се различни од коренските, а освен тоа, често и во самите корени се појавуваат симултано различни континуанти.

Таканаречените централизираните самогласки, кои се појавуваат во македонските дијалекти, можат да бидат од различно потекло: од т.н. тврд јор (на пр. *sən, dəx* – п. 20 Висока), од носовка од заден ред (на пр. *pət, rəka* – п. 5 Вруток), од секундарниот, неетимолошки вокализам (на пр. *məgla, bədnik* – п. 15 Фурка, *ləže, məngla* – п. 16 Тречно, *sedəm, ostər* – п. 31 Шлегово), од слоготворните ликвидни сонанти (на пр. *sərce, vəlna, slənce* – п. 15 Фурка, *vək, dəgo* – п. 10 Витолиште, *kəune, pəutok* – п. 19 Кронцелово, *vəvna, žəft* – п. 6 Млике, *vəlk/vək* – регионот на Долна Преспа), од различни акцентирани и неакцентирани самогласки (најчесто од [a], но не само од неа), чија артикулација се менува под влијание на контекстот – обично во соседство на сонанти, особено назални и меки или историски меки согласки (на пр. *znəjt, məmit, jəzik, jədro* – п. 7 Пештани, *rəgove, nəgəf, devər* – п. 15 Фурка, *znəje, snəga* – п. 6 Млике); од т.н. редукција на неакцентирани самогласка (на пр. *zajčica, məl'ečko* – п. 15 Фурка); од турското *i* во турцизмите (на пр. *kəsmet, səndak* – п. 7 Пештани); па дури и комплетно немотивирани појави како [dəka] (околина на Гостивар, в. Попоски 1970).

⁴⁹ Во описите, па дури и во истиот дијалект (меѓу другите кај Видоески 2000) се појавуваат и други „преодни“ самогласки – означувани како [ã], [ä], [a] – понекогаш тие се употребувани за означување на фонемата /ə/, како нејзини позициски, факултативни или основни варијанти. Сепак, Видоески, во принцип, ја употребува ознаката [ã].

Освен тоа, централизираната самогласка може да се појави во различни артикулациски варијанти, во истиот дијалект можат да се појават и нејзини позициски варијанти. Кога станува збор, пак, за централизираните рефлекси/варијанти на неакцентирани самогласки, тие можат да имаат незадолжителен карактер, што, во присуство на истите гласови кои не се условени од контекстот и не се опционални, создава извесни потешкотии во фонолошката интерпретација – односно, тогаш мора да претпоставиме, барем на ниво на морфонемата, некаква опционална неутрализација. Затоа, пак, на нивото на интерпретација во рамките на т.н. автономна фонологија, во тој случај имаме претпоставени опционални фонолошки презентации на лексемите. Во нашата воопштена претстава на појавата на гласот [ə] на разгледуваната територија овој проблем го изоставуваме – тој е до толку второстепен, што најчесто во поединечен дијалект оваа самогласка има неколку извори, што елиминира многу дистрибуциски ограничувања и така тоа ја гарантира фонолошката квалификација. Проблемот, сепак, би можел да биде суштински за фонолошката интерпретација на конкретен дијалект.

Навистина во описите на поединечни македонски дијалекти секогаш се зборува за дистрибуциски ограничувања на разгледуваниот сегмент (не се појавува во иницијална и финална позиција, се појавува само еднаш во зборот, не се појавува во вокални групи), но секогаш се појавуваат некои исклучоци, сп. на пр. *ərga*, *əržit* (п. 5 Вруток), *gnəsən* (п. 15 Фурка), *gələp*, *əska*, *əsnak* (п. 12 Блатец), *səkəs* (п. 17 Емборе). Единствено во финална позиција не се пронајдени примери.

Посебен случај претставува ситуацијата кога во даден дијалект [ə] се појавува, но само во контекстна уловеност и нема вредност на фонема. Така е само во еден дијалект од пунктовете кои се земени во предвид на нашите карти – п. 28 Гратче, каде што овој сегмент се појавува исклучиво во групите [əg] и [əl], кои се појавуваат меѓу две согласки или меѓу јунктура и согласка. Слична ситуација има во каршијачкиот дијалект, каде што слоготворните сонанти дале [əl] и [əg]/[r] (сп. Цветановски 2004: 24). Во таков случај групите [əg] и [əl] треба да се третираат како комбинаторни (слоготворни) варијанти на фонемите /r/ и /l/ во споменатите контексти.

Слично, но сепак не сосема исто, е во пунктот 3 Извор, каде што покрај рефлексите на [əl] (*vəlk*, *dəlk*), се појавуваат и рефлекси без ликовна согласка, на пр. *žət*, *sənce* – факт кој елиминира контекстуална условеност на појавата на [ə]. Доколку во еден дијалект единствениот извор на појавата на [ə] е прасл. слоготворно *l и континуантот нема контекстуална условеност, тогаш тој функционира во системот како самостојна фонема, и покрај релативно ниската фреквенција, како на пр. во п. 10 Витолиште: *vək*, *dəgo*, *jabəka*, *məči*.

Посебна ситуација се појавува и во пунктот 8, во селото Радожда (според описот претставен во Видоески 2000а). Во овој опис, кој ни

послужи како главен извор за оваа синтеза, централизираниот сегмент воопшто не е споменат во дијалектот на ова село. Затоа, пак, се појавуваат две преодни самогласки означени како *ǎ* (предна варијанта), односно во нашето забележување [æ] или [a^e], кое не се појавува по лабијалните, меките и непчените, и *ǎ* (задна варијанта), кое се појавува само по лабијалните, меките и непчените согласки. Бидејќи секој од овие гласови се појавува во други контексти, заклучуваме дека тие имаат комплементарна дистрибуција и ја претставуваат истата фонема⁵⁰. Исто така, прифаќаме дека таа фонема е еквивалентна на другите артикулациски варијанти на централизираната самогласка, која ние по договор ја означуваме како [ə] (во македонските описи, обично: [ǎ]).

Во пунктот 29 (Нестрам) и 30 (Езерец) знакот [ǎ], употребуван во македонските описи, се однесува на основната варијанта на „морфонемата“ /ə/ (*rǎka, mǎska, dǎp*). И во тој случај го прифаќаме како еквивалент на /ə/.

Но во дијалектот на Бобошчица (п. 25), каде што Б. Видоески (2000a) го издвоил сегментот [ǎ] (односно [ə] во транскрипцијата што овде ја применуваме), кој се појавува само во турцизми (*kǎsmet*), се појавува и сегмент означен како [ǎ], кој е од поинакво потекло од она на досега разгледуваниот глас и има извесни позициски условености. Без подетална анализа на материјалот, тешко е да се процени дали овој сегмент треба да се признае за самостојна фонема или за контекстна варијанта на самогласката /a/. Со сигурност не може да се прифати овој сегмент како морфонолошки еквивалент на фонемата /ə/ во останатите дијалекти. Затоа би требало да се прифати дека тоа е позициска варијанта на фонемата /a/, која се појавува по меките и непчените согласки (*jǎgne, žǎr; vid'ǎno, čǎsto, gr'ǎnda*, итн.). Според тоа, во овој дијалект [ǎ], кое би можело да се прифати како некаков еквивалент на [ə], нема вредност на фонема. Слично заклучува и Кортијаде (Courtiade 1993) – според овој опис [ə] претставува позициска варијанта на групата [je], што очигледно, според другите контексти на појавата на јотата, исто така, бара преформулација. Од друга страна, *Fonološki opisi* 1981 даваат информација дека [ǎ] претставува позициска варијанта на фонемата /a/ по јота, што, исто така, бара повторно да се размисли во врска со фонолошката вредност на разгледуваните сегменти. Затоа, пак, материјалите од Штајнке и Или (Steinke, Ylli 2007) даваат примери како: *kǎštata, sǎm bil, sǎobral'e, pǎrvata, mljǎko, zakǎlnato* и многу други, кои налагаат да се третира [ə] како самостојна фонема. Можеби овие разлики произлегуваат од фактот дека материјалот што претставува нивна основа бил регистриран во друго време.

Претставувајќи ја синхрониската ситуација, се апстрахираме од потеклото на гласот и од одделни варијанти на неговата боја. Сепак, она

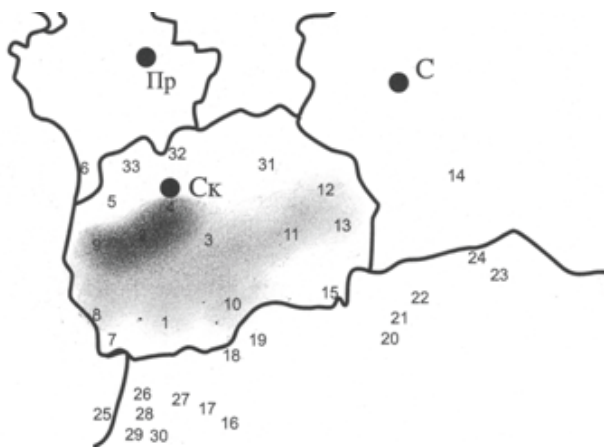
⁵⁰ Тие, впрочем, имаат исто потекло.

што се чини битно е дека, колку што се побројни изворите на потеклото, толку е повисока неговата фреквенција. Најниска фреквенција има кога [ə] се појавува само во турцизмите како континуант на самогласката *ɪ*. Таквите ситуации ги изоставуваме, сметајќи ги тие изрази за цитати од туѓ јазик.

Имајќи го ова во предвид, ја воопштуваме појавноста на самогласката [ə] издвојувајќи три фреквенциски интервали: 1. отсуство на самогласката [ə], 2. ретка појава (од еден или два прасловенски гласа) и 3. честа појава. Најголемиот македонски ареал се карактеризира со често појавување на сегментот [ə], а најмалиот – со отсуство на [ə]. Регионот без гласот [ə] зафаќа еден не многу голем терен во делот на северозападна Република Македонија. Овој регион се граничи со несловенски дијалекти, во кои [ə] навистина се појавува, но има сомнителна фонолошка вредност. Освен тоа, се појавува само во едно село во Егејска Македонија (п. 28 Гратче), каде [ə] евидентно не е самостојна фонема (барем така произлегува од описот на дистрибуцијата кај Видоески 2000а.

Во сите македонски говори на територијата на Албанија (освен Бобошчица, [ə] се појавува во ранг на самостојна фонема и има висока фреквенција. Сите тие дијалекти се карактеризираат со мноштво прасловенски извори, на кои континуант им е [ə].

Карта 14. Појава на [ə] во македонските дијалекти. Најзатемнетиот регион означува дека нема појава на овој сегмент, а најслабо затемнетиот – ретка појава на [ə]⁵¹

⁵¹ Заклучоците на тема фреквенција на појавата на [ə] се пресупонирани врз основа на количеството извори на потекло.

Посебен проблем претставува утврдувањето на полето на неутрализација на опозицијата /ə/ vs /a/, а понекогаш и на опозицијата со други самогласки кои не се високи. Ова прашање треба да се разгледа за секој дијалект посебно. Неутрализациите се случуваат во неакцентирани позиции (во сите или во некои слогови надвор од акцентот) на регионот на кој се појавуваат редукции на неакцентирани самогласки, односно во источниот и во централниот дел на Егејска Македонија. Тоа е најчесто распространетата неутрализација на опозицијата /ə/ vs /a/, понекогаш со исклучување на последниот, отворен слог. Неутрализацијата се врши преку заедничката варијанта, во македонските извори најчесто запишувана како [a] и сметана за окуренција на фонемата /a/. Останатите неакцентирани самогласки обично се појавуваат во повишени варијанти.

За разлика од тоа, во делот на западна Егејска Македонија и едно мало северозападно крајче (овде пункт 7 Пештани и 8 Радожда) опозицијата /ə/ vs /a/ се неутрализира во различен зафат во корист на /ə/ во соседство на сонанти, независно од позицијата во поглед на акцентот. Најголема распространетост има неутрализацијата во соседство на назални сонанти, меѓу кои особено по /n/, на пр. *znəm, səna* (27 Тиолишта), *snāga* (30 Езерец), *znajt, məmīt, jəstika* (7 Пештани), *māmes* (8 Радожда), и др.⁵². Слична условеност понекогаш наоѓаме во лексикализираните примери во други македонски региони, на пр. *znaje, snaga* (п. 6 Млике).

Се случува обете појави така да се компилираат што редукцијата на неакцентираниот /a/ (неутрализацијата на опозицијата /ə/ vs /a/), како и понекогаш неутрализацијата на опозициите /ə/ vs /e/ и /ə/ vs /o/ да биде ограничена на позиција покрај сонант и /v/, на пр. во п. 15 Фурка: *negaf, sedlato, guvadar, devər, zəjčica, māl'ečko* и др.

Се случува и [ə] да потекнува спорадично од /a/ под акцент (во неиницијална позиција), на пр. во п. 6 Вруток: *magəreto*.

Поради појавата на /ə/ во ранг на самостојна фонема голем дел од македонската територија се надоврзува, во тој поглед, на бугарските дијалекти. Сегментот [ə] (кој потекнува од јорот од заден ред) се појавува регуларно во источните и северните дијалекти на Бугарија. Во останатите, југозападните, според бугарската дијалектологија (Стойков 2002: 202), јорот од заден ред подлегнал на „вокализација“ во [a] (ботевградско, пирдопско), во

⁵² Кај Видоески 2000а многу често станува збор за преоѓање на „чистата“ самогласка во [ə] во соседство на сонанти, кога оваа позиција, всушност, се однесува на секундарниот, неетимолошки вокализам, при што, истовремено, како на еден од изворите на потекло на /ə/ се укажува на секундарниот вокализам. Разликата се состои во тоа што во првиот случај се работи за крајни морфемии, а во другиот – за коренски морфемии, пр. *vetər, petəl* (како во *ləže, mənġla*) – п. 16 Тречно, *orəu* – п. 19 Кронцелцево, *χ'itər; žedən* – п. 22 Секавец и др. Одлуката за директно потекло на гласот [ə] и системските односи мора да се прави одделно, на плото на конкретен систем.

[o] или во [e]. Понекогаш определениот развој се однесува само на некои морфемии (на пр. развојот во [o] во ботевградскиот дијалект се појавува само во зборообразувачки форманти) или на некои фонетски позиции (на пр. во дупнишко, кустендилско, блогоевградско и др. развојот во [o] се појавува само во затворени слогови во средишна позиција), често континуантот на [o] се појавува во членот од машки род во еднина (Стойков 2002: 203).

Освен [e] и [o] во бугарската дијалектологија се споменуваат и сродните гласови – „широките“ верзии на [e] и [o]. Бидејќи тие не се идентификуваат со фонемите /e/ и /o/ и во однос на нив не запаѓаат во никаква дистрибуциска зависност, може да ги прифатиме како функционални еквиваленти на /ə/. Како и да е, врз основа на рефлексите на јорот од заден ред тешко е да се определи распространетоста на појавување на /ə/ во бугарските дијалекти, бидејќи овој сегмент може да има и поинакво потекло. Второстепени се рефлексите на ер од преден ред, кои понекогаш се слеваат со рефлексите на јорот од заден ред. Сепак, за да одредиме дали неговото појавување има фонолошки или комбинаторен (контекстна варијанта на ликвидите) карактер, треба да располагаме со попрецизни податоци во врска со поединечни дијалекти во Бугарија. Како груба претпоставка за дијалекти во кои можеби не се појавува фонемата /ə/ (реално не се појавува или има алофонска вредност), би можеле да ги наброиме за проверка оние дијалекти во кои се појавуваат слоготворни ликвидии, т.е. ботевградскиот регион, елинпелинскиот (западни дијалекти), тетевенскиот (источни дијалекти). Во игра се, главно, оние западни дијалекти, во кои јорот подлегнал на вокализација, односно ботевградскиот дијалект. Останатите, исто така, бараат верификација.

Надоврзувањето со српската територија е поеднозначно. Фонемата /ə/ се појавува во призренско-тимочките дијалекти. Нејзината реализација ја карактеризира исклучително големата променливост на бојата. Павле Ивиќ дава примери како *с^ав*, *о^аска*, *л^ежу*, *сед^ум*, *ос^ом* (2001: 147). Според Пецо, преовладува бојата блиска до [a] (Ресо 1991: 43).

Во источномакедонските дијалекти шва има поддршка во бугарското шва, а во западномакедонските дијалекти – во албанското.

Стандардната албанска форма, исто така, содржи пет „чисти“ самогласки и фонемите *y* (/y/) и *ë* (/ə/). Затоа, пак, северните дијалекти имаат и долги и носовки (кои се појавуваат само под акцент), а дополнително, системите на некои села имаат уште и гласови со „преодна“ боја. Во повеќето гегиски дијалекти шва, сепак, нема фонолошка вредност.

Распространетоста на појавувањето на фонемата /ə/ на речиси целата македонска територија го исклучува директното влијание на бугарскиот или на албанскиот јазик. Регионот без шва не е голем – го опфаќа вертикалниот појас околу Скопје и е опколен со поширока територија (особено на југоисток), која се карактеризира со слабата појава на шва (сп.

карта 14). Високата фреквенција на оваа фонема го карактеризира северот на Вардарска Македонија, целата Егејска и Пиринска Македонија, како и сите македонски дијалекти во Албанија. Секаде тоа може да се поврзе со соседството/когзистенцијата со другите јазици (бугарскиот, албанскиот, призренско-тимочките дијалекти), но тука не се работи за директно влијание, туку за, да го наречеме, „хомогеност“ на ареалот.

Доколку станува збор за македонско-албанските сличности/конвергенции, треба да се има на ум дека повеќето македонски дијалекти се во допир со гегиската варијанта на албанскиот јазик, каде што во повеќето говори *ĕ* [ə] нема фонолошка вредност, туку претставува само фрагмент на слоготворната реализација на сонанти во финална позиција на зборот по согласка, на пр. формите *motër*; *lopën* се изговараат како [motəɾ], [lopən], но фонолошката репрезентација на тие изрази е /motr/, /lorp/ (слично како во грчкиот случај [paterazəm]). Овој глас ретко има фонолошка вредност (на Косово само во Качаник и во околните села). Физички, сепак, а тоа е битно, [ə] се појавува речиси насекаде во гегискиот дијалект (со исклучок на дијалектот на Коритото на Белиот Дрим, в. Zumberi 1978), но неговата фреквенција е значително пониска отколку во тоскиските дијалекти. Контакт со тоскискиот дијалект имаат македонските села распостелени во регионот на Корча и на брегот на Преспа. Но шва се јавува и во сите македонски дијалекти кои се појавуваат во гегиското соседство.

Во некои периферни западни дијалекти, кои когзистираат со албанските говори се појавуваат други фонетски варијанти на оваа единица, кои може директно да се поврзат со албанското влијание. Во многу гегиски говори, на пример, во регионот на Дебар, еквивалентот на акцентираното јужно *ĕ* (односно северното назално [ã]) е силно лабијализиран (сп. меѓу др. Vesic 1974). Во македонските говори потврдени како фонетски еквиваленти на [ə], меѓу другите, се гласовите кои по бојата се блиски на ниското, отворено [e], што претставува најраспространета реализација на оваа единица во албанскиот (Јашар-Настева, Конески, Видоески 1974 ја споменуваат бојата *a^e*, *e^a* во селото Радожда), и различни лабијализирани варијанти на централната или ниската самогласка, кои се појавуваат во некои говори (меѓу др. Hendrix 1976 за дијалектот на Радожда-Вевчани ги споменува варијантите *ĕ* и *ö*, кои се појавуваат само под акцент; лабијализиран глас запишан како *ô* констатира Шклифов 1979 во дел од долнопреспанските говори, и др.). О. Јашар-Настева, Б. Конески, Б. Видоески (Jašar-Nasteva, Koneski, Vidoeski 1974) исто така сметаат дека појавувањето на овие гласови е ефект на конвергенцијата со албанските дијалекти, која се заснова на изедначувањето на звукот на еквивалентните гласови во обата јазика⁵³.

⁵³ И дифтонгизациите на [e], кои се случуваат во неколку села, авторите ги поврзуваат со аналогната појава во албанскиот.

Единствено во Егејска Македонија појавата на централизираниот сегмент нема потпора во грчките дијалекти. Во грчкиот фонолошки систем (во стандардот и во дијалектите) таква фонема не се појавува. Сепак, во дел од грчките дијалекти на Егејска Македонија се појавува и сличен звук. Неговата системска класификација, сепак, е сосема поинаква. Тоа е варијанта на фонемата /a/ во неакцентирана позиција. Имајќи го предвид фактот дека фонетската конвергенција се заснова, главно, на изедначување на бојата на гласовите што звучат слично и ретко ја потфаќа функционалната сфера, сосема е веројатно дека појавата на тој глас во грчките дијалекти е поткрепена, ако не и условена, со присуството на шва во коегзистентниот словенски дијалект. Тоа би бил единствениот еднозначен пример на влијанието на македонскиот врз некој грчки дијалект. Тешко е да се каже дали е навистина така.. Правецот на влијание почесто е обратен, или се појавува заемна зависност. Навистина располагаме со прецизни податоци од словенските дијалекти, но грчките дијалекти се послабо обработени и немаме материјали од обата дијалекта кои потекнуваат од истите села.

Неутрализацијата на опозицијата /ə/ vs /a/ (а понекогаш и на опозициите со други невисоки самогласки) се појавува и во македонските дијалекти. Неутрализациите се случуваат во неакцентираните позиции (во сите или во некои слогови надвор од акцентот) во источниот и средишниот дел на Егејска Македонија. Најчесто тоа е распространетата неутрализација на опозицијата /ə/ vs /a/, понекогаш со исклучување на последниот, отворен слог. Неутрализацијата се врши преку заедничка варијанта, во македонските извори најчесто запишувана како [a] и сметана за окуренција на фонемата /a/ како поблиска во однос на артикулацијата и звукот. Единствено во делот на западна Егејска Македонија, плус малечко крајче на југозападот на Вардарска Македонија, опозицијата /ə/ vs /a/ се неутрализира во различна распространетост во корист на /ə/ во соседство на сонанти, независно од позицијата во поглед на акцентот. Најголема распространетост има неутрализацијата во соседство на назални сонанти, меѓу кои, особено по /n/, на пр. *znəm*, *səna* (27 Тиолишта), *snāga* (30 Езерец), *znajt*, *məmit*, *jəstika*. Се случува обете појави да се компилираат така што редукцијата на неакцентираното /a/ (неутрализацијата на опозицијата /ə/ vs /a/), а понекогаш и неутрализацијата на опозициите /ə/ vs /e/ и /ə/ vs /o/ е ограничена на позицијата покрај сонант и /v/.

Не располагаме со детални податоци за појавувањето на редукција на /a/ во грчките дијалекти. Таков звук (неакцентирана варијанта на /a/) се појавува, меѓу другото, во селото Сачишта, сместено на југ од Костур (Μαργαρίτη-Ρόγκα 1985). Папанастасиу и Елени Пападаму во својот подготвуван опис на костурскиот дијалект не споменуваат редукција на /a/. Маријана Маргарити-Ронга и Христос Сисилис, пак, тврдат (приватни консултации) дека во различен степен редуцираната варијанта /a/ се појавува речиси секаде во Македонија и е најчест извор на потеклото на

шва во грчките дијалекти. Слично како во словенските дијалекти, /a/ се редуцира во скратен облик, или во средна и средишна самогласка. Во обата случаја претставува реализација на фонемата /a/. Според Маријана Маргарити-Ронга, најчест ефект на редукцијата на /a/ во Македонија е скратениот и малку повишениот глас [a]. Што се однесува до грчките дијалекти, овој проблем бара дополнителна верификација.

Освен тоа, во грчките дијалекти [ə] може да потекнува од турското *i* во турцизмите, но и (ретко) од неетимолошката самогласка, која се развива од слоготворните варијанти на сонантите за израмнување на слоговната структура, настаната по отпаѓањето на неакентираната самогласка, на пр. [pateras mu] > [paterazm] > [paterazəm] (обично во таа позиција тоа е преоден звук, кој најчесто понатаму се развива во [i] или во [u]).

6. Долги самогласки

Албанските гегиски дијалекти во своите фонолошки системи имаат долги самогласки, кои се забележани и во повеќето македонски дијалекти. Авторите на описите со право го разликуваат вокалниот геминат од долгата самогласка⁵⁴.

Во ниеден од македонските дијалекти геминатите не се признаени како самостојни фонемии, иако во дел нивното појавување е обигаторно. Во дел од македонските дијалекти се појавуваат и опции за долга самогласка ~ геминат. Во секој случај фонолошката квалификација мора да се одвива во рамките на конкретен говор, а во некои од нив фонолошкиот карактер на долгите самогласки се чини сосема можен⁵⁵. На пример, во каршијачките говори, каде што се појавуваат и геминати – тие сепак се на силна морфолошка граница, па се разделени со јунктура (на пр. [zaaka], [doora]), како и долги самогласки (на пр. [sna:], [sa:t], [ve:me], [ko:] < *koža*) покрај [see], [idee]; има дури и минимални парови: [ma:la] (именка) и [maala]/[mavala] (глагол) (Цветановски 2004: 25). Исто и во дојранскиот говор, каде што должината ги разликува морфолошките форми, на пр. [vid'e] 3 л. едн. аорист vs [vid'e:] 3 л. мн. аорист (Пеев 1979). Во некои говори регуларно се појавуваат опционално две реализации, на пр. во радовишкиот дијалект: [be:me] и [beeme], [sa:ne] и [saane] и др. (Бојковска 2003: 16).

Слично како во случајот на шва, во најдобар случај може да прифатиме дека должината на самогласките во македонските дијалекти има извесна поткрепа во гегиските дијалекти, но сепак полето на појавувањето

⁵⁴ Фонетската разлика обично се заснова на фактот што во текот на продукцијата на геминатот, во средината на одвивањето се појавува лесно опаѓање на интензитетот што ги разделува обата сегмента.

⁵⁵ В. Пјанка прв обрнал внимание на можноста да се признае вокалната должина за дистинктивен признак на фонолошкиот систем на македонскиот јазик (Пјанка 1960/61).

на должината во македонскиот јазик го исклучува директното албанско влијание. Во албанскиот должините се задржуваат само под акцент. Во македонскиот, (заради парокситоничен или пропарокситоничен акцент) во повеќето примери должините се наоѓаат под акцент, но тоа не е задолжително – има и примери со долги неакцентирани самогласки, на пр. [b'uko:] (33 Теарце).

Долгите самогласки се појавуваат и во македонските дијалекти на територијата на Грција, каде што сега имаат помала распространетост, што може да се прифати како ефект на влијанието на грчкиот јазик, во кој долгите самогласки не се појавуваат.

Единствена внатрезборовна позиција, во која не доаѓа до контракција на две самогласки се силните морфолошки граници, на пр. [rooga], [zaaka] (2 Звечан), *cārnooko* (8 Радожда), и покрај регуларните контракции во другите позиции. Сепак, се случува (но ретко) процесот на контракција да се одвива по границата меѓу два прозодиски изрази под услов да постои тесна семантичка врска и слеан изговор, на пр. [tatko:jmajka] (5 Вруток).

Како што произлегува од погорекажаното, долгите самогласки во македонските дијалекти се појавуваат во различен степен, во зависност од изворот (појавата не ја регистрираат сите описи, па оттаму подолу претставената карта е мошне „растргната“) и задолжителноста/факултативноста на процесот што доведува до настанување на должината. Забележани се следниве ситуации:

Од контракции на вокални геминати и некои типови вокални групи, на пр. [nakovaŋno] > [nakoaŋno] > [nako:ŋno]. [osnova] > [osno:] (1 Дихово), [či:], [vika:], [va:] (паралелно со [ova]), [sna:] (3 Извор), [miet] > [mi:t], [runoto] > [ru:nto], [oda:ja] > [uda:] (15 Фурка), слично во 8 (Радожда), [ba:pta], [že:nta] (21 Негован), [sna:], [ne:sta] (33 Теарце).

Од контракции на вокални групи и некои типови на самогласнички геминати како и од компензативно вдолжување, кое потекнува од консонантнизација на *i, од губењето на [χ] во позиција пред согласка, понекогаш од губењето на други согласки, на пр. [ubo:], [zmi:], [l'ebovi] > [l'eboi] > [l'ebo:j], [suχi] > [sui] > [su:j] (2 Звечан), [gła:], [zmi:], [goto:], [ħasto:jca], [vujče:j] < [vujčevi], [ħa:jca] < [ħažica], (5 Вруток), [osna:] < [osnova] (obok [sova] < [soħa]), [nego:jte] (7 Пештани).

Единствено од компензативното вдолжување, на пр. [pi:me], [ču:ži] < [čužži] < [čuždi] (14 Елешница), [pi:jš], [sa:j], покрај [sai] (16 Тремно), каде што контракциите се многу ретки и се појавуваат паралелно со вокалната група, на пр. [sna:]/[snaa], [ħozeto] > [ħo:jstvo], [za:jdno], [mħa:jte] (18 Чеган), исто и во 19 (Кронцелево).

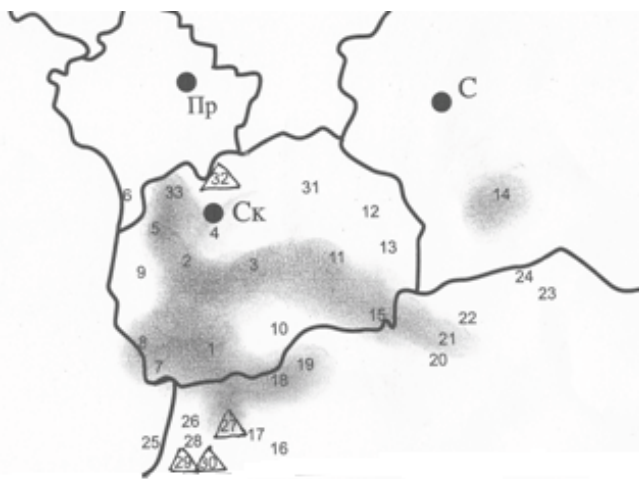
Во неколку дијалекти е забележана „полудолжина“. Дијалектолозите ја запишувале како [V˙], или едноставно го опишуваат вдолжувањето како незначително. Такви примери наоѓаме во п. 27 (Тиолишта), на пр. [seːjme], [požoːj], [taː], во 29 (Нестрам), пр. [jaːjme], [seːjme], во 30 (Езерец, само од вдолжување), пр. [stanaːme], [čuːme], во 32 (Љубанци), пр. [trudoːjna].

Во поединечни пунктови регистрирано е опционално, исклучително, многу ретко појавување на должина, на пр. [rakiːče], [naːga] (< naoga), [zmiːče], покрај [pieš], [seač], [meur], [streɪ], [snaa], [seeŋe], како и [krojme], [obujt] (10 Витолиште), [saːt] (23 Плевна).

Не се забележани примери на контракција во п. 4 (Ракотинци), 6 (Млике), 9 (Лазарополе), 17 (Емборе), 20 (Висока), 22 (Секавец), 24 (Зрнево), 25 (Бобошчица), 26 (Вамбел), 28 (Гратче, каде што, сепак, геминатите подлегнуваат на контракција во кратки самогласки).

Затоа, пак, се забележани случаи на секундарна геминација од долга самогласка, која настанала како резултат на вдолжувањето, компензативно вдолжување, на пр. [beχme] > [beːme] > [beeme], [tiχna] > [tiːna] > [tiina], [maχna] > [maːna] > [maana] (11 Радовиш), [duχne] > [duuna] (12 Блатец), [maχna] > [maana] (13 Берово), [boχča] > [booča], [duχna] > [duuna] (31 Шлегово). Во тие дијалекти не се појавуваат долги самогласки.

Карта 15. Појава на долги самогласки во македонските дијалекти (врз основа на материјалот од Видоески 2002). Потемнетиот регион е регион на регуларно појавување на долги самогласки. Со триаголници се означени селата во кои е забележана „полудолжина“. На останатата територија не е забележана должина или се забележува ретко, опционално.

Горнава слика укажува на мошне распрснат регион на појавување на должината (што може да произлегува од недостатоците на изворот кој бил искористен), сепак, јасно покажува дека појавата на долгите самогласки е карактеристична, пред сè, за центалниот регион на македонскиот јазик. Недостаток на долги самогласки или нивно поретко појавување е забележано на перифериите од овој регион.

Не може да се каже дека овој признак е типично балкански. Особено поради тоа што истражувачите немаат забележано должина во македонските дијалекти кои се појавуваат во албанската гегиска дијаспора – во Гора или регионот на Голобрдо во Албанија, односно онаму каде што во локалниот албански дијалект има долги самогласки (сп. Steinke, Ylli 2008, 2010, Соболев, Новик 2013). Што се однесува до српските дијалекти, кои директно граничат со територијата на македонскиот јазик, во призренско-јужноморавскиот дијалект не се појавува вокална должина. Навистина во североисточна Македонија должините не се регуларна појава, но сепак се појавуваат повремено, не само како опционален изговор (сп. на пр., во регионот на Крива Паланка [ogo:vo], [me:lem], [bo:ča], [du:ne], иако почесто е [meelem], [booča], [duune], Стоевска-Денчова 2004: 22). Од друга страна, мора да го земеме предвид фактот дека прашањето на забележување (долга самогласка или гемината) може да е прашање на случајност, арбитраен избор на истражувачот, или може да произлегува од фонолошка интерпретација што не произлегува од одлуката на истражувачот. Во врска со тоа, фактичката слика на ареалот со долги самогласки може да биде нешто поинаква од оваа претставена на картата.

Нас тука нè интересира само материјалното постоење на долгите самогласки, независно од нивната фонолошка вредност – интерпретациите, впрочем, дозволуваат различни решенија. Најчесто геминатот се појавува на силните морфолошки граници, а долгите самогласки внатре во морфемата; додека ситуацијата на слабите граници, на пример, пред флективните наставки, може да биде различна. Единствена ситуација во која фонолошкиот карактер на долгите самогласки е неприкосновен е таа, во која во истата морфолошка позиција и во истата фонетски дефинирана позиција се појавуваат и долги самогласки и вокални геминати. Кон ваква интерпретација во многу случаи, со извесни задршки, се наклонува Видоески (сп. Видоески 1999а: 118), како и Пјанка (сп. Пјанка 1960/61).

Тоа не го менува фактот дека македонските, српските и албанските (гегиските) дијалекти сочинуваат компактен регион на појава на долги самогласки, кој се наоѓа во самиот центар на балканскиот фонетски сојуз, иако македонските, српските и албанските територии во кои се појавува должина директно не се граничат меѓу себе.

7. Појава на слоготворен вибрант

Појавата на слоготворното [r̥] е карактеристична за голем компактен регион од југозападниот словенски свет – чешкиот, словачкиот, словенечкиот, сите постштокавски јазици и македонскиот. Токму во тие јазици не се појавува централизирана самогласка од типот на шва ([i], [ə]). Овие факти обично одат заедно (со исклучок токму на македонските дијалекти), иако сигурно немаат директна врска, но карактеристично е тоа што централизираната самогласка е признак на фонетскиот тип кој е спротивставен на оној во кој македонскиот дефинитивно спаѓа.

Во оваа точка, како што се чини, најјасно се открива периферниот и преоден карактер на македонската фонетика. Во македонските дијалекти централизираната самогласка е честа појава со различни извори на потекло (в. погоре). Често се појавува и слоготворното [r̥].

Присуството на слоготворната варијанта на сонантот [r̥] го поврзува македонскиот регион со српскиот и го разликува од бугарскиот. Овој регион ја опфаќа речиси целата територија на Вардарска Македонија. Слоготворното [r̥] го нема само во најкрајните јужни, источни и западни пунктови, во п. 5 Вруток⁵⁶, 7 Пештани и 8 Радожда и 15 Фурка. На овој регион на слоготворниот вибрант му одговараат или формите [ər̥] или [r̥ə], или, пак, и двете – во позициска условеност или со слободна дистрибуција. Во Пиринска и Егејска Македонија [r̥] не се појавува. Неочекувано се појавува во еден пункт – 29 Нестрам, каде што се појавува само во позициска условеност – меѓу согласки или меѓу јунктура и согласка, на пр. *gr̥či*, *r̥ža*, *vr̥ba*, *zar̥ža* и се изговара со една лесна вокална потпора [r̥]⁵⁷, што укажува, можеби, само на внимателно забележување на истражувачот. Слично во неколку други пунктови, овој сегмент често се транскрибира како [r̥] – таков изговор се појавува особено во иницијална позиција, на пр. *r̥ga*, *r̥t* (1 Дихово), *r̥š* но *cr̥no*, *sr̥p* (3 Извор). Ваквите записи може да се случајни, може да ја одразуваат позициската варијација, но може и да ја одразуваат преодната состојба кон десинхронизација на изговорот на овој сегмент. Тенденциите за декомпонирање на силабичниот изговор ги илустрираат примерите од радовишкиот говор, каде што покрај записите со слоготворен вибрант имаме и записи со издвоен вокален елемент пред или по сонантот, на пр. *br̥s*, *gr̥p*, *vr̥s*, *tr̥n* и *p̥rf*, *s̥rt* (Бојковска 2003: 36). Преодната ситуација ја забележал Хил (Hill 1991) за говорот на Горно Каленик (североисточна периферија на костурско, каде што постарата генерација ги употребува “декомпонираниите“ форми ([ər̥]), а помладата - [r̥] (можеби под влијание на стандардот?). Шклифов (1973) овде гледа позициска варијација – во иницијална позиција декомпониран изговор, во средина на

⁵⁶ Во овој пункт прасл. *r̥* се развило во [ər̥] (*sərce*), но пронајдовме и запис *pr̥ši* (можно е да е грешен).

⁵⁷ Иако во Видоески (2000) во повеќето позиции е транскрибирано без таква потпора.

зборот недекомпиран изговор. Така е и на други места. Таквата варијација, сепак, има само историска димензија, бидејќи обично [ə] се појавува и во други позиции – поради тоа не ја третираме окуренцијата [ə] како дел од сонантски фонем, туку како посебен сегмент. Опциите [r]/[ər] се забележани и околу Солун и на исток од Солун (Oblak 1896).

Во ниедно од македонските села на територијата на Албанија не се појавува слоготворниот вибрант.

На територијата на Вардарска Македонија територијата на појавување на [ə] е незначително помала, но, во суштина, е сепак поголема отколку територијата на појавување на слоготворниот вибрант, бидејќи [ə] се појавува во Пиринска и во Вардарска Македонија.

Повеќето позиции на појавување на слоготворниот вибрант го претставуваат контекстот кој го мотивира слоготворниот изговор и наведува на интерпретација на овој глас како комбинаторна варијанта. Најчесто тој се појавува меѓу две согласки (на пр. *dŕven* - 11 Радовиш, *srp* - 3 Извор, *trn*, *prsti* - 2 Звечан) или меѓу јунктура и согласка (пр. *rĝa*, *zarĝa*, *prerka*, *zarža*, и др. - 1 Дихово, *prirška* - 9 Лазарополе; истите примери се даваат за останатите пунктови во Вардарска Македонија). Сепак, треба да се прифати дека во повеќето пунктови со слоготворно [r] овој сегмент има фонолошка вредност. Затоа што се појавува не само во позициска условеност, туку и непосредно пред самогласка. Оваа позиција, според нас, не дава основи за да се претпостави јунктура (тоа би била позиција меѓу согласка и јунктура), освен ако не го прифатиме токму појавувањето на [r] во таа позиција како доволен сигнал на јунктура⁵⁸ (обично, впрочем, тоа е позиција пред морфолошки шев, сепак, слабо препознатлив од страна на говорителите), на пр. *vr̥o:j*, *vr̥o:jne* 2 Звечан, *vr̥ove* - 11 Радовиш, 12 Блатец, и др. Исто, меѓу другите, и во кривоपालанечкиот регион: *vr̥at*, *pr̥o* и др. (Стоевска-Денчова 2004: 19). Двозначни се примерите, во кои [r] се појавува пред член (каде што нормално морфолошкиот шев е јасно препознатлив), но фонетскиот контекст придонесува во камуфлирањето на шевот, на пр. *topra*, - 33 Теарце, *vr̥o* - 31 Шлегово, 12 Берово, и др., *vr̥ot*, *vr̥on* - 6 Млике, и др. Навистина е тоа морфолошка граница, но сепак (врз основа на други фонетски појави) не претпоставуваме јунктури на овој вид шевови. Во фонетски поглед тоа е позиција што може да се спореди

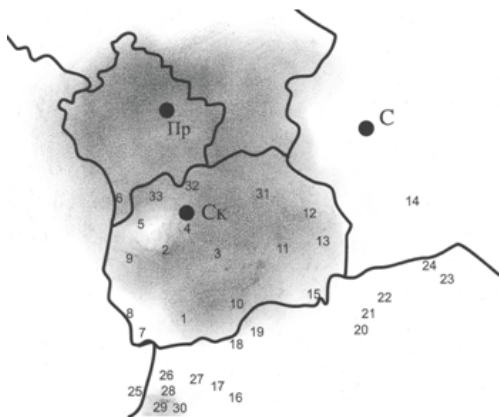
⁵⁸ Фонолошкиот елемент ‘јунктура’ го предлагаме на оние места каде што родениот говорител чувствува некаква семантичка цезура (морфолошки шев). Обично го означува, на некој начин, фонетски: употребувајќи во изговорот помалку течно поврзување на сегментите, правила на дистрибуција и алофонија на сегментите кои отстапуваат од правилата на реализација во други контексти и сл. Во словенските јазици, во принцип, на таков начин се означуваат меѓузборовните шевови, шевовите меѓу членови на сложени изрази, шевови меѓу самостојни зборови и разни клитики, шевови пред членот, но не шевови пред флективната наставка или зборообразувачки формант.

со внатрешморфемска позиција. Такви позиции (пред самогласка) за слоготворниот вибрент не се забележани само во пунктовете: 3 Извор, 4 Ракоцинци, 9 Лазарополе и 29 (Нестрам), што не значи дека таму, фактички, не се појавуваат слични примери.

Во некоја смисла, имаме сродна ситуација кога секвенците [ɛr] или [rɛ] може да се третираат како фонетска реализација на силабичниот алофон на /r/ (меѓу согласки или меѓу јунктура и согласка). Тоа е можно кога во даден дијалект [ɛ] во други позиции не се појавува. Така е во повеќето гегиски дијалекти на албанскиот јазик, во кои [ɛ] нема фонолошка вредност⁵⁹. Во македонскиот таква ситуација е забележана само во еден пункт – 28 Гратче, каде што овој сегмент се појавува исклучиво во групите [ɛr] и [ɛʃ] кои се појавуваат меѓу две согласки или меѓу јунктура и согласка. Во таков случај групите [ɛr] и [ɛʃ] треба да се третираат како комбинаторни (слоготворни) варијанти на фонемите /r/ и /ʃ/ во споменатите контексти. Освен тоа, во п. 9 Лазарополе се појавува слоготворно [ʃ], на пр. *žl̥t, jabl̥ko, dl̥go*, но нема ранг на фонема, туку на позициска варијанта – се појавува исклучиво меѓу две согласки. [ʃ] (паралелно на [ʃə] и [ɛʃ]) е потврдено и во дел од Гора, а покрај тоа потврден е и премин на [ɛʃ] > [ɛʃ] > [ɛv] (Младеновиќ 2001).

И комбинацијата [ɛʃ] во п. 3 Извор има вредност на комбинаторна варијанта на /ʃ/ (на еквивалент на слоготворното [ʃ]) во позиција меѓу две согласки. Слоготворното [ʃ] се појавува и во Кичево. Обично меѓу согласки, но се среќава и во соседство на самогласки, на пр. [bʃa] покрај [bʃva], што наведува да се третира [ʃ] како самостојна фонема (сп. Лаброска 2008: 22).

Карта 16. Распространетост на појава на слоготворниот вибрент [r̥].

⁵⁹ Во овие дијалекти изразите [motɛr], [rɛgɛn] фонолошки ги интерпретираме како /motr/, /rɛgn/.

Во бугарските дијалекти слоготворниот вибрант се појавува ретко (изолирано) и тоа и во источните, и во западните дијалекти. Во српските дијалекти кои граничат со Македонија, призренско-тимочките, имаме слоготворно [ɾ] како и во останатите штокавски дијалекти. На голема територија се појавува и слоготворното [ɹ]. *Български диалектен атлас* укажува на компактен бугарски регион со слоготворно [ɾ] (2001: 200, карта 142) во преодните дијалекти што граничат со Србија, но не граничат директно со Македонија, како и на помал регион ограничен на северните преодни дијалекти со слоготворно [ɹ] (2001: 204, карта 146).

8. Појава на меки согласки и комбинаторни смекнувања

Учеството на консонантската мекост во словенскиот текст е признак кој многу силно влијае на тоа како звучи јазикот. Нејзините извори се количеството на палатални/палатализирани фонемии во инвентарот, појавата на комбинаторни смекнувања пред вокоидите, како и дистрибуциските својства кои ја сочинуваат фреквенцијата на меките сегменти во текстот. Палаталноста (фонолошка и асимилациска) е најважниот признак кој ги разликува словенските јазици, а и на балканските. Додека во дел од источниот Балкан (бугарско-романската територија) консонантската палаталност се појавува во голема мера, во западниот дел од Балканот (т.е во централниот регион на балканската фонетика) фонолошката палаталност е ограничена на максимум 5 единици: два меки опструента и три сонанти, а асимилациската палаталност се однесува, главно, на преместување на артикулацијата на веларните нанапред пред самогласки од преден ред. Генерално (врз основа на ситуацијата во стандардните форми на јазиците), може да се каже дека палаталните фонемии во централниот балкански регион имаат многу мали ограничувања на појавувањето, кои се однесуваат на поединечни гласови, а не на цели класи гласови. Затоа, пак, на источниот Балкан, и покрај поголемото присуство на палатални палатализирани согласки во фонетските системи (во ранг на фонемии и алофони) нивната појавност има големи дистрибуциски ограничувања.

Имајќи ги предвид овие факти, заклучуваме дека најголемо растојание се појавува меѓу македонскиот јазик и дијалектите на источна Бугарија. Во поглед на разгледуваниот признак македонскиот се поврзува со српскиот јазик, а му се спротивставува на бугарскиот. Во српскиот и во македонскиот се појавуваат две меки опструентни фонемии (/k~č/, /g~ž/) и три меки сонанти (/l̥, ñ, j/). Во источниот дел на словенскиот свет, вклучувајќи го и бугарскиот, корелацијата на мекоста на согласките е многу поразградена (в. меѓу др. Sawicka 2001). И покрај тоа што процесот на повлекувањето на мекоста, како фонолошката, така и фонетската, е напреднат во словенските јазици (во различна мера во зависност од географската

положба и од специфичните обележја на даден јазик), сè уште степенот на заситеност со палаталност може да се смета за најважен разликувачки признак на словенските јазици. Во бугарскиот фреквенцијата на палаталните сегменти во текстот не е висока, повеќе може да се спореди со останатите јужнословенски јазици отколку со источнословенските (сп. Sawicka, Grzybowski 1999). Сепак, современата системска (фонолошка) ситуација повеќе се надоврзува на источните словенски јазици отколку на останатите словенски јазици на југот. Во бугарскиот стандард сите тврди согласки имаат свои меки еквиваленти во ранг на фонеме. Исклучок претставуваат „полумеките“ алвеоларни опструенти. Сепак, во поглед на големите дистрибуциски ограничувања фреквенцијата на меките согласки не е голема⁶⁰.

Остатокот од јужнословенските јазици, во тој поглед, спаѓа во друг тип. Освен тоа, во српскиот, и особено во македонскиот, забележуваме понатамошни процеси кои го ограничуваат појавувањето на палаталноста. Како прво, тоа е стврднувањето (особено во дијалектите) на меките африкативни опструенти во српскиот и во македонскиот јазик (в. во заглавје 9), како второ (во македонскиот), тоа е ограничувањето на дистрибуцијата на меките сонанти, особено на /l'/ и /ń/. /ń/ има големи ограничувања на појавувањето дури и во литературниот јазик – практично, веќе не се појавува на крајот на зборот и сè поретко се појавува пред согласка. Има и една група лексеми, во кои старословенското *ń е континуирано со [n], во позиција пред самогласка. Сè на сè, фреквенцијата на меки согласки не е висока во македонскиот јазик (детали в. кај Џукески 1955).

Во рамките на Вардарска Македонија [k̑], [g̑] ги континуираат старословенските меки *t', *d' (од различно потекло). На истокот и на западот од Егејска Македонија овие гласови се појавуваат, главно, во туѓи зборови (во средишниот дел на Егејска Македонија ситуацијата повеќе се надоврзува на ситуацијата во Вардарска Македонија, но континуацијата на *t' со [k̑] не е консеквентна. Врз основа на тоа, сепак, не може да се суди за фреквенцијата на [k̑], [g̑] во текстот, бидејќи онаму каде што се појавуваат помалку континуанти на прасл. *t', *d' во форма на [k̑], [g̑], појавноста се зголемува благодарение на новите смекнувања. Смекнувањето на [k], [g] пред вокоиди од преден ред е речиси распространета на целата македонска дијалектна територија.

Процесот на стврднување или ограничување на дистрибуцијата на меките сегменти е понапреднат во некои дијалекти. Како прво, количината на појавување на [j] се намалува како резултат на леницијата (в. во за-

⁶⁰ Според сондажното истражување (Sawicka, Grzybowski 1999) процентот на меките согласки меѓу сите согласки во јужнословенските текстови (вклучувајќи го и бугарскиот) не надминува 10%, додека во источнословенските јазици осцилира околу 30 %.

главје 1 и 2), а како второ, понапредната може да биде алвеоларизацијата и стврднувањето на африкатите /k/, /g/ и на крајот, како трето, поограничена станува појавноста на [ń]. Често, [ń] се губи во иницијална позиција пред самогласка од преден ред (на пр. [nego], [niva]) – таква ситуација се случува на територијата на западна и централна Вардарска Македонија (кај Видоески 2000а забележана е во пунктовите 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 12, 31); [ń] најчесто се појавува без промени, ако ја континуира групата *њбј, пр. [jadeńe], [kameńe] – п. 13 Берово. Во Берово, ова е единствениот контекст во кој [ń] не стврднало. Во дел од дијалектите [ń] воопшто не се појавува (стврднало или подлегнало на декомпонирање, на пр. во п. 11 Радовиш, во п. 15 Фурка и во многу други: [kojn], [bajn]; во п. 26 Вамбел и во многу други: [kon], [bana]. Сегментот [ń] воопшто не се појавува во п. 7, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 25, 26, 27, 28, 29, 30, односно во југозападниот дел од македонската јазична територија. Во дијалектите кои од север се граничат со територија без [ń] обично имаме декомпонирање, на пр. во Мала Преспа ги среќаваме рефлексите [ń], [nj], [jn] и [jń] ([końo] покрај [kojno], [jadejne] и [jadeńe], в. Цветановски 2010: 23). Во струшкиот говор, во постарите материјали се појавуваат и [ń], [jń], [jn], како и [n], пр. [zidańe], [koń], [kojn], [kamejńa], [duna], [momćina] (Тошев 1979).

Во делот на југоисточна Егејска Македонија (во пунктовите 14, 20, 21, 22, 23, 24, 32 и 33), обратно, мекоста се задржува доста добро, освен тоа, се појавува неетимолошка мекост, меѓу другите, неетимолошко [ń], на пр. во [grańka], [seńka], [sedńu], [l'egńu] (п. 32 Љубанци), [fustań], [rusńak], [piroń], [andoń] (п. 14 Елешница).

Појавата на мекото [l'], исто така, е ограничена. Генерално, со исклучок на југоистокот, забележуваме стврднување на [l'], ограничување на полето на појавувањето и ниска фреквенција. Сепак, од друга страна, а во основа токму поради тоа, забележуваме немотивирани мекости, на пр. во Кичево [milan] покрај [mil'an] (Лаброска 2008: 31) – штом веќе [l'] може да се изговори како [l], тогаш може и обратно.

Во српските дијалекти и [ń], како и [l'], се држат добро, но меките африкати, исто така, стврднуваат.

Бугарските дијалекти се разликуваат во поглед на количеството палатални фонеме или појавувањето на асимилациски смекнувања. Во западните бугарски дијалекти инвентарот на палаталните фонеме во значителна мера може да се спореди со ситуацијата во српскиот и во македонскиот јазик. Во овие дијалекти најчесто имаме 5 палатални согласки, кои немаат поголеми дистрибуциски ограничувања. Источните дијалекти, пак, имаат полн инвентар на палатални фонеме.

Македонските дијалекти во поголем број (со исклучок на источниот дел на Егејска Македонија), во тој поглед, се слични на српските и на западнобугарските дијалекти.

Македонските дијалекти, општо земено, се карактеризираат со упростување на ситуацијата во областа на латералните согласки – [ɮ] се појавува пред самогласка од заден ред, пред согласка и во финална позиција во зборот, а [ɮʰ] е можно пред секоја самогласка, пред согласка и во финална позиција на зборот. Тоа значи дека е честа неутрализацијата на опозицијата /ɮ/ vs /ɮʰ/ пред самогласка од преден ред и пред јота. Сепак, од друга страна, [ɮʰ] исто така стврдува, како резултат на тоа алофон на /ɮ/ во позиција пред самогласка од преден ред станува [ɮ] (слично на т.н. европско *l*). Во таква ситуација појавноста на [ɮʰ] силно опаѓа, што може да доведе и до негово губење. Во дел од говорите, исто така, се појавува полна неутрализација на опозицијата /n/ vs /ɲ/ во корист на [ɲ] пред самогласка од преден ред и пред јота.

Македонските дијалекти се разликуваат по присуството или отсуството на [ɲ], појавата или непостоењето на полна палатална корелација на согласките и по појавата или непостоењето на асимилациска палаталност пред вокоидите од преден ред. Територијата без фонемата /ɲ/ ја опфаќа Егејска Македонија во делот што се наоѓа на југ од Република Македонија. Во сите македонски дијалекти на територијата на Албанија сегментот [ɲ] се појавува ретко, со извесни ограничувања (в. Steinke, Ylli 2007, 2008, 2010). Затоа, пак, ситуацијата во останатиот дел на Егејска Македонија (што се граничи со Бугарија), може да се спореди со ситуацијата што се појавува во бугарските дијалекти – тука се појавува полна фонолошка палатална корелација и поголем или помал степен или распространетост на смекнувања на согласките пред самогласки од преден ред. Од друга страна, сепак, во Пиринска Македонија е забележан систем како во Вардарска Македонија (п. 14 Елешница, а исто и Банско – врз основа на текстовите на Видоески 2000). Сепак, како во Елешница, така и во Банско (во некои текстови), истражувачите го забележуваат рефлексот на *ě под акцент како *ä*, што може да сугерира мекост на претходната согласка (да потсетиме дека рефлексот на *ě под акцент во бугарскиот јазик е [a] по мека согласка). Од друга страна, во дел од текстовите од Банско (Видоески 2000) и во Елешница пред [ä] се забележани тврди согласки (со исклучок на смекнувањето на веларните и на латералната согласка, кои смекнуваат и пред други предни самогласки), а во дел од текстовите од Банско воопшто го нема означувањето со *ä*. Групата на малешевко-пиринските говори, сепак, претставува една мошне нетипична ситуација во однос на прашањето на палаталноста. Барем така изгледа во Елешница, која на нашите карти го претставува овој дијалектен терен. Вистина е дека системската ситуација тука е иста како во Вардарска Македонија, односно имаме пет

палатални консонантски фонеме (/k/, /g/, /j/, /l/, /n/) и нема комбинаторни палатализации на согласки пред самогласките од преден ред (освен оние кои се широко распространети – како во многу говори, се неутрализираат опозициите /l/ ~ /lʲ/, /k/ ~ /kʲ/, /g/ ~ /gʲ/ пред /i/, /e/ и /ä/. Сепак, карактеристично е тоа што мекото [ŋ] овде не се појавува пред самогласки од преден ред. Во текстовите од Елешница палаталноста е богато претставена. Тоа произлегува од некои палатализации и немотивираната палаталност. Количеството меки согласки во текстот се зголемува благодарение на прогресивната палатализација на веларните, на пр. [taʔka] < тајка, [uʔku] < ујко, [bilʔka], [ʒelʔka] и на латералната, пр. [vözilʔu], [selʔu], [pepelʔ], [bilʔ], исто и на [χ], пр. [piχʔ], [piχʔme]. Освен тоа, чест е сегментот на мекото [χʔ] немотивирано од соседството ([βetaχʔ], [dädoχʔ]) и без фонолошка функција, бидејќи во истите морфолошки позиции имаме и тврд сегмент ([metöχ], [minax]). Во Елешница, како што се чини, и опозицијата [n]~[ŋ] веќе не е функционална, сп. чести немотивирани окуренции на [ŋ], пр. [fustaŋ], [andoŋ]⁶¹. Аналогни појави пронаоѓаме во источна Егејска Македонија, каде што често се појавува нефункционална (дублети) мекост на [k], [g], која потекнува, главно, од прогресивната асимилација (оттаму и нејзиното присуство во финална позиција), но и од немотивирана (која се појавува врз основа на аналогија?) мекост, на пр. [izʔik]/[izʔijk], [bulʔik]/[bulʔijk] (п. 23 Плевна), [druʔk] (21 Негован), [izik], [znak], [tamka] (џамока), [vojska], [mładgüt] (кукушко, Пеев 1987). Слични декомпонирања на мекоста се забележани и во други пунктови. Јотата се појавува или по палатална согласка која стврднува (како во случајот со [ŋ]) или се задржува мекоста (како, на пример, понекогаш во каршијачкиот говор, пр. [sirejne] покрај [sireŋe], [kojŋot], [brajka], [cveke], [kuʔka], сп. Цветановски 2004: 33). Во повеќето места немотивираната мекост во финална позиција на зборот се појавува, главно, во туѓи зборови (на пр. [kurʔk], [kapaʔk] п. 20 Висока), но често по аналогија се појавува и во домашните. Обично, новата мекост во финална позиција на зборот се појавува по самогласки од преден ред, што може да се толкува со прогресивната асимилација, но сепак се случуваат и окуренции на немотивирано [k] и по самогласка од заден ред (на пр. [druk]/[drujk] – *оруж* п. 21 Негован). Факултативните мекости на крајот на зборот засегаат и други согласки, на пр. [bunar]/[bunarʔ], [fustaŋ] (п. 20 Висока). Некои од тие окуренции може да се толкуваат со етимолошката мекост (на пр. [devərʔ], [zetʔ], [solʔ] село Кула), но таквото потекло може да е сомнително врз фонот на појавувањето на финална мекост од друго потекло, или воопшто немотивирана (како на пр. во [ezerʔo], [orizʔo]). Бескомпромисно, најчест мек опструент кој се појавува во финална позиција е [k] – забележан е дури и во Гора, сп. [gospok], [smrc] (Младеновић 2001).

⁶¹ Забележаните разлики меѓу Банско и Елешница може да се поврзани со фактот дека текстовите биле запишувани во различни временски интервали.

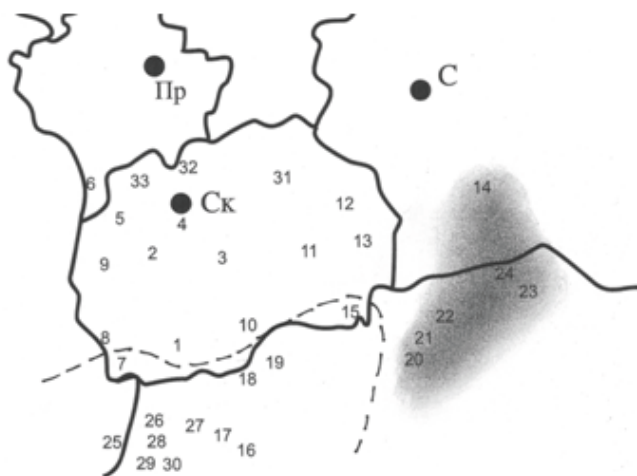
Тешко е да се спротивставиме на впечатокот дека одлучуваат звучните урнеци („имитирањето на звукот“ – механизам кој се појавува во активниот мултилингвизам).

Големо количество меки консонантски фонемии им е својствено на бугарската норма и на многу бугарски дијалекти. Во литературниот јазик меките согласки се појавуваат само пред самогласки од заден ред, не се појавуваат пред согласки, на крајот на зборот и пред самогласки од преден ред. Сепак, пред оние од преден ред се појавува слаба асимилација, која, според бугарските граматичари, не доведува до неутрализација на опозицијата тврда vs мека. Во дијалектите има различни ситуации. Доколку асимилациската палаталност е силна, а така е во источните дијалекти, тогаш системските односи подлегнуваат на преформулација. Поединечни дијалекти се разликуваат во тој поглед, а освен тоа, распространетоста на појавување на меки самогласки од исто потекло е различна, во зависност од конкретниот збор. Тешко е да се направи синтеза на оваа појава. Дел од разликите се поврзани со фактот дека во голем дел од западните дијалекти системот на меките согласки е како во српскиот и во македонскиот, обично се состои од пет фонемии кои немаат никакви или имаат малку ограничувања на појавноста. Во врска со тоа, на пример, полето на појавувањето на меките согласки во финална позиција на зборот на картата на Бугарија е значително пошироко во случајот на изрази како [koŋ], [deŋ] или [solʹ] (в. карти 96, 97, 98 во *Български диалектен атлас* 2001), отколку, на пример, во изразите [deverʹ], [pazarʹ], [zetʹ], [pətʹ], [ezik] и др. (сп. карти 101, 102, 103, 104 во *Български диалектен атлас* 2001). Речиси полн репертоар на меки согласки во финална позиција на зборот се појавува на југот на Бугарија во рупските дијалекти, кои директно се граничат со реонот на Сер и Драма во Егејска Македонија, каде што во исто толку голема мера се појавуваат палатални согласки во финалната позиција. Полето на појавување на палатални согласки во источна Егејска Македонија и на југот на Бугарија е дури и пошироко отколку во источнобугарските дијалекти. Меките согласки тука немаат никакви ограничувања, се појавуваат во секоја позиција, а освен тоа, тврдите согласки не се појавуваат пред самогласки од преден ред. Во бугарските дијалекти на Странца дополнително се појавуваат долги или геминирани меки согласки [ń, lʹ, k̄, ġ, χʹ], пр. [raŋńet], [kameńńe], [kolʹlʹe], livaġġe], [suχʹχʹet] итн. (сп. Stojkov 2002: 213). Тоа е, слично на белорускиот и украинскиот јазик, ефект на прогресивната асимилација на јотата (на пр. [suχijat] > [suχʹijet] > [suχʹjet] > [suχʹχʹet]). Затоа, пак, полето на прогресивната палатализација на опструентот во изрази како [majka], [maka] е поинакво – ги опфаќа дијалектите на западна Бугарија, вклучувајќи ја и Пиринска Македонија, и само некои делови од рупските дијалекти (в. карта 107 во *Български диалектен атлас* 2001). Прогресивната палатализација од овој тип е еден од признаците кои

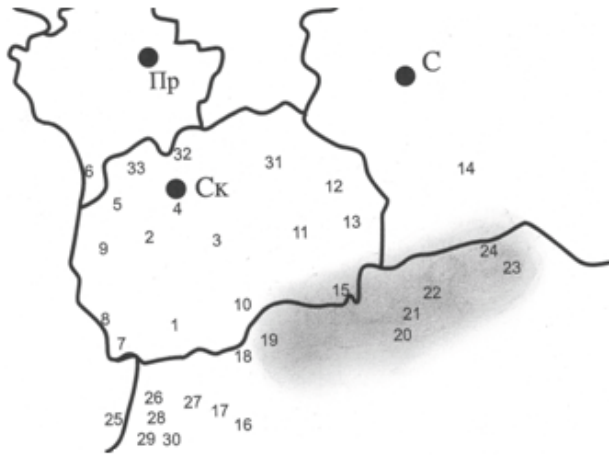
ги поврзуваат граничните македонски, бугарски и српски дијалекти – мал ареал кој се појавува долж североисточната македонско-српска граница и долж јужниот дел на бугарско-српската граница (Ivić 1994: 35 pas).

Подолу, на картата 17 и 18, земени се предвид опсезите на палатални појавувања само во македонските дијалекти. Оваа појава тешко може да се воопшти – полињата на палатални појавувања се различни во зависност од видот на согласката, потеклото на палаталноста, позицијата во зборот и од конкретниот израз. Затоа и не се означени појавувањата на палаталните согласки во бугарските дијалекти.

Карта 17. Заситеност со палаталност. Затемнетиот регион ги издвојува „презаситените“ говори во поглед на асимилациски смекнувања. Регионот на југ, ограничен со прекината линија го издвојува регионот без [ń].

Карта 18. Појавата на палатални опструенти во финалната зборовна позиција во лексиката, во која во останатите дијалекти (и во стандардот) на крајот на зборот се појавуваат тврди согласки.

Македонските дијалекти се протегаат меѓу јазици со различна типолошка припадност – албанскиот (во кој, како и во српскиот и во македонскиот, се појавуваат 5 меки сегменти и асимилациската палаталност е речиси неприсутна) и бугарскиот (во кој се појавуваат многу повеќе палатални сегменти, а во источните дијалекти и силни смекнувања пред самогласките од преден ред), и грчкиот, од друга страна, каде што, всушност, единствените меки согласки, освен јотата, се меките алофони на веларните согласки (во дијалектите, сепак, има различни ситуации). Во македонските дијалекти, впрочем, како и во стандардот, се појавуваат низа појави кои ја ограничуваат палаталноста. Меѓу другите, во целата средишно-западна Егејска Македонија (по должината на целата јужна граница на Република Македонија) не се појавува сегментот [ń]. На територијата на Вардарска Македонија појавувањето на [ń] е, исто така, доста ограничено, меѓу другото, овој сегмент веќе не се појавува на крајот на зборот. И појавата на латералниот мек сонант во македонскиот јазик е доста ограничена. Фреквенцијата на палаталните опструенти, воопшто, е ниска. Единствено јотата има релативно висока фреквенција, но, како што беше кажано во заглавје 1 и 2, во некои позиции јотата не е стабилна. За појавата на меките [k], [g] в. и во заглавје 9.

Поради сличната ситуација, не може да се очекуваат некои посебни конвергенциски појави меѓу македонскиот и албанскиот или српскиот –

освен ако не се признае како резултат на конвергенција паралелизмот што се појавува во фонолошките системи во областа на палаталните согласки.

Во грчкиот стандард и во дел од грчките дијалекти консонантската палаталност е ограничена. Во принцип се ограничува само на фонолошкото, иако (слично на македонскиот) не во сите позиции стабилно /j/ и на позициските смекнувања на веларните пред самогласки од преден ред. Во голем дел од грчките дијалекти, палаталноста, сепак, има широк опсег на појавување.

Во грчките дијалекти, пред сè, се појавува асимилациска палаталност (со најголема распространетост во Тесалија, каде што сите согласки смекнуваат пред самогласки од преден ред). Во Егејска Македонија смекнувањата пред самогласки од преден ред, исто така, се доста распространети во грчките говори. Единствени меки согласки со полна распространетост на појавување, т.е. во сите грчки дијалекти, се палаталните алофони на веларните согласки. Повеќето описи на оваа појава во грчките дијалекти се концентрираат токму на палатализацијата на веларните (сп. понатаму), но и предните согласки подлегнуваат на смекнување – најчесто /s, z, n, l/, понекогаш и /t/. Општо земено, најголема распространетост има палатализацијата пред јота (исто и пред секундарната јота настаната од глајдизација на [i] во вокалните групи, сп. во заглавје 2), потоа пред /i/, а најслабо (најретко) се смекнуваат согласките пред /e/ (Newton 1972: 137). Исто, и во многу северни дијалекти се појавуваат силни смекнувања на /l/ и /n/ пред самогласки од преден ред, меѓу кои, пред изгубеното финално неакцентирано *i, кое подлегнало на редуција, оставајќи трага во форма на мекост на финалната согласка, на пр. [vaŋ] ‘става’, [filʲ] ‘пријатели’. Во истите контексти на палатализација подлегнуваат /s/ и /z/ давајќи како резултат [šʲ], [žʲ]. Според Њутон (Newton 1972: 148) дијалектите на северна Грција се карактеризираат со палатализација на /l, n, s, z/ пред самогласки од преден ред, а освен тоа, во Тесалија, Македонија и Тракија на смекнување подлежат и /t/ и /d/, на пр. [katʲ] ‘нешто’ < [kati], [ðonti] ‘заби’ > [ðondʲ] (Тесалија, западна Егејска Македонија) / [ðodʲ] (Тракија, источна Егејска Македонија). Во многу дијалекти, главно јужни, палатализацијата на [t], [d] доведува до преминување во [čʲ], [žʲ]. Во Македонија таква појава е забележана во регионот на Кожани – во месноста Сачишта, на југ од Костур, на пр. [pateras] ‘татко’ > [pačʲeras], [pefti] ‘паѓа’ > [pefčʲ], но тоа веќе го нема во соседното Катафиди, а во Галатини појавата има опционален карактер.

Комбинаторните палатализации можат да доведат до фонологизација на меките согласки. Во голема мера, за тоа придонесуваат редуциите на неакцентираниите самогласки – доведуваат до ликвидација на контекстот што ја условува мекоста и, како последица на тоа, до фонологизација на меките согласки. Во „новите“ контексти се појавуваат и тврди, како и

меки членови на опозицијата. Така е, меѓу другото, во финалната позиција на зборот. Слично, кога смекнатата согласка ќе се најде пред согласка, на пр. [filisa] ‘бакнав’ > [fil’isa] > [fil’sa]. Друг извор на фонологизација на [ń] и [l’] се процесите кои доведуваат до промена на вокалниот контекст – од позиција пред самогласка од преден ред на позиција пред самогласка од заден ред, на пр. [enia] ‘девет’ > [enja] > [eńja] > [eńa], [elia] ‘маслинка’ > [elja] > [el’ja] > [el’a] (глајдизација на акцентираното /i/, смекнување на претходната согласка и губење, или, пак, поскоро апсорпција на јотата). Освен тоа, треба да се има на ум дека согласките подлежат на смекнување само пред примарни самогласки од преден ред. Пред секундарното /i/, настанато од /e/ како резултат на втората етапа на редукцијата, не се врши палатализација, на пр. [važ] ‘става’ < [vazi], но [evazi] ‘стави’ < [evaze].

Бугарско-македонската конвергенција се пројавува преку зголемување на учеството на консонантската палаталност (особено како резултат на позициските смекнувања) во македонските дијалекти на територијата претставена на картата 17, која се наоѓа на извесна оддалеченост од државната македонско-бугарска граница, а опфаќа терен што се наоѓа на територијата на Бугарија и на Грција.

На картата 18, пак, претставен е регионот на зголемено појавување на палаталните согласки (поинакви од /k/, /g/ /ń/, l’/ и /j/) во финална позиција во македонските и во бугарските дијалекти, што, меѓу другото, се поврзува со појавата на прогресивна асимилација (по вокоидите од преден ред), на пр. [stár’ík] (п. 24 Зрнево), со појавување на немотивирани меки согласки во финална позиција, на пр. [druk]/[druj’k] – *оруж* (п. 21 Негован), [bunar]/[bunar’] (п. 20 Висока).

Оваа појава сигурно има мотивација во локалните грчки дијалекти на источна Егејска Македонија и Тракија, каде што дистрибуцијата на меките сегменти е делумно поинаква. Што се однесува до деталите, не можеме да кажеме ништо врз основа на ограничените дијалектни материјали за северногрчките дијалекти. За состојбата во грчките дијалекти, пак, можеме посредно да донесеме заклучок врз основа на ситуацијата во локалните македонски дијалекти. Според грчките дијалектолози, со кои беше консултиран материјалот⁶², палаталните финални [l’], [ń] се појавуваат во западна и централна Егејска Македонија, но не во источна. Во западниот дел, во грчките говори (особено околу Кожани, на пр. во Велвендос, Катафиди и во костурско) сите палатални се појавуваат во финалната позиција, но тој факт не влијаел на ситуацијата во словенските говори, каде што има најмалку палаталност.

⁶² Проф. Маријана Маргарити-Ронга и проф. Христос Сисилис од Универзитетот на Аристотел во Солун.

Заситеноста на текстот со палаталност не зависи само од присуството на определени сегменти во даден дијалект, туку и од нивната фреквенција. Најмалку палатални сегменти се појавуваат токму во југозападниот дел на македонските дијалекти (во Егејска Македонија, во костурско), каде што, како прво, нема /ń/, како второ, единствен извор на палаталните [k̠], [g̠] се заемките од турскиот јазик и, како трето, во финална позиција обично јотата е единствениот мек сегмент.

Разликата меѓу источниот и западниот дел на Егејска Македонија може да е поврзана со поширок другојазичен контекст: од една страна има албански (со ограничена палаталност), од друга – бугарски (каде што има многу повеќе палаталност). Грчката палаталност не влијаела на ситуацијата во македонските дијалекти на западна Егејска Македонија, како и на соседните бугарски дијалекти, каде што, во многу случаи, комбинаторните палатизации, настанати во соседство со високите самогласки, се претвориле во фонолошка палаталност.

9. Цитацизам

Тенденцијата да се ограничи палаталноста во централниот регион на балканската фонетика е илустрирана и во форма на појавата на стврдување на меките опструенти. Тоа е признак кој им е заеднички на сите дијалекти на централниот регион на балканската фонетика: македонските, српските и албанските. Оваа појава може да доведе до промени на фонетската карактеристика на опструентните африкати и како последица на тоа, до ликвидирање на двете фонеме во фонолошкиот систем. Во грчкиот, пак, напротив, често доведува до трансформирање на алофоните на веларните согласки во самостојни фонеме. На стврдувањето на предните алофони на веларните опструенти грчката дијалектологија му го дала називот цитацизам.

Смекнувањето на /k/, /g/ пред самогласки од преден ред е единствената апсолутно распространета грчка појава. Во повеќето грчки дијалекти алофоните на веларните (како и на теснинските) пред вокоиди од преден ред се одликуваат со мошне силна палаталност, која доведува до поместување на артикулацијата во преднојазично-непчена и, како резултат на тоа, понекогаш до стврдување. Следната етапа може да биде преминување на алвеоларните африкати во дентални ([k] пред самогласка од преден ред > [k̠] > [č] > [č'] > [č̠] > [c]). Секоја од овие етапи е присутна во грчките говори. Во грчките дијалекти смекнатите алофони на /k/ и /g/ подлегнуваат на африкатизација, поместување на артикулацијата кон напред и потоа, на стврдување и дентализација (која обично се поврзува со депалатализацијата). Нагласено мекиот изговор на алофоните на веларните пред вокоиди од преден ред е карактеристичен за грчките дијалекти во цела Егејска

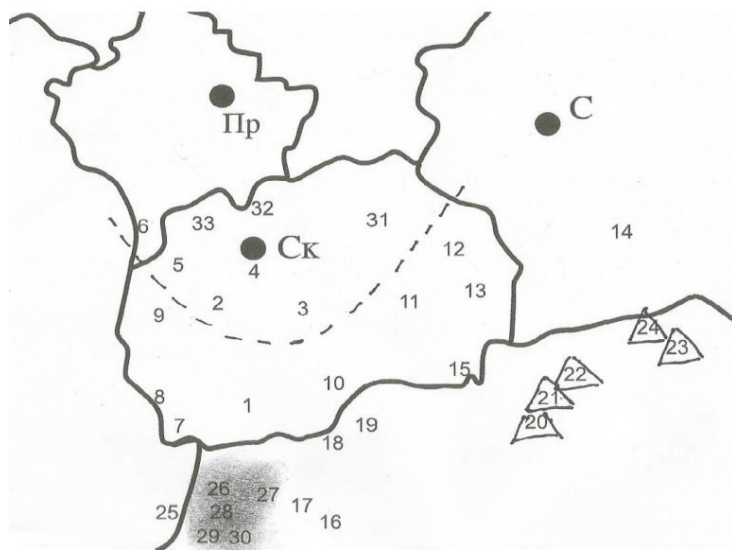
Македонија; аудитивно, тие звучат идентично со албанските *q, gj* (т.е. [č], [ž]), или силно предните [k̑], [g̑]), но, сепак, најчесто не доаѓа до понатамошни трансформации во Македонија. Во научните трудови овие гласови се запишуваат како [k̑], [g̑], [ɣ̑] ([g] поради поинаквите дистрибуциски условености ретко подлегува на овој процес). Алвеоларни, меки или тврди, и дентални рефлексии се забележани во другите региони на Грција, на пр. *καρος* ‘време’ > [k̑eros] на Пелопонез, [t̑eros] на Родос, [čeros] на Кипар и на Крит (сп. Newton 1972: 126 pas). Овој процес во грчкиот јазик ги опфаќа и теснинските согласки, на пр. *χερι* ‘рака’ > соодветно [χ̑eri], [seri] и [šeri], *γη* ‘земја’ > [ji], [ži].

Во македонските, српските и албанските дијалекти, пак, се случува слевање на артикулацијата на [č], [ž] ([k̑], [g̑]) со [č], [ž], што доведува до алвеоларна артикулација, благо смекната или, спротивно, тврда; поретко, тврдите се губат во корист на меките.

Основен извор на палаталните африкати во македонските дијалекти се континуантите на прасловенските предни оклузивни во контекст на првата и втората јотација, т.е. континуантите на прасл. **tj, *dj, *tj̑, *dj̑*, кои се многу различни, а, освен тоа, во истиот говор може да се појават неколку рефлексии, зацврнати во конкретни изрази, а во некои изрази понекогаш се појавуваат паралелно.

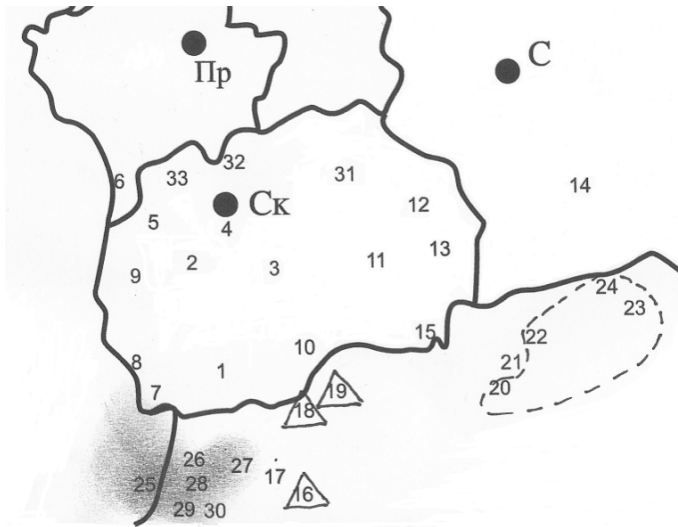
Во повеќето македонски дијалекти групите **tj, *dj* дале [k̑], [g̑], но како главен (најчест) рефлекс на **tj, *dj*, гласовите [k̑], [g̑] се забележани само во северниот дел на македонската дијалектна територија. Во јужниот дел, покрај [k̑], [g̑] се појавува цела низа паралелни рефлексии: [k̑], [g̑] / [šk̑], [žg̑] / [šč̑], [žž̑] / [jž̑], [jk̑], [jg̑] и други уште поретки рефлексии. Крајните југоисточни дијалекти ги имаат типично бугарските рефлексии [št̑], [žd̑], кои се среќаваат и на запад – во македонските дијалекти во Албанија. Континуантите од типот [šk̑], [žg̑] / [šč̑], [žž̑] може да се ефект на конвергенцијата со грчкиот јазик – на истата територија (во костурско) во грчките дијалекти се појавува специфична форма на цитаизам, која се заснова на преоѓањето на /sk/ во [št̑š̑] (или почесто во [šč̑]). Во Гора (на Косово) се појавуваат српските рефлексии [č̑], [ž̑].

Карта 19. Воопштени рефлексии на првата јотација: рефлексите [k̑], [ǵ] се појавуваат над прекинатата линија; под прекинатата линија рефлексите се различни и се појавуваат паралелно: [k̑], [ǵ]/ [šk̑], [žǵ]/ [šč̑], [žž]/ [jk̑], [jǵ]. Со триаголници се означени рефлексите [št̑], [žd̑], а на затемнетата територија се појавуваат рефлексите [šč̑], [žž]/ [ž̑].

Територијата со рефлексите [k̑], [ǵ] од втората јотација е значително поширока од онаа од првата јотација – ја опфаќа цела Вардарска Македонија и неколку пунктови надвор од нејзините граници. [k̑], [ǵ] се појавуваат паралелно дури и во Гора на Косово, каде што првата јотација дала [ć], [ǰ]. Во источниот дел на Егејска Македонија се зачувале меките [t̑], [d̑]. Во голем дел од костурско (и во Бобошчица) втората јотација дала [kj]/[k̑j], [gj]/[ǵj], а во централниот дел на Егејска Македонија со метатеза: [jk̑], [jǵ]. Во дојранскиот дијалект во селото Николиќ, според Пеев, во рефлексите на втората јотација воопшто нема какви било траги на палаталноста (на пр. [brate], [svete]) (Пеев 1979).

Карта 20. Воопштени рефлексии на втората јотација. Со триаголници се означени рефлексите [j^hk], j^hǵ]. На територијата ограничена со прекината линија се појавуваат рефлексите [t^h], [d^h]. На затемнетата територија се појавуваат рефлексите [k^hj]/[k^h], [ǵ^hj]/[ǵ^h] или [t^hj], [d^hj] (последниве во северниот дел на затемнетата територија). На останатиот терен се појавуваат рефлексите [k^h], [ǵ^h] (ретко [č^h], [ǰ^h] – на територијата на Албанија).

Прасловенските групи *stj, *zdj најчесто дале [št], [žd] или [šč], [žž] (или сродните рефлексии [šk], [žǵ]/[jž]/[ž]).

Обете карти ја прикажуваат приближната распространетост на појавувањето на [k^h], [ǵ^h] – сепак, фактички, ова прашање бара верификација на терен поради можниот цитацизам (стврднување) во западниот дел на Вардарска Македонија – на што македонските дијалектолози не обрнуваат внимание.

Најдиференцирана во поглед на рефлексите од првата и втората јотација е западната периферија – македонските дијалекти што се појавуваат во Албанија. Во албанската Гора, на пример, за *tj се забележани: [k], [št], [šk], [č], [š], пр. *kuka*, *vruko*, *pl'ešte*, *praškam*, *pomoč*, *vočke*, *Pakišta* и *Pakiša*, итн. Во регионот на Голобрдо, а и во Бобошчица, имаме [št], [žd] и паралелното [k], [ǵ], исто и во регионот на Преспа, но во Врбник повторно имаме множество на рефлексии за *tj: [šč], [št], [č], [š].

Втората јотација во албанската Гора и во регионот на Голобрдо дала [k̑], [g̑], покрај поретките [č̑], [ž̑]. Затоа, пак, југот – регионот на Преспа, Врбник, Бобошчица – се надоврзува на костурските говори, во кои втората јотација практично не се извршила. Па, така, во Бобошчица имаме [kj], [gj], поретко [k̑], [g̑] (пр. *braĳa*, *braĳjata*), а во Преспа - [tj], [dj] (пр. *cvetja*, *bratja*).

Анализираните рефлексии на првата и на втората јотација и на групите **stj*, **zdj* се појавуваат во различни конфигурации. На пример, во северозападните делови преовладува типот со [k̑], [g̑] од првата и втората јотација и [št̑], [žd̑] од групите **stj*, **zdj* (пунктови 2, 3, 4, 5); подолу, во средишниот појас на Вардарска Македонија имаме тип со [k], [g] и паралелните [šč̑], [žž̑] од првата јотација, [k̑], [g̑] од втората јотација и [šč̑], [žž̑] од групите **stj*, **zdj* (пунктови 7, 9, 10, 11, 13, 14); во источниот дел од Егејска Македонија имаме тип со [št̑], [žd̑] од првата јотација и од групите **stj*, **zdj*, како и [k], [g] од втората јотација (пунктови 20, 22, 23, 24); во западната Егејска Македонија имаме тип со [šč̑], [ž̑] од првата јотација и од групите **stj*, **zdj*, како и со [kj], [gj] од втората јотација (пунктови 26, 27, 28, 29, 30). Четири села имаат индивидуални конфигурации на рефлексите, а некои конфигурации се појавиле само во два или три пункта.

Па, така, може да се заклучи дека македонската територија без меки опструенти се костурските дијалекти и дијалектите во јужна Албанија, кои граничат со нив, во кои не се извршила втората јотација, иако изворите, обично, покрај [kj], [gj], [tj], [dj] ги даваат и формите со смекнување [k̑], [g̑] – во секој случај, тука меките сегменти се комбинаторни варијанти, а не самостојни фонемии. Контекстно неусловени [k̑], [g̑] се среќаваат во овие говори само во турцизмите.

Во македонските дијалекти звуците [k̑], [g̑] потекнуваат, главно, од историските јотации на групите **tj*, **dj*, **stj*, **zdj*, **t̑j*, **d̑j*, од актуелните смекнувања на [k], [g] пред самогласки од преден ред, како и од турските заемки. Поместената артикулација напред повлекува со себе подигање на врвот на јазикот и преобразување на гласовите во [č̑], [ž̑], кои потоа можат да подлегнат на стврднување во соодветни алвеоларни африкати. Оваа појава има и историска димензија (сп. дел од рефлексите на групите **tj*, **dj*, **stj*, **zdj*), како и современа, и не се ограничува само на стврднувањето на палаталните согласки. Главниот ефект е губењето на фонолошката опозиција палатален vs непалатален во полза на тврдите, меките или посредните гласови. Македонската дијалектологија не му посветува внимание на ова прашање, како и што не ја истражува распространетоста на неутрализацијата меѓу палаталните фонемии /k̑/, /g̑/ и веларните /k/, /g/ во позиција пред самогласки од преден ред. Во македонскиот стандард до ваква неутрализација доаѓа често, но само тогаш кога фонемите /k̑/, /g̑/ не се реализирани ниту како [č̑], [ž̑], ниту, пак, како [č], [ž].

Што се однесува до албанскиот јазик, ситуацијата е слична на македонската. Според официјалната норма (верзијата што се појавува во сите граматички и фонетски описи на албанскиот јазик) вистинската артикулација на сегментите кои писмено се означуваат со *q*, *gj* се предните африкати [k̟], [g̟]. Фактички, сепак, апсолутно е распространет изговорот [č̟], [ʒ̟] (со подигнат врв на јазикот). Албанските фонетски описи, сепак, јасно го разликуваат изговорот на [č̟], [ʒ̟] и на [k̟], [g̟]. Аудитивно, разликата е незначителна или воопшто ја нема. Во албанскиот дијалектолошки атлас на ова прашање му се посветени две карти (*Atlasi dialektologjik I*, 2007). Kartata 26 е посветена на изговорот на /č̟/ и /ʒ̟/ (во зборовите *çaj* ‘чај’, *viç* ‘теле’, *xhep* ‘цеб’, *oçhak* ‘оцак’). Во повеќето албански дијалекти е зачуван тврдиот африкативен изговор. Единствено на територијата на Косово и мал дел од северните дијалекти во Албанија изговорот на овие африкати е палатален⁶³. Kartata 27 е посветена на изговорот на /k̟/, /g̟/ (во зборовите *qafë* ‘врат’, *gjak* ‘крв’). Во целата јужна Албанија (плус во неколку расфрлани села на север, вклучително и во Македонија) се појавува изговор кој се идентификува од страна на албанските дијалектолози како [k̟], [g̟]. На Косово преовладуваат рефлексите [č̟], [ʒ̟]⁶⁴. Ѓинари (Gjinari 1988: 56-7) идентификува неколку различни варијанти на тие меки африкати во Косово. Тврд изговор, т.е. [č̟] и [ʒ̟] е забележан во Македонија во селата Равен (кај Гостивар), Зајас (во реонот на Кичево), во Дебар и околината, во Житоше (кај Прилеп), и во Качаник на Косово, кој граничи со Македонија (в. Весі 1974). Тврдиот изговор се појави и во два пункта на северот на Косово и во неколку пунктови во североисточна Албанија. Во неколку други села во Македонија (поблиску до Скопје) е забележан изговор [k̟], [g̟].

Во врска со преоѓањето на македонските [k̟], [g̟] во [č̟], [ʒ̟], како што веќе споменавме, не располагаме со прецизни податоци. Со сигурност таков изговор се појавува во Гостивар и во Прилеп⁶⁵, што значи, на истата територија како и тврдите [č̟], [ʒ̟] во албанските говори, а често и на територијата на Албанија. Па, во суштина, иако нема попрецизни податоци, може да се каже дека македонско-албанската територија, која се карактеризира со стврднување на меките опструенти е релативно компактна и опфаќа широк ареал од обете страни на државната граница. Во врска со Гора, Младеновиќ (Младеновиќ 2001) пишува дека опози-

⁶³ Во неколку села кои не се граничат директно со македонските дијалекти се забележани и теснинско-палатални форми.

⁶⁴ Северна Албанија, во тој поглед, е доста диференцирана. Покрај веќе споменатите рефлексии се појавуваат и тврди и палатални теснински варијанти (помалку или повеќе со предна артикулација).

⁶⁵ Информација добиена по пат на консултации во Институтот за македонски јазик.

цијата [č], [ʒ] ~ [č], [ʒ] е стабилна, но, сепак, истовремено дава примери, како [mežu], [tuž'a], [kuča], [brača], од една страна, а од друга – [četiri], [zamiја], [penžer].

Стврднувањето на палаталните африкати е често и во штокавските дијалекти. Проблемот е општо познат, но во литературата не пронаоѓаме многу информации на оваа тема, освен општи заклучоци, како на пример „Тежња ка упростиравању консонантског система огледа се и у једном другом процесу распрострањеном у разним говорима. То је уклањање опозиције између два реда алвеоларних африката, другим речима изједначавање *ч* са *ћ* и *џ* са *џ*“ (Ивић 2001: 44). Оваа појава е објаснувана или со внатрешностемските односи, или со турското влијание, но, генерално, нема литература на оваа тема. Во дијалектните материјали за ОЈА (*Fonološki opisi* 1981) упростиравање на ситемот на африкати е забележан во многу малку пунктови, кои не сочинуваат компактна територија: неутрализација во корист на потврдиот (или, пак, поскоро на помалку мекиот) член е забележана во Босна, во п. 49 (Вијака) и во северна Србија, во п. 41 (Валпово), а освен тоа, во п. 85 (Пљачковица), 86 (Доњи Душник) и 87 (Кална) во јужна Србија се појавила исто таква неутрализација само во неколку изрази, на пр. *čerka*, *mačava*. Уште помал опсег на оваа промена е утврден во п. 39 (Магиќ Мала) и во 40 (Стризвојна). Неутрализација во полза на мекиот член е забележана во п. 47 (Дрветине) во Босна, п. 84 (Ораховац) на Косово и во п. 52 (Градиште) во Србија. Само за пет пунктови авторите на описите дале фонолошки системи лишени од еден пар африкати. Затоа, пак, Павле Ивиќ (Ivić 2001: 155), опишувајќи ги екавските дијалекти на Србија, го прифатил стврднувањето на меките африкати како признак карактеристичен за тимочко-лужничкиот дијалект (пр. [noč], [meža]). Во призренско-јужноморавскиот дијалект (и покрај некои артикулациски особености на палаталите) дефинитивно е зачувана опозицијата и истовремено [k], [g] пред самогласки од преден ред, според него, се изговараат речиси како [č] [ʒ]. Во преодниот појас од комплексот тимочко-лужнички и призренско-јужноморавски, според Ивиќ, опозицијата е, исто така, зачувана. Мешањето на африкатите и изедначувањето на изговорот во [č'], [ʒ'] се појавува и на различни места од косовско-ресавскиот ареал на говори, особено во Метохија, како и во југоисточен Банат (Ivić 1994: 222).

Ова се само показатели, кои укажуваат на тоа дека работата треба темелно да се истражи.

Изворите од интернет ја поврзуваат појавата, главно, со хрватските и босанските дијалекти (така е во http://en.wikipedia.org/wiki/Voiceless_alveolo-palatal_affricate, како и во https://en.wikipedia.org/wiki/Serbo-Croatian_phonology#Consonants (пристапено на 24 XII. 2015). Затоа,

пак, дискусиите на интернет аргументираат дека појавата на мешањето на африкатите е мошне широко распространета⁶⁶.

Па, така, во штокавските дијалекти редукцијата на опозицијата [ć], [ǰ] и [č], [ǰ] доведува или до зачувување на тврдите (или смекнатите алвеоларни) или на меките членови на опозицијата. Поблиску до македонската дијалектна територија е забележано, пред сè, стврднување (во некои призренско-тимочки говори, в. погоре).

За бугарскиот јазик проблемов не е релевантен, бидејќи таму корелацијата на палаталноста е разградена и незагрозена. Меките /k/, /g/ во бугарскиот стандард се појавуваат, главно, во туѓи зборови и имаат ниска фреквенција, пред самогласки од преден ред се појавуваат послабо палатализирани алофони (а јотациите во бугарскиот дале тврди рефлексии). Во западните дијалекти, каде што корелацијата на мекоста може да се спореди со српската и македонската, позициски неусловените меки [k], [g] исто се ретки (главно се појавуваат во турцизми и како резултат на прогресивните асимилации, в. заглавје 8).

⁶⁶ Сп. ги долгите дискусии на форумот <http://forum.wordreference.com/> (пристапено на 24 XII.2015), пр. „[...] ‘č vs ć’ zajedno sa ‘ije vs je’ zadaje probleme i izvornim govornicima [...] ima dosta govornika, barem bosanskog i hrvatskoga, koji baš ne razlikuju najbolje č/ć i dž/đ [...]. Ono što je interesantno je da je izgleda ta pojava nešto starija. Rad Đure Šurmina „Osobine današnjega sarajevskog govora” objavljen je potkraj XIX stoljeća, na samim počecima dijalektologije u BiH. Materijal je, nažalost, prikupljen uglavnom na metodološki nepravilan način [...]. Navest ćemo najznačajnije pojedinosti iz pojedinih poglavlja, prije svega one koje nisu osporavane u ocjenama ovoga Šurminova rada, kao i cjelokupnu leksiku [...] Glasovi č i ć gotovo se ne razlikuju; to vrijedi i za glasove dž i đ [...]. Koliko ja znam veliki deo Hrvata i Bošnjaka izgovara isto č i ć (i dž i đ), kao postalveolarnu afrikatu sa nešto većom kontaktnom površinom nepca i jezika nego kod standardnog č (odnosno dž), i otuda mešanje u pravopisu. Srbi pak sa juga Srbije mešaju u izgovoru č i ć (i dž i đ) tako što kažu kuća umesto kuća ili medža umesto međa, ali sa standardnim č (odnosno dž)”. И на форумот: <http://www.vokabular.org/forum/index.php?topic=2169.0> (пристапено на 24 XII. 2015), пр. „Naš čuveni rahmetli lingvist i dijalektolog Pavle Ivić tu pojavu nerazlikovanja, ili slabog razlikovanja, parova mekih i tvrdih afrikata (dakle, č i ć odnosno dž i đ) u govorima bosanskih muslimana, tj. današnjih Bošnjaka, tumači neposrednim uticajem turskoga jezika i njegove fonologije. Naime, mnogi su naši muslimani za vreme Osmanlija služili u sultanovoj vojsci, a neki su odista i doseljenici turskog porekla u Bosnu, mnogi tadašnji učenjaci su se i školovali u Carigradu itd., te je tako turski jezik znatno uticao na njihove dijalekte, za razliku od onih kojima govore pravoslavni Srbi. A kako u turskom jeziku nema razlike između mekih i tvrdih parova afrikata, to se raširilo i na govor bosanskih muslimana. (Istog porekla je, inače, i bošnjačko tzv. „grleno h“, koje takođe postoji u turskom jeziku i otuda je na isti način došlo.) Zato se, dakle, kod bosanskih Srba bolje drži razlika između č i ć odnosno dž i đ, a ne kao kod Bošnjaka, jer ovi su drugi neposredno bili više izloženi turskom kulturološkom uticaju [...]”.

На крајот може да кажеме дека стврднувањето и алвеоларизацијата на палаталните (слично на губењето на [χ], ограниченото санди и др.) е заеднички признак на македонските, српските и албанските дијалекти, но, и покрај извесни сличности, сепак, не се поврзува со сродните грчки процеси. Грчките алвеоларизации и дентализации се појавуваат на територии кои се доста оддалечени од Егејска Македонија и имаат малку поинаков облик – па, според, тоа, тие се независни процеси.

10. Звучен дентален африкат

Освен погоре разгледаните признаци поврзани со консонантскиот систем, вреди да се спомене за некои фонеме кои не се појавуваат во целиот словенски свет. Во нив спаѓа звучниот дентален африкат /z/. Оваа фонема не се појавува во југозападните словенски јазици (т.е. во словенечкиот, јазиците создадени на штокавска основа, во чешкиот и во лужичкиот). Останатиот словенски терен го има овој сегмент во ранг на самостојна фонема (полскиот, кашупскиот, словачкиот, бугарскиот). Македонскиот, во тој поглед, се надоврзува на вторава територија – фонемата /z/ се појавува на целата територија на македонските дијалекти. Југот на српските дијалекти (косовско-ресавските и призренско-тимочките) исто така го има во својот инвентар. Што се однесува до бугарските дијалекти, овој глас се појавува доста регуларно, но неговата окуренција е различна во зависност од конкретната лексема. Врз основа на континуантите на зборот **звезда* може да кажеме дека [z] се појавува на поголемиот дел од територијата на Бугарија, со исклучок на југоисточниот дел (карта бр. 126, *Български диалектен атлас* 2001), а на пример, во континуантите на зборот **slza* полето на појавување на [z] е очигледно помал (карта бр. 127, *Български диалектен атлас* 2001).

Фонемата /z/ се појавува и на целата албанскојазична територија и во грчкиот јазик, а во некои региони окуренцијата на /z/ се зголемува благодарение на преминувањето на [z] во [ʒ] во некои позиции (Newton 1972: 92).

11. Лабијално-дентална теснинска согласка

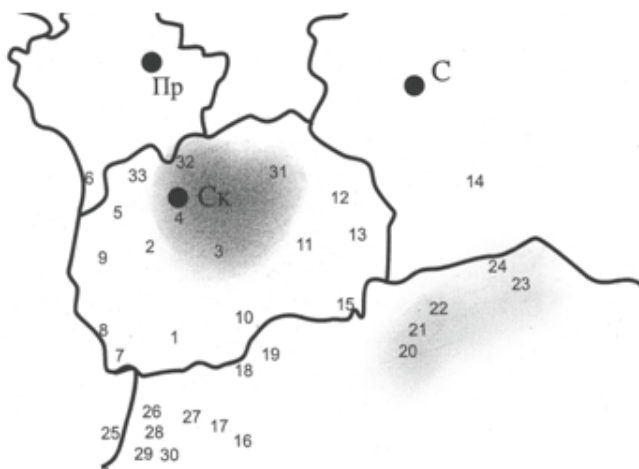
Македонскиот терен го диференцира и фонетскиот квалитет на согласката /v/. Во повеќето македонски дијалекти /v/ е класифициран како опструент, што означува структура составена од шумови и дистрибуција својствена на останатите опструенти. Сепак, во однос на дел од дијалектите авторите на описите врз основа на дистрибуцијата заклучиле дека /v/ е сонант (сп. од описот на п. 3 Извор „Сонантот /v/ на крајот и пред безвучен консонант се реализира како полузвучно [v̥] или во алофон [f]” (Видоески 2000: 34). Во описот на п. 31 Шлегово се споменува дека /v/

на крајот на зборот се реализира како полувзвучно (сонантите обично подлегнуваат на делумни обезвучувања, особено на прогресивни). Но во п. 32 Љубанци, каде што /v/ исто е класификувано како сонант, од понатамошниот текст на описот произлегува дека авторот го третира овој сегмент како опструент: „Звучните **опструенти** не можат да стојат и пред безвучните, а безвучните не можат да стојат пред звучните, со исклучок на /в/” (Видоески 2000: 310).

Територијата со сонантно /v/ го опфаќа централниот дел на Вардарска Македонија. Притоа, карактеристично е тоа што во дијалектите со сонантен карактер на /v/ не се појавува фонемата /f/. Во овде применетата мрежа на пунктови таквата ситуација е присутна во пунктовете 31 Шлегово, 32 Љубанци и 3 Извор, 4 Ракотинци. Фонемата /f/ не се појавува и во пунктот 10 Витолиште, но авторот на описот, сепак, овде го класификувал /v/ како опструент. На останатиот терен [f] има доста висока фреквенција и бројни извори на потекло, од кои најчесто е потеклото од *χ, од *χv, од *v, од тугите зборови и, поретко, од сибиланти и од струјни согласки (на пр. п. 8 Радожда [mefce], [mofče], во Кичево [ifceri], [ifčetka] покрај [isceri], [isčetka], в. Лаброска 2008: 35). Како исклучок, се појавува и од *j (на пр. во 1 Дихово [kutifče]).

Карта 21. Карактеристика на /v/. Силно затемнетиот регион ги означува говорите во кои нема [f], а [v] функционира како сонант. На послабо затемнетиот регион /v/ има билабијална боја.

Сонантниот/опструентен карактер на /v/, во фонетски поглед, е вредност која има различен степен во различни јазици. Како сонант /v/ е опишувано во белорускиот, украинскиот, словачкиот, словенечкиот, српскиот, хрватскиот и црногорскиот. Тоа не значи дека овој сегмент секаде има споредлива боја. Артикулацијата на сонантното /v/ осцилира меѓу боја блиска на опструентно [v] и боја блиска на неслоготворната самогласка [ʌ]. Во дел од јазиците бојата е речиси иста во сите позиции (лужичкиот), во дел подлегнува на комбинаторни варијации (останатите јазици со сонантно /v/). Независно од бојата, /v/ во тие јазици го карактеризира дистрибуција својствена за сонантите. Единствено во словачкиот /v/ се однесува хетерогено – внатре во прозодиските изрази покажува признаци на сонантна алофонија (на пр. *slivka* [sliʋka]), а на границата на изразите – признаци на опструентна алофонија (*včera* [fčera]).

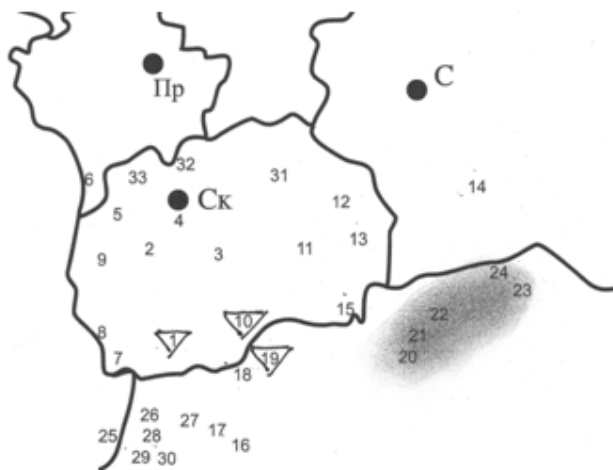
Полскиот, чешкиот, рускиот и бугарскиот имаат /v/ со карактер на опструент. Сепак, насекаде се зачувуваат извесни траги на претходниот сонантен карактер на овој сегмент, или во отсуство на асимилација или во прогресивниот карактер на асимилацијата (на пр. пол. *swój* [sfuj] како *chrzan* [χšan]). Па, како што може да се види, сонантниот карактер на /v/ се одредува врз основа на бојата блиска до глајд на сите негови алофони (како во лужичкиот), или врз основа на дистрибуцијата – непостоење на полни обезвучувања, својствени за опструентите и ограничувања на појавувањата, својствени за сонантите (како во српскиот) или, пак, врз основа на бојата на комбинаторните алофони и дистрибуцијата својствена за сонантите (како во белорускиот или словенечкиот).

Како што се гледа, македонскиот во овој поглед е хетероген. Територијата со сонантно /v/ се надоврзува на српскиот јазик, а територијата со опструентно /v/ - на бугарскиот и на соседните несловенски јазици. Територијата на лениции на /v/ (в. погоре) не се поклопува точно со полето на појавување на сонантно или опструентно /v/ - леницијата се однесува на обата типа на овој сегмент – сонантниот и опструентниот.

Освен тоа, во два пункта – 20 Висока и 21 Негован – забележана е специфична боја на овој сегмент, запишана како [ω] и дефинирана како билабијална артикулација. И покрај тоа, Божидар Видоески го класификувал овој сегмент како опструент. Исто такав алофон е забележан во п. 24 Зрнево, каде што тоа е стадиум на лениција на /v/, на пр. *ωagl'a*, *ωoda*, *tωoj*, *biωul*. Такъв алофон се појавува факултативно пред самогласки од заден ред, лабијални. Истата појава е забележана во п. 23 Плевна, каде што алофонот на фонемата /v/ е означуван како [ʌ], пр. *ʌarba*, *ʌijkə* и во п. 22 Секавец, пр. *ʌoda*, *ʌol*, *mraʌutnik*. Можно е обата записи да се однесуваат на истиот глас, или на многу слични гласови. Во околината на Скопје (во каршијачкиот дијалект), исто така, се појавува изговор на /v/ како [ʌ] (сп. Цветановски 2004: 20).

Сегментот [ɥ] е забележан и во п. 1 Дихово, каде што се појавува како регуларен алофон на фонемата /ʎ/ на крајот на слогот (на пр. *kou, peteu, euĉka, oreu*), во п. 19 Кронцелево (на пр. *dau, vouĉna, kriuce*) и спорадично во п. 10 Витолиште (*vouĉkaf, nouĉkaf, touĉkaf*), во мегленскиот говор, каде што [ou], [au] ([əu]) се појавуваат паралелно со [oʎ], [aʎ], пр. [vouĉk], [dəuĉk] покрај [dəʎgō] (Бојковска 2006), а исто и, меѓу другите, во дел од Гора, каде што, слично на полошките говори, среќаваме преминување на [əʎ] > [əu] > [əv], пр. [sʎza]/[sʎza]/[səvza], исто и [sʎza], па дури и премин на [ʎ] > [v]/[f], пр. [sef den], [vesef], сп. и [petou]/[peto]/[petov] (Младеновиќ 2001).

Карта 22. Појава на [ω]/[ɥ] (како еквивалент на [v]) – затемнет регион. [ɥ] кое потекнува од [ʎ] означено е со триаголник (▽)

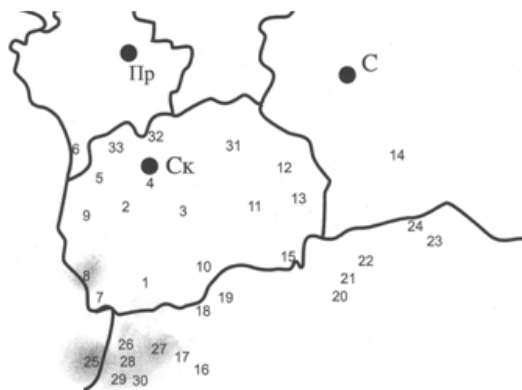
Сегментите [ɥ] и [ω] се појавуваат и на северот на словенскиот свет: [ω] во украинскиот и во лужичкиот како распространета реализација на некогашното */v/, во лужичкиот и на */ʎ/; [ɥ] како алофонска реализација на /ʎ/ и /w/ на крајот на слогот во украинскиот; [ɥ] и [ω] во словенечкиот како алофонска реализација на /ʎ/ и /v/ на крајот на слогот; [ɥ] во белорускиот како алофон на /ʎ/ и на /v/ на крајот на слогот; [ɥ] во полскиот како основна реализација на некогашното */ʎ/. Алофонското [ɥ] се среќава и во бугарските и руските дијалекти како варијантата /ʎ/. А во Гора (на територијата на Албанија) се среќаваат континуанти на слоготворното */ʎ/ во обликот [ov], [əv], пр. *vovna, vāvna* (Пакишта), *movzeme* (Орешек), што сведочи за сонантниот карактер на [v] во тој говор.

12. Избрани консонантски групи

Во македонските дијалекти се врши една цела низа промени во рамките на консонантските групи – тоа се, како банални промени, така и специфично македонски. Во баналните промени спаѓаат низа изедначувања во поглед на местото на артикулацијата, како на пример, честите поместување на артикулацијата напред кон непчени согласки во контекст на други непчени согласки, африкатизации кои потекнуваат од слевање на оклузив со струен, или, пак, веларна артикулација на /n/ во позиција пред /k/, /g/. Тоа се општословенски процеси, иако во последно време забележуваме повлекување на изедначувањата и „побуквален“ изговор. Најконсеквентни изедначувања се вршат на североисточниот крај на словенскиот свет. Изговорот [ŋ] пред [k], [g] им е својствен на сите јужнословенски јазици и на голем дел од западословенските (со исклучок на поголемиот дел од полската територија).

Во банални појави спаѓа и, меѓу другите, упростувањето на финалните [-st], [-zd], [-št], [-žd] во теснинска согласка, на пр. [gros], [prs], [veš], [doš] (п. 10 Витолиште). Упростувањето се појавува на целата македонска територија, единствено на југозападниот крај на Егејска Македонија овие групи се зачувуваат опционално (п. 27, 28, 29, 30). А во Бобошчица (п. 25), на територијата на Албанија, финалните [-st], [-zd], [-št], [-žd] се зачувуваат регуларно. Такви упростувања се распространети и во српските дијалекти. Во неколку села се појавуваат и упростувања на овие групи и во други позиции, на пр. [sraχ], [sesra], [isriži] (Kula, Лаброска 2003: 28) – тие, сепак, се однесуваат на друга појава – упростувања на групите *str*, *zdr* (сп. во заглавје 13).

Карта 23. Поле на зачувување на неупростените групи *-st*, *-št* на крајот на зборовите.

Групите од типот сибилант + оклузив (кои се појавуваат во рамките на слогот/морфемата) спаѓаат во најчестите групи во европските јазици, вклучително и во словенските. Според тоа, може да се очекува дека тоа ќе бидат најтрајните структури во словенските јазици. Во ретки спаѓаат групите од два оклузива и групите кои се состојат од оклузив пред теснинска согласка. Единствено во грчкиот и во албанскиот таквите групи се широко распространети.

На оваа почва низата промени што се случуваат во југоисточните словенски дијалекти во рамките на консонантските групи се чинат немотивирани. Во најкарактеристичните спаѓа промената на групите [ps-] и [pš-] во [pc-], [pč-], пр. [pčenica], [pci], [pcujet], pčejka], [tpercija] (п. 2 Звечан, п. 3 Извор и во многу други). Единствената мотивација може да се бара во ликвидацијата на нетипичната структура (преградна + теснинска), но сепак, тоа се случува преку нејзино заменување со друга нетипична структура (две преградни). Таа промена ја опфаќа целата македонска територија. На еден дел (кој не може да се издели како географски комплекс) се случило разбирливо упростување на [pč-] во [č-], пр. [čenica], [čela] покрај формите без упростувања. Паралелизмите [pč-] / [č-] се појавуваат во п. 31 Шлегово, пр. [čenica] но [pčela], исто и во п. 1 Дихово. Форми со иницијално [č-], како единствено, се појавуваат во п. 11 Радовиш, 15 Фурка, 19 Кронцелево. Во п. 16 Тречно, покрај преоѓањето на [pč-] во [č-], се појавува и преоѓање на [pc-] во [c-], пр. [ci] (< psi), [cuvisa] (< psuvisa), исто и во п. 18 Чеган, 22 Секавец, 33 Теарце (на пр. [caŋir], [cojsa], и една форма со метатеза [spuje]). Лексикализирани паралелизми се забележани во п. 30 Езерец, на пр. [pcaŋvi], но [tapsiče]).

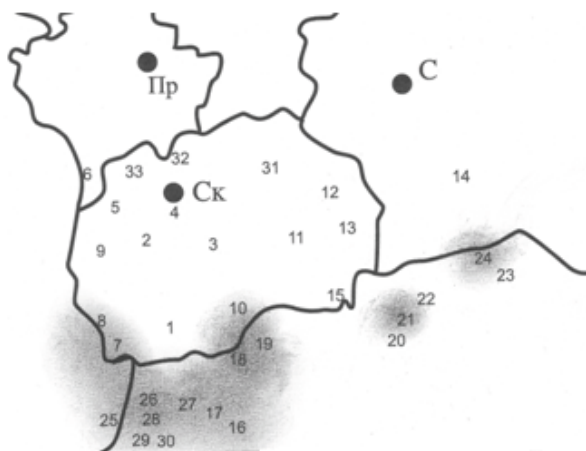
Промени на [ps-] и [pš-] во [pc-], [pč-] не се забележани во п. 5 Вруток, 17 Емборе, 20 Висока, 23 Плевна, 26 Вамбел, 28 Гратче, 29 Нестрам, 32 Љубанци, но само во случајот на Висока (п. 20) имаме позитивна информација дека таму навистина ги нема (сп. дури [pšela]). Фактот дека тоа се доста расфрлани пунктови наведува на претпазливост во однос на географската интерпретација.

Анализираните преоѓања се многу пораспространети – ги опфаќаат јужните српски дијалекти (сп. призренско-тимочки *psuje*, *pčenica*, *cosовско pseto*), но веќе шумадиските целосно ги ликвидираат групите од два оклузива и од оклузив со теснинска согласка во рамките на слогот, сп. *tica*, *čela*, *šenica*.

Поинаку изгледа, пак, распространетоста на една друга, „бесмислена“ промена – преодот на [sk] во [ck] што се случува на морфолошката граница, на пр. [kosturcki], [oricki] (26 Вамбел), [zimsko], [bivoŋcko] (27 Тиолишта) и др. Овде, типичната словенска структура била заменета со туѓа структура. Оваа појава се извршила само во повеќето дијалекти во

Егејска Македонија (поинтензивно, како што се чини, во западниот дел) и во неколку пунктови на Вардарска Македонија, кои се непосредно до грчката граница, како и во Албанија: во Бобошчица, во регионот на Голобрдо (*bugarcko, pazarcko*). Во тој случај, сметаме дека е можно овде да одиграл некоја улога мултилингвизмот со грчкиот/албанскиот јазик. Од друга страна, пак, слична појава имаме во српските дијалекти кои не се допираат со македонската територија опфатена од оваа промена, сп. при-зренско-тимочки *čkembe, žencko*, косовско *čkodi, čkola*.

Карта 24. Распространетост на преоѓање на *sk* во *ck*.

Трета специфична појава е едначењето во групите **vn, *bn*. Тие групи се стабилни единствено на мало парче од северозападниот крај, на пр. во Млике, (п. 6): *ravno, vnatre*. На останатата територија следи едначење (назализација на првиот сегмент) или упростување (кое обично се појавува паралелно) на групата во вториот сегмент, на пр. п. 8 (Радожда) *mnuk, glamna*, п. 3 (Извор) *odamna, zemne*, како и на територијата на Албанија, сп. во реонот на Преспа: *pl'emni* (Церје), *pl'emnata* (Долна Горица) покрај *pl'evna* (Горна Горица); *ramno* (п. 25 Бобошчица); во регионот на Голобрдо: *plevna/plemna* (Пасинки), *plemni* (Мало Острени).

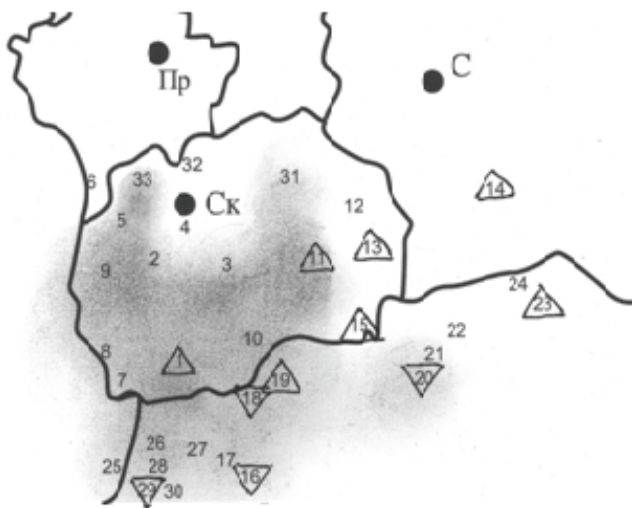
Упростувањата се концентрираат во Егејска Македонија, со исклучок на нејзиниот најистурен крај на исток (на исток од Висока), на пр. п. 29 (Нестрам) *natra* покрај *mnuk*, п. 16 (Тремно) *nogu* (од првобит-

ната група *mn-*) покрај *ramno*. На ова крајче, пак, напротив, групата [mn] често (паралелно) подлегнува на дисимилација преминувајќи во [ml], на пр. во п. 21 (Негован) *mlogu* (првобитно *mn*) покрај *ramnu, uglamnik*, п. 24 (Зрнево) *mlogu/nogu*, но и на самиот север, во п. 6 (Млике), пр. *mlogu, mlozina*. Формата *mlogo* се појавува и во албанска Гора и во реонот на Голобрдо (*mnogu/mlogu*). Разликата меѓу судбината на првобитните и на секундарните групи [ml] во неколку села сведочи за тоа дека промената [mn] во [ml] морала да се случи порано и во повеќето пунктови (сепак не насекаде) завршила пред преминувањето на [vn] во [mn] (кое веќе не било опфатено од промената во [ml]). Во Висока (п. 20) се појавува разновидност на формите кои го ликвидираат [vn], сп. *mlogu, mluk/nuk, n̄atr'a, pramna, ramnu*. Во еден пункт на истокот од Вардарска Македонија е забележано едначење (лабијализација) на вториот сегмент од првобитната група [mn] (и истовремена дисимилација – деназализација на вториот сегмент) во [mv], сп. п. 12 (Блатец) *tevno, givno* покрај *nogu*. Карактеристичната промена на [vn] во [fn] се појавува единствено во тесниот појас долж јужната граница на Република Македонија. Овој појас од западната страна се карактеризира со паралелизам со други форми, на пр. во п. 1 (Дихово) *fnuk, fr̄ba* покрај *glamna*⁶⁷. Од источната страна појасот се проширува на територијата на Македонија и на Бугарија, а промената станува поконсеквентна, на пр. во п. 19 (Кронцелево), 15 (Фурка), 13 (Берово), 23 (Плевна), 14 (Елешница), веќе имаме речиси исклучиво форми со [fn], пр. *fnuk, fnese*, иако првобитното [mn] исто така преминува во [vn] – *tevní, stovná* покрај иницијалното *fnogu*.

Преминувањето на [bn], [vn] во [mn] е, исто така, карактеристично за многу бугарски говори (пр. *дремни, ѓримна*) – така е, на пример, во тракиските дијалекти во Странца и во други. Поголема концентрација на таа промена се појавува во западниот дел на Бугарија, сп. во *Български диалектен атлас 2001*: 223, карта 165. Чести се и обратните преминувања на [mn] во [vn] (*ѝовни, ѝѣвно*) (в. *Български диалектен атлас 2001*, s. 220 pas). Типот [fleze], [fnese], според *Български диалектен атлас* (2001: 176) опфаќа голема територија на Бугарија, повеќе од половина, главно, јужна Бугарија.

⁶⁷ Се случуваат разлики на развојот меѓу иницијалната и средишната позиција.

Карта 25. Промени на групата *vn*. Затемнетата територија ги означува говорите во кои *vn* преминало во *mn*. Во пунктовите означени со триаголник со основата надолу (Δ) *vn* преминало во *fn*. Во пунктовите означени со триаголник со основата нагоре (∇) *vn* преминало во *n*.

Замените на едни сонанти со други (особено меки) во интервокална позиција и во консонантски групи, особено такви кои се состојат од два сонанта, се особено чести во балканските и во јужните италијански дијалекти. Сепак, во српските дијалекти се многу поретки отколку во македонските. Од гореспоменатите поширока распространетост во шумадискиот дијалект има само преоѓањето на [ml] во [mn] и [mlʹ] во [mń], пр. *mneko*, *mnad*, *zemńe*.

Во неколку јужни пунктови се забележува преоѓање на [tl], [dl] во [kl], [gl] во некои позиции, сп. п. 7 (Пештани): [klanik], [glabok], 24 (Зрнево): [klʹee], [gńes], 30 (Езрец): [glʹeno]. Сп. ги и српските дијалекти (кововските жупски *glaka*, *peklʹa*). Слична појава поконсеквентно се одвива и во некои источнословенски говори, но на југот е ретка.

13. Вметната согласка

Во северногрчките дијалекти се среќава појавата на вметната согласка (наречена „тампон согласка“, *buffer consonant* од страна на Брајан Њутон 1972) – некои типови консонантски групи се разбиваат со вметнат оклузив. Тоа се, главно, групи, кои се состојат од теснински опструент и

сонант или групи од два сонанти. Не може да се процени во колкава мера оваа појава се поврзува со аналогните словенски појави, бидејќи слични разбивања на групи се познати од територијата на целиот словенски свет. Сепак, во грчките дијалекти, слично како во македонските, тоа е појава со висока фреквенција, па тешко е да не се поврзат македонските процеси со аналогните грчки, сп. на пр. северногрчко [elusa] > [elsa] > [eltsa] > [elca] ‘миев’, [θelis] > [θels] > [θelts] > [θel’c] ‘сакаш’, [pukamiso] > [pkamsu] > [pkampsu] ‘кошула’, [mulari] > [mlar] > [mblar] (понатаму, како резултат на упростување на групите од типот ‘назален сонант + оклузив’ > [blar]) ‘маска – дом. животно’, [χatomilo] > [χatomlu] > [χatomblu] ‘камилица’, итн. Појавата на тампон согласка е признак карактеристичен за северногрчките дијалекти. Начјесто оваа појава се пројавува во групите со [m], [n] или [l] на првата позиција и сибилант на втората (сп. Newton 1972: 209).

Слични вметнувања во еден вид групи се појавуваат спорадично во дијалектите на целиот словенски свет, но, сепак, се ретки и немаат системски карактер. Такви примери се случуваат и во јужните италијански дијалекти, во кои наоѓаме појасни надоврзувања на Балканот, на пр. калабриското *pensa* > (*pentsa*) > *penca*, *Alfonso* > *alfonzu*, *sregolato* > *zdragolatu* и др. (примерите се од D’Andrea 1886).

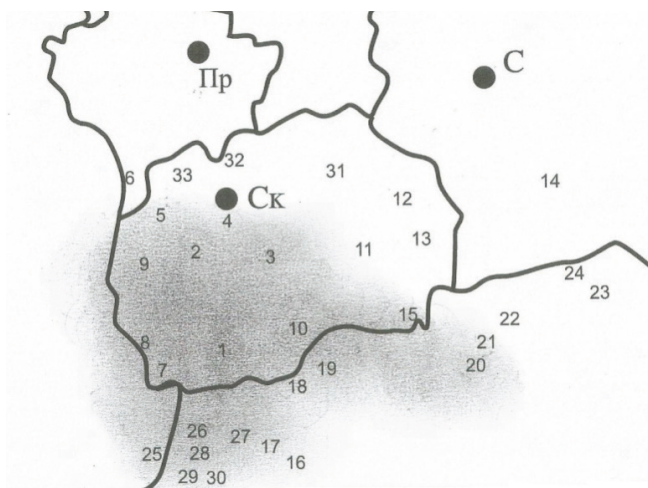
Во македонските дијалекти оваа појава се распространила на голема територија во групите *sr*, *zr*, кои преминале во *str*, *zdr*, спротивно на словенските процеси кои се засноваат на упростување на слични групи (пр. *stn*, *zdn* > *sn*, *zn*: распространето јужнословенско [bolesno], [masno] и сл.). Преминувањето на етимолошките *sr*, *zr* во *str*, *zdr* се појавува на територијата на речиси цела Егејска Македонија, во Пиринска Македонија (Банско, Елешница) и во поголемиот дел, југозападниот, од Вардарска Македонија, пр. [strebro], [streda], [zdref] (п. 3 Извор), [ždrebe], [streka] (п. 4 Ракотинци), [stramota] (п. 15 Фурка), [str’ibra], [zdr’āf] (п. 20 Висока), [str’āda], [ždr’ābe] (п. 25 Бобошчица), исто и во други говори на територијата на Албанија, пр. [stram] (Гиновец, регионот на Голобрдо). Со отсуство на преоѓање имаме работа во североисточниот дел од Вардарска Македонија и во тесниот северен појас, каде што понекогаш се случуваат опции, на пример, во п. 6 (Млике): [sreda], [zref], но и [zdraf], [stra].

Преминувањето на [sr] во [str] се среќава и (ретко, паралелно со непреминување) во сите македонски дијалекти од територијата на Албанија, на пример, во реонот на Преспа: *strjeda* (Пустец), *nestreka* (Зрноско), *streda*, *stram*, *stredno* (Глобочени), *stram* (Врбник); во реонот на Голобрдо: *stred*, *stram* (Гиновец), *stramota* покрај *sramota* (Оржанова), *stramaše* (Радовеш), и на север од Голобрдо: *sram*, *strekata*, (Ербеле), *streda* (Горни Крчишта); во Гора: *stredno* (Кошаришта), *streda* (Шиштаец) и многу други (в. особено кај Steinke, Ylli 2007, 2008, 2010, Sobolev, Novik 2013).

Преминувањето на *sr, zr* во *str, zdr* се појавува и во некои бугарски говори (во реонот на Софија, Дупник, Харманли), на пр. [stram], [streštu], [strəkavi] (*с рџкави*), [bezdrabota] (*без рабоџа*), (Стойков 2002: 218), како и во штокавските дијалекти, главно во Босна (според податоци од *Fonološki opisi* 1981).

Како резултат на преминувањето на *sr, zr* во *str, zdr* морала (преод-но?) да се случи функционална еквиваленција на тие групи, која со себе го повлекла чувството дека, штом секое *sr, zr* е еднакво на *str, zdr*, тогаш и обратно - секое *str, zdr* е еднакво на *sr, zr*. Според тоа, и регуларното преминување на етимолошките *str, zdr* во *sr, zr* е само поинаква манифестација на истата појава. Таква состојба е забележана на различни места – во п. 2 (Звечан), на пр. [sesra], [srina], [zravje] и во п. 7 (Пештани), пр. [sraf], [sraža], [zravje], во регионот на Долна Преспа, пр. [rozraf] (Шклифов 1979) и на самиот југ на Бугарија, во рупските дијалекти, пр. [sraχ], [srižba], [zraf]. Траги од таква преодна ситуација се зачувале во дојранскиот говор, каде што имаме, на пример: [bisra], [osər], [zravo]/[zdravo] (Николик), а во соседната Фурка веќе се случува вметнување [zdreŋ], [stram] (Пеев 1979).

Карта 26. Вметната согласка. Потемнетиот регион го покажува системското (т.е. регуларното) преминување на *sr, zr* во *str, zdr*.

Во еден случај, со сигурност, е несомнено директното влијание на грчкиот јазик. Се работи за зачувување на назалноста која потекнува од прасловенските носовки, не само пред оклузивни, туку и пред етимолошки теснински согласки, кои подлегнале на африкатизација. Тоа било возмож-

но единствено онаму каде што се појавила „тампон согласка“. Како што знаеме, назалноста се зачувала во голем дел од македонските дијалекти во Егејска Македонија и, во принцип, само таму, евидентно под грчко влијание, и само во позиција пред оклузивни. Сепак, во неколку села оваа појава е пошироко распространета и се извршила и во позиција пред теснински согласки. Тоа се случило благодарение токму на вметнатиот оклузив, на пр. *męso > *mensu* > *mentsu* > *mencu*, (п. 20 Висока, исто и во соседното Зарово). Појавата има ограничена распространетост, ја има во оние комплекси од села, во кои се зачувала назалноста пред оклузивите, но тоа е значително помал број села. Се работи за реонот на Солун (пр. *gęsь > *gęns* > *gęnts* > [gęnc] - п. 20 Висока, Зарово [męnc], [męncętu] – Зарово, Висока [vęncęzi] – Висока, Сухо, Зарово [inçik] – Висока, Сухо, п. 22 Секавец, [ençik] – Зарово) и во ограничена распространетост реонот на Костур (пр. [ençik] – п. 27 Тиолишта, но во Корошчата [ençik]). (Повеќе на оваа тема в. Иллич-Свитић 1962, Велчева 1979, Sawicka 1991, Duma 1991).

По аналогија, во неколку крајни села на југозападот се развиле групи од назална согласка плус спирант, во кои назалната согласка не потекнува од прасловенската назална согласка, пр. [bręncza], [męncza] (п. 7 Пештани), [bençin], [munçza] (п. 8 Радожда), [munçza] (п. 30 Езерец), [dęncęgu] *донеци го*, [zanceç] (п. 19 Кронцелево). Во истите тие села наоѓаме други директни надоврзувања на грчката „тампон согласка“, имено, африкатизации на спирантите по други сонанти, сп. [mołçit] (< [mołdzit] < [mołžit]), [sołçi] (п. 7 Пештани), [sołçi], [ołçica] (п. 8 Радожда), [berçza], [ołçica], [arçi] (п. 30 Езерец). Исто такви примери ни се познати од македонските дијалекти во Албанија, сп. во реонот на Голобрдо: *soldzi* (Пустец, Зрноско, Гиновец), покрај *solzi* (Долна Горица), сп. и паралелизми: *moldzime* (Церје), *izmoldziš* (Радовеш) покрај *izmolza* (Клење), *molzeše* (Оржанова), *mälzime* (Очикле, Гора) покрај *nejdzino* (Борје, Гора).

Од друга страна, во албанските дијалекти вметнатата согласка се распространила само во групите *ml*, *mr* (во грчките дијалекти само во *ml*), пр. *zëmbra* ‘срце’, *embri* ‘име’, *numbri* ‘број’ (стандардни форми *zëmra*, *emri*, *numri*). Албанската ситуација имала директно влијание на македонските дијалекти на територијата на јужна Албанија – исти такви преминувања се забележани во Бобошчица (п. 25): [mbleko], [mbravja]/[mrvaje], [mbramor]/[mramor], [mbłado] и др. (в. во *Fonološki opisi* 1981). Сепак, тоа се постари примери, а во поновите снимки (Steinke, Ylli 2007) нема такви примери, иако авторите наведуваат и материјали од XIX век, во кои наоѓаме: *umbren*, *umbre* (покрај *ml’jăko*). И албанските примери се, главно, од постаро време – биле забележани во јужна Албанија и во дијалектите на Арбереш во Италија. Во сегашно време е забележана секундарна група *mbr* (*numburoj*, *numbroj*, *nəmbroj*, *nəmbroç*, *đəmbroj*, *đəmbəroj* = *numëroj*) во

петнаесетина села во јужна Албанија, меѓу другите, во Корча, во непосредно соседство на Бобошчица (в. *Atlasi dialektologjik I*, 2008, карта бр. 628).

Следната појава, која евентуално може да се поврзе со вметнатата согласка (иако таа врска не е сигурна) е претходно разгледаното преминување на групите *ps*, *pš* во *pc*, *pč*. Доколку тоа се поврзани појави, тогаш треба да се претпостави дека имало преодна фаза *pts*, *ptš*. Ова преминување се извршува на целата територија на македонските дијалекти. Во неколку расфрлани пунктови, навистина, не е забележано, но тие не сочинуваат компактен регион (па, затоа недостигот на податоци понекогаш може да е случаен), пр. [rčenica], [rci] (п. 1 Дихово, п. 2 Звечан, п. 6 Млике), [rčenica] (п. 27 Тиолишта), [rcaltir] (п. 9 Лазарополе), [tercija] (п. 11 Радовиш), [rcuva] (п. 12 Блатец), [rceta] (п. 13 Берово), и во многу други пунктови, и во Албанија: *rčenica* (Пустец, Клење), *rčenica* (Очикле, Запад - Гора), *tercija* покрај *terpsija* (Орешек, Гора), *pcovni*, *pcovisa*, *rčenica*, но *psalvañeto*, *psaltir* (п. 25 Бобошчица).

Слично на претходниот случај, во истата појава ги вбројуваме формите со упростување на таа група – не многу карактеристична за словенските јазици⁶⁸, пр. [čenica], покрај [rceta] (п. 11 Радовиш), [ci], [cuvisa] покрај [rcue] (п. 16 Тремно, п. 18 Чеган), [činica] (п. 19 Кронцелево), [caltir], [čenca] (п. 33 Теарце), и во Албанија *čenka* (Којовци, Гиновец), *čenica* (Оржанова), *čenka* покрај *šenica* (Којовци) и др.

Преминот на *ps* во *pc*, исто така, се појавува на голема, горе-долу компактна територија во српските дијалекти – во широк појас се протега од Косово, па сè до близината на Белград; се појавува и на самиот југ на Црна Гора. На северот на Србија, на запад и на исток долж границата со Бугарија, оваа појава ја нема (в. *Fonološki opisi* 1981).

Против врската меѓу погоре разгледаните појави зборува нивната поинаква распространетост, фактот дека првиот елемент на групата е оклузив (што не е типично за вметнување на „тампон согласка“, но не е исклучено), како и несомнената врска на преминувањето на *ps*, *pš* во *pc*, *pč* со други африкатизации, чести во македонските дијалекти, кои се однесуваат на контексти од поинаков вид. Од друга страна, африкатизацијата е чест ефект на вметнување на тампон оклузивот во грчките дијалекти.

Аналогно преминување на *ts*, *tš* во *tc*, *tč* е забележано, главно, во западниот дел (не секаде) од македонските дијалекти, главно на силните морфолошки граници, на пр. [otcega], [nadžira], [potčije], [nadživeja] (п. 6 Млике), [odzadi], [nadžiniet] (п. 8 Радожда), [rudžine], [udžat] (п. 19 Крон-

⁶⁸ Групите што се состојат од два оклузива (тука ги вбројуваме и африкатите) и оклузив со фрикатив на второто место спаѓаат во најретките групи во словенските јазици, сп. ги многу честите упростувања на такви групи, на пр. штокавските чести *tica*, *čerka*, *čenica*, *šenica* и др.

целено), [odzadi], [nadživee] (п. 30 Езерец). На слична територија обично понекогаш се зачувуваат исто такви етимолошки групи без промени, на пр. [žitce], [listče] (п. 25 Бобошчица), [ritče], [žitce] (п. 7 Пештани), а исто и групите [st], [št] итн., на крајот на зборот. Во повеќето говори, сепак, таквите групи подлегнуваат на упростување, пр. [žice], [riče] (< [rišče] < [ritče]) (п. 29 Нестрам) и др. Почесто се зачувуваат овие групи, ако преминале во [šč], [žž], пр. [čužži] (п. 25 Бобошчица), [gošči], [l'ešča] покрај [meža], [dožovi] (п. 27 Тиолишта). Во овие говори, исто така, почесто се зачувани и на крајот на зборот, пр. [gorešč] (п. 25 Бобошчица).

Кога станува збор за африкатизациите, се наметнува врската со други африкатизации, чести во македонските дијалекти (при отсуство на структурна врска со „гампон согласката“) – кога на африкатизација во консонантската група подлегнува спирантот што ја зазема првата позиција во групата, на пр. [скара], [чкола], [мезре] (п. 7 Пештани), [selcki], [bugarcki] (п. 8 Радожда), [skorcki] (п. 10 Витолиште), [žencki] (п. 16 Тречно), исто и во п. 18 (Чеган), 21 (Негован), 24 (Зрнево), 25 (Бобошчица), 26 (Вамбел), 27 (Тиолишта), 29 (Нестрам), 30 (Езерец), а исто и во Албанија, пр., од реонот на Голобрдо: *žencki, selcki, turcko* и др. Сите тие се јужни локализации, повеќето од нив во Егејска Македонија. Сп. ги и во основа честите африкатизации на *z* и *ž* во различни контексти (в. и во заглавје 10). Исто и во грчките дијалекти, честопати *s* и *z* подлегнуваат на африкатизација, иако таму нема територијална поврзаност со Македонија. Според Њутон (Newton 1972: 92) оваа појава се среќава во југоисточните дијалекти, каде што регистрираме повеќе паралели со словенските дијалекти од Македонија. Сепак е можно таквото знаење да произлегува од подобрата опишаност на грчките југоисточни дијалекти.

На ова место дефинитивно треба да се спомене дека, како грчкиот, така и албанскиот јазик, спаѓаат во оние исклучителни јазици во Европа, во кои се појавуваат консонантски групи кои се состојат од два оклузива. (Впрочем, во грчките дијалекти, за разлика од албанските, тие често подлегнуваат на преформулирање). Сигурно поради тоа во македонските говори на албанскојазичната територија се зачувуваат понекогаш (ретко) и групи, кои во другите македонски дијалекти регуларно се упростуваат, пр. *noštni straža* (Долна Горица), или *edna* покрај *ena* (Бобошчица, Клење), *enogo* (Борје, Гора), покрај *edna* (Црнелево, Гора), *list, grost* (Бобошчица).

На крајот од ова заглавје, може да се заклучи дека разгледуваните појави спаѓаат во признаците кои произлегуваат од ареална конвергенција, без посочување на конкретен извор на потеклото. Овие појави, освен тоа, подлегнуваат на контаминации со другите фонетски признаци на македонските и на албанските дијалекти (сп. во заглавјето 14 за групите ND), па можат да имаат различни извори.

14. Зачувување на носовките

Во описите на Балканскиот јазичен сојуз, покрај морфосинтаксичките признаци и фонолошкото шва, како балкански признак се набројува и појавата на консонантски групи од типот ‘назален сонант + оклузив со истото место на артикулација’ во иницијална позиција во зборот. Сепак, проблемот не се сведува само на овој дистрибуциски признак, редок во Европа. Тоа е сложен и многуаспектен признак, кој во суштина претставува збир од различни појави, фонетски сродни и често меѓусебно контаминирани. Се појавува во централниот регион на Балканскиот јазичен сојуз (т.е. во југозападниот дел од Балканскиот сојуз), протегајќи се и на јужноиталијанските дијалекти. Но никогаш не ја пречекорува границата со Бугарија.

Овој признак го прифаќае како најважен фонетски балканизам. Многуаспектноста на овој признак се однесува на различното функционирање на тие групи и нивното различно потекло. Различните аспекти на појавата ги поврзува високата фреквенција на групите ND/NT на релативно компактна територија и заемното меѓусебно влијание на овие различни фрагментарни појави, што доведува до низа опции од типот, пр. [mb]/[mp]/[m]/[b], [nd]/[nt]/[n]/[d], [ŋg]/[ŋk]/[n]/[k]/[g]. Главните донатори на овој признак се грчкиот и латинскиот јазик, но останатите јазици, исто така, дале свој придонес.

Во историјата на грчкиот јазик звучните оклузивни преминале во соодветни теснински во интервокална позиција. Оттаму, во денешно време звучни оклузивни во демотскиот стандард може да се појавуваат само во иницијална позиција или како елементи на консонантски групи. Па, така, оклузивите и теснинските согласки се појавуваат во комплементарна дистрибуција, но сепак, не можат да бидат прифатени како денешни комбинаторни варијанти. На тоа му се спротивставуваат современите супституции во заемките. И покрај тоа што звучните преградни не можат да се појават меѓу самогласки (со исклучок на северните дијалекти), сепак во деривацијата и во заемките интервокалните звучни оклузивни не преминуваат во теснински, туку во група ND. Па, според тоа, може да се прифати дека групите ND претставуваат опозициски пар на соодветните безвучни оклузивни. Опозицијата ND (преназализиран звучен оклузив) ~ T (безвучен оклузив) ја заменила поранешната опозиција D ~ T, а ND и D остануваат комбинаторни или, зависно од дијалектот или позицијата во зборот, факултативни варијанти. Што значи, во разговорниот грчки јазик групите ND, всушност, имаат монофонематска вредност. Освен тоа, во домашниот грчки материјал не се појавуваат групи NT – во заемките обично имаме работа со автоматско озвучување, на пр. [menta] > [menda]. Затоа, пак, звучните оклузивни во интервокална позиција во заемките се автоматски преназализирани (во разговорниот јазик, на пр. *Paganini* [paŋganiɲi])

итн.). Така изгледа ситуацијата во општиот разговорен јазик и во дел од дијалектите – необразован Грк не разликува форми со D, ND и NT. Распространет грчки процес биле асимилациите внатре во разгледуваните групи: прогресивно озвучување и регресивна асимилација во поглед на местото на артикулација. Понатамошните процеси кои се одвиваат внатре во тие групи (упростувања, геминација, зачувување на тие контексти на границите со проклитики) веќе се диференцирани. Подетално за развојот и функционирањето на тие групи во грчкиот јазик в. кај Arvaniti, Joseph 2000; исто таму в. литература на таа тема. Авторите на овој труд доаѓаат до заклучок дека во денешно време изговорот на овие групи зависи од стилот (ситуацијата) на исказот, позицијата на групата во изразот, родот на говорителот и, особено, од возраста на говорителите. Освен тоа, сметаат дека преназализацијата на оклузивите полека се повлекува.

Во голем дел од северногрчките дијалекти групите ND веќе одамна имаат подлегнато на упростување во звучни оклузиви и истото тоа се случува во некои крајни јужни албански дијалекти. Тоа е процес кој се протега низ вековите. Во античките панфилиски дијалекти се одвивал уште во антиката, во северна Грција веројатно во средниот век (во прес-толнината, која лежи на крајот од јужните дијалекти може да се слушне, на пр., и [menta] – литературната форма, како и [menda] и [meda] – разговорни форми). На стабилизацијата на конкретна форма во разговорниот општ јазик не ѝ оди во прилог еквиваленцијата на групите ND на звучните оклузиви во интервокална позиција, што дозволува заемни супституции.

И покрај упростувањата на групите ND во дел од северните дијалекти, во денешно време во овие дијалекти се појавуваат и интервокални звучни оклузиви, групи ND, како и групи NT – вториве настануваат како резултат на редукцијата на високите неакцентирани самогласки, на пр. *pente* ‘пет’ > озвучување [pende] > упростување [pedi], *fenete* ‘се појавува’ > редукција на висока самогласка [fenti], *fenunte* ‘се појавуваат’ > озвучување [fenunde] > упростување [fenude] > редукција на самогласката [fendi]). Првобитно, како што се гледа од горниве примери, озвучувањето на Т по N се однесувало и на северните дијалекти, кое во денешно време во новонастанатите групи NT внатре во изразот веќе не се одвива. Затоа, пак, во многу говори, често, озвучувањето се обопштило на силните внатрезборовни морфолошки граници и е опишувано како грчкото санди, на пр. *ton pono* акуз. едн. ‘болката’ [tombono], *ton ksero* ‘го знам тоа’ > [tongzero], [i porta] ‘врата’, акуз. едн. [tin porta] > едначење по место на артикулацијата [tim porta] > озвучување [tim borta] – и оттаму реинтерпретација на на [tim borta] и на основната (номинативна) форма како [i mborta], потоа упростување на групата и, по аналогија, уште една реинтерпретација на формата за номинатив во [i borta]. Па, во дијалектите има и примери од кои произлегува дека во рамките на акцентските единици N

+ D разделени со морфолошка граница се слеваат во една фонема, в. и пр. [tin + daksi] – акуз. едн. ‘ред’ > [ti + ndaksi] > [ti daksi].

Во дел од северните дијалекти редуцијата на ND во D не се одвила. Во западна Македонија групите ND се зачувале без промени, а во источна подлегнале на упростување⁶⁹. Границата се протега на исток од Солун, каде што се појавуваат и полни форми, како и упростени.

Монофонематичноста на групите ND на разговорно ниво⁷⁰ влијаела на ситуацијата во коезистентните словенски и албански дијалекти. Понекогаш тоа е влијание со системски карактер (зачувување на прасловенските назали), а понекогаш поединечни преназализации на звучните оклузивни или озвучување на оклузивите по назалните сонанти.

За разлика од грчкиот јазик, македонските групи ND/NT, слично на албанските, во поглед на другите дистрибуциски односи и на морфонологијата, имаат неразвиена бифонематска вредност.

Во раната историја на албанскиот јазик, слично на грчкиот, се случила лениција на звучните интервокални опструенти и, како резултат на тоа, преградната согласка најчесто се губела, на пр. *mjek* < лат. *medicus*, *pyll* < лат. *padulem*, *diall* < лат. *diabolus*), но, сепак, тоа не довело до настанување на трајна рестрикција за појавување на звучни преградни меѓу самогласките и нема врска со разгледуваните групи. И покрај тоа, кога се работи за групите ND, меѓу албанскиот и грчкиот се појавуваат многу аналогии.

Извор на групите ND во грчкиот е озвучувањето на оклузивите по назалните сонанти и преназализацијата на интервокалните звучни оклузивни. А основен извор на настанувањето на групите ND/NT во албанскиот е редуцијата на неакцентираниите кратки самогласки, која потекнува од јужниот латински јазик. Оттаму, овие групи можат да се појават во иницијална позиција на зборот (на пр. *mbret* ‘крал’ < лат. *imperator*, *ngushtë* ‘тесен’ < лат. *angustus*. На тој начин настанало огромно количество на групи ND во албанскиот и тие почнале да покажуваат слични својства како во грчкиот, т.е. групите ND можеле спорадично да се идентификуваат со D, па оттаму во дијалектите има многу различни (иако нерегуларни) дублети и супституции – не само што D може да помине во ND (или обратно),

⁶⁹ Се смета дека упростувањето е резултат на упростувањето на геминатот, до кој довела полната регресивна асимилација внатре во тие групи, а исто и во аналогните групи со теснински опструент, на пр. западна Македонија: *koum̥i* ‘копче’ [kumbi], источна Македонија [kubi] < [kubbi]), слично *v̥v̥iφ̥i* ‘свршеничка’ > [niffi] > [nifi].

⁷⁰ Во принцип, и во литературната варијанта, иако образован Грк во туѓите изрази треба да ги зачувува групите NT без озвучување, а интервокалните звучни оклузивни без преназализација, практиката покажува нешто друго.

ами и N во ND, пр. [mbr̥ənda] < *br̥ənda* ‘внатре’, [pam̥por] ‘брод’ < *vapor*, [am̥berika], [asp̥irind] и др.

Преназализацијата на звучните оклузивни е апсолутно регуларна само во дел од албанските дијалекти од територијата на Грција (на пр. [voŋgel’], [Ruŋga], литературно *vogël* ‘мал’, *rruga* ‘улица, пат’ примерите од Leake 1812), а во Лаберија и Чамерија (најјужно истурените албанскојазични региони) се случуваат, под влијание на северногрчките дијалекти, упростувања на таквите групи во D, на пр. [ðəbaʎa], литературно *dhëmb* ‘заб’.

Во северноалбанските гегиски дијалекти се случило, слично на грчкиот, најпрвин, преминување на групите NT во ND (пр. [inderes]), а потоа тие групи се изедначиле уште повеќе, што на крајот довело до геминација и конечно до упростување (во [m] или во [n], а во случајот на групите [ŋg] најчесто во [k] или во [g], пр. *mbret* > [m:ret] > [mret], *nga* > [ka]). Сепак, оваа појава не може да се поврзе со конвергенција со грчки јазичен елемент (поради географската оддалеченост и католицизмот, кој поставувал бариера за влијанијата од православниот југ). Впрочем, географската и демографската ситуација на албанскиот север воопшто не била поволна за какви било влијанија. Паралелата е поскоро случајна, а северноалбанската ситуација може да има врска со јужноиталијанските дијалекти (сп. понатаму).

И покрај озвучувањата на оклузивите по назалните сонанти, во гегиските дијалекти во денешно време се појавуваат и групи NT. Слично како во северногрчките дијалекти, тие настануваат како резултат на редукцијата на неакцентирани самогласки (главно на *ë* во предлозите, пр. *n’kopsht*, *n’pyll*). Освен тоа, на некои морфолошки граници озвучувањето не се случило (на пр. во имперфект 3 л. едн. *shkruante* ‘пишуваше’, во адмиратив *qenka* ‘бил’, или други, на пр. *veçantë* ‘посебен’). Освен тоа, овие граници ги карактеризира отсуство на едначења во поглед на местото на артикулацијата, иако спорадично се случуваат полни едначења во формата на ND.

Во суштина, високата фреквенција на групите од типот ND (и NT) во грчкиот и во албанскиот јазик доведува до пренесување врз јазичните идиоми кои се во контакт дури и на системските односи, во повеќе или помалку регуларна форма, при што основа за конвергенција е грчката тенденција за функционална еквиваленција на групите ND со соодветни звучни оклузивни. И покрај тоа, во стандардниот албански јазик, како и во јужните дијалекти, во голема мера се зачувува опозицијата D ~ ND, сп. *dalë* ‘излез’ – *ndalë* ‘одмор’, *besë* ‘беса’ – *mbesë* ‘внука’, како и опозицијата ND ~ NT. Истовремено се среќаваат и споредни форми дури и во истиот тоскиски дијалект, како на пример, во Лешња: *prapa/mbrapa*, *mbrëmë/prëmë*, *ndënjtur/dënjtur*, *lindin/lidin* и др. (Јолли, Соболев, 2002).

Некои сличности со гегискиот дијалект во развојот на групите ND/NT се случуваат во јужноиталијанските дијалекти, каде што, исто, во гру-

пите NT се озвучил оклузивот, а групите со оригинално звучен оклузив претходно преминале во геминати, слично како во гегискиот, каде што потоа се појавило упростување на групите, најпрвин во долгиот назален сонант (геминат?), а потоа, честопати, во поединечен сонант. Во италијанските дијалекти редоследот е поинаков: геминацијата на групите ND > NN сигурно се случила порано, пред озвучувањето на оклузивите во групите NT, бидејќи геминацијата не ги опфатила веќе секундарните групи ND, кои потекнуваат од NT. Па, денес имаме во јужните дијалекти *quando* ‘кога’, > *quanni, quanto* ‘колку’ > *quandu*.

Во италијанските дијалекти, исто така, сосема чести се спонтаните преназализации на оклузивите (слично како во ароманскиот, во словенските села на територијата на Албанија и во балканскиот ромски говор), на пр. јужноитал. [gimbresjun] ‘репресија’, [sumportare] ‘поддржува’ (Калабрија). Освен тоа, во јужноиталијанските дијалекти секојдневно се појавуваат иницијалните групи ND/NT со неслоготворен сонант, сп. [mpetrunitu] < *impadronito* ‘одземен’, [mpamu] < *in fame* ‘неславност’, [mbale] < *non vale* ‘неважен’, [mbrellu] < *ombrello* ‘чадор’. Таквите групи настануваат, главно, благодарение на редукцијата на самогласката, најчесто во предлогот/префиксот *in*, но понекогаш и преку додавање на неетимолошкиот назален сонант (на пр. [mbjatu] < *beato* ‘благословен’) или на оклузив, или, исто, како резултат на асимилација, на пр. формата од Абруцо [nvetʃə]/[mmetʃə] < *invece* ‘спротивно’ (повеќето италијански примери потекнуваат од кај Rohlf 1966).

Разгледуваните консонантски групи имаат висока фреквенција и во ароманските дијалекти. Во трудовите на Папахаци (сп. особено во речникот на Parahagi 1963) се појавуваат многу иницијални групи ND/NT (на пр. *ndreptu* ‘исправен’, *mpartu* ‘поделен’). Сепак, белешките на други автори поскоро укажуваат на ситуација слична на дакороманскиот, каде што нема такви групи во иницијална позиција, сп. кај Голумб (Gołab 1984) имаме исклучиво записи од типот ^onkl’idu < лат. *includere* ‘вклучува’, ^ompartu < лат. *impartire* ‘дели’, и кај Даламетра (Dalametra 1906) слоготворноста на групата е означувана со апостроф: ^ombitat ‘пијан’, ^ondires ‘интерес’. На таквите зборови во дакороманскиот секогаш им одговараат форми со иницијална редуцирана самогласка, сп. аромански (кај Папахаци) *ntreb* - романски *întreb* ‘прашува’, исто така аром. *ngrop* – ром. *îngrop* ‘гребе’, аром. *ndes* – ром. *îndes* ‘често’, аром. *mpartu* – ром. *împart* ‘дели’. Додека, пак, ароманските дијалекти од територијата на Грција (главно на Пинд) прифаќаат групи ND во иницијална позиција без вокална потпора.

Како што веќе беше кажано погоре, групите ND во грчкиот стандард во голема мера се појавуваат внатре во зборот, а во иницијална позиција во облик на поединечен оклузив. Според тоа, N и ND претставуваат комбинаторни варијанти на истата функционална единка. Сепак, во разго-

ворниот изговор, емоционално маркирани иницијални групи ND може да се појават и на почетокот на зборот, на пр. *περ̄ επιτελους!* ‘кажи конечно’ [mbes epitelus].

Озвучувањето на оклузивот по назален сонант, освен во грчкиот, јужноиталијанскиот и северноалбанскиот се јавува и во ароманскиот со различна фреквенција, зависна од локализацијата на дијалектот (на Пинд е широко распространето). Разгледувајќи го, пак, целосно ароманскиот, наоѓаме во него и многу опции: со озвучување на оклузивот или без, со неетимолошки сонант пред оклузивот или без, со иницијална ND или D, на пр. [amintu]/[amindu] ‘ум’, [aprintu]/[aprindu], [munte]/[mundi] ‘планина’, [dilikat]/[ndilikat] ‘нежен’, [burire]/[mburire] и др.

Па, така, проблемот на функционирање на групите ND во централниот регион на балканската фонетика е збир од појави со различни потекла, кои заемно влијаат едни на други. Причина за мешање на различните појави е, очигледно, идентичноста на звучењето на групите од различно потекло, со различна фонолошка вредност и со различна дистрибуција. Некои од тие појави, како на пример, озвучувањето на оклузивот по назален сонант е сосема банален процес на европската почва, а тука, сепак, се слева со други сродни појави и, генерално, придонесува за многу високата фреквенција на групите ND⁷¹.

Појавите поврзани со групите ND (зачувување на назалноста, секундарна назалност) на исток не преминуваат надвор од македонската територија, т.е. не се појавуваат на територијата на Бугарија, веројатно латинската редукција на кратки неакцентирани самогласки, како резултат на која настанале иницијалните групи ND, а која ги опфатила италијанскиот и бугарскиот јазик, не достигнала нулта степен во дакороманскиот и дел од ароманските дијалекти. Затоа, пак, појавата се протега на запад. Слични процеси како во историјата на албанскиот и на италијанскиот, иако со многу помал интензитет, се забележани во историјата на ибериските јазици, сп. на пр. шп. *manica* > *manga* ‘ракав’, *limitera* > *lindar*, *semita* > *senda* ‘патека’, *vindicare* > *vengar* ‘одмаздува’, *bonitate* > *bondad* ‘добрина’ (редукција и едначења во новонастанатата група⁷²), *humeru* > (*h*)*ombro* ‘рамо’, *femina* > *hembra* ‘жена’, *tremulare* > *tremblar* ‘се тресе’. Некои дија-

⁷¹ Се случува опциите кои се појавуваат на Балканот, од типот D ~ ND, лингвистите да ги поврзуваат со аналогни индоевропски паралелизми, сп. на пр. пол. *obojętny* – *ambiwalentny*, *ramnoдушен* од праиндоевропски корен со споредна форма **abho:/*ambho:*. Слични паралелизми (од типот *mb/b/m*) се забележани и во тракискиот супстрат. Опциите на овој тип се среќаваат во различни јазици спорадично, но на Балканот, дури и надвор од регионот на појавата на разгледуваниот признак, се чинат релативно почести.

⁷² Историската фонетика на шпанскиот јазик ги толкува озвучувањата на оклузивот со поранешна лениција.

лектни појави, како на пр., аналогното на италијанските преминување на *mb > mm > m* во шпанскиот, се толкуваат како оскиско-умбриско влијание (Menéndez Pidal 1960). Ние го претставуваме мислењето дека попрво е латинскиот јазик одговорен за тоа (како Иберискиот полуостров, така и југот на Италија биле двократно колонизирани од Рим), а впрочем, и така не се знае доволно за оскиско-умбриските дијалекти.

Јазикот кој оставил најсилен печат врз македонските дијалекти е несомнено грчкиот. Влијаел и на локалните аромански дијалекти во Грција, кои, за разлика од другите аромански дијалекти ги прифаќаат иницијалните групи ND – без вокална потпора. Дел од македонските дијалекти во јужна Албанија, исто така, ги прифатил иницијалните групи ND-, но тука под албанско влијание (*ergo* латинско) и под влијание на појавите својствени на албанските дијалекти.

На ароманските дијалекти во Македонија, пак, влијае македонскиот, на тој начин што не дозволува неслоготворен изговор на иницијалните групи ND- (сп. понатаму за структурата на слогот, во заглавје 17).

Најинтересна ситуација се создала во Егејска Македонија. Таа се поврзува со делумно зачуваната назалност со потекло од прасловенските носовки, (а и во македонските дијалекти во југоисточна Албанија), каде што под грчко влијание делумно се зачувала назалноста на прасловенските носовки (во форма на назален сонант), на пр. [dambi/dəmbi] (литературно *дабови*), [zambi/zəmbi] (литературно *заби*), [rajaŋk] (*џајак*), [goʎamb] (*џулаб*), [grəŋdi] (*џраги*) и др.

Македонските дијалекти покажуваат неколку варијанти на разгледуваната појава:

- **зачувување на назалноста на прасловенските носовки пред преградни согласки (и африкати – каде што првата фаза на артикулацијата е оклузија).** Назалноста најсилно се зачувала во два дијалектни комплекси во Егејска Македонија, во поголемиот – околу Костур и во помалиот – околу Солун, но, во принцип, трагови од оваа појава наоѓаме во цела Егејска Македонија.

Примери од костурско: [damp], [zamp], [zambi], [gəʎəmbaŋ], [rajaŋk], [grəŋdi].

Примери од Солунско: [bənda], [dāmp], [goʎāmp], [drəŋgo], [drāŋk], [bləndva] (врз основа на *Fonološki opisi* 1981).

Речиси секаде континуантите од типот VN коегзистираат со чиста самогласка која ја континуира прасловенската носовка, на пр. во Вамбел (п. 26) имаме [rəka], покрај [gəʎəmbi], [dəmp], во Бобошчица (п. 25) – [maka], [raka], [vagi'en] покрај [grəŋdi], [zambi], [mandar], во Церје [grəŋdi], [l'endina], [zəmp], [dəmboj] покрај [grədi], [zəp], [dəboj], [zet], во долноп-

респанскиот реон [dəp] и [dəmbo], [kədel'a] и [kəndel'a], итн. Паралелните форми може да се однесуваат и на истите изрази (почесто во Албанија, каде што формите со назалност се повлекуваат), или, пак, дијалектот има стабилизирани форми на изразите, со или без зачувана назалност.

Fonološki opisi (1981) ја регистрираат појавата во 7 села во костурско, плус во Бобошчица (25) во Албанија и 1 во Солунско – Висока (20). Врз основа на тие записи може да се издвојат селата, во кои зачувувањето на назалноста се појавува порегуларно (25 Бобошчица, 26 Вамбел, 27 Тиолишта, 20 Висока) и помалку регуларно (29 Нестрам), и поретко или спорадично (1. Дихово, 16. Тречно, 19. Кронцелово). Видоески (*Фонолошки бази...* 2000а) набројува 7 села со делумно зачувана назалност (25 Бобошчица, п. 20 Висока, п. 26 Вамбел, п. 27 Тиолишта, п. 28 Гратче, п. 29 Нестрам и п. 30 Езерец), како и 4 села, во кои назалноста се зачувала во изолирани примери (п. 17 Емборе, п. 18 Чеган, п. 19 Кронцелово и п. 24 Зрнево). Во последнава група тоа се, најчесто, секаде истите примери: [gəŋgam], [məndər], [trəmbä] (п. 19 Кронцелово, исто така во соседните 17. Емборе и 18. Чеган), но во пооддалеченото Зрнево (п. 24) назалноста се зачувала во други примери: [p'ənd'əs'e], [d'əv'ənd'əs'e], [enzä]. К. Штајнке и Џ. Или (Steinke/Ylli 2007) во Албанија, освен Бобошчица (регионот на Корча), регистрираат зачувана назалност и во регионот на Преспа, на пр. [dəmboj], [zəmp] (Церје), [zəmbica], [pendese] (Пустец, Долна Горица, Леска, Зарошка) (покрај почестите форми без назален сонант). Во Врбник назалноста се зачувала со траги единствено во континуантите на предната носовка: [tendo], [pendi], [pendese].

Одејќи на исток, наоѓаме сè помалку траги на назалност (на пр. во мегленско: [əŋgula], [məndru], сп. Бојковска 2006). Најдалеку на исток остатоци од оваа ситуација се забележани во серскиот регион, сп. на пример, изолирани примери од селото Кула [məndrò], [trəmbò] [tront], [endər] (Лаброска 2003: 17).

Повеќе материјал ќе се добие од описите на поединечни села или региони. Има и трудови посветени специјално на ова прашање (меѓу другите, Матов 1889, Мирчев 1932, Велчева 1979 и др.). Највеќе материјал дава трудот на Илич-Свитич (Иллич-Свитыч 1962). Тој ја бележи појавата во 45 села во костурско.

Дијалектите на Егејска Македонија ја зачувале назалноста со потекло од прасловенските носовки под грчко влијание. Позициската условеност на оваа појава е од двоен вид: како прво, назалноста се зачувува само пред оклузив (грчко влијание), како второ, носовката на една етапа од развојот веројатно го имала континуантот назално шва (на тема мешање на носовката од заден ред со големиот ер, в. претходно во поглавјето „Местото на македонската фонетика во рамките на балканскиот јазичен

свет⁶³). Ограничување на објаснувањето на внатрешловенските фактори не е можно – во најголема мера во словенските дијалекти подобро се зачувува назалноста пред теснински согласки. А тука е обратно. Навистина условеноста на појавата преку централизираната лабијална боја на самогласката има словенски карактер, но тоа е и историски балканизам (в. погоре за мешањето на носовките со еровите од различно потекло). Воедно, разгледуваната појава претставува директен доказ за фузија во извесен период на бојата на централната самогласка со назалноста. Илич-Свитич (Иллич-Свитыч 1962) анализирајќи ги разгледуваните факти и не повикувајќи се на балканската ситуација, дошол до исправен заклучок дека [ə] и [əN] во извесен период сигурно претставувале варијанти на истата фонема. Сепак, не забележал комбинаторни условености на нивната дистрибуција – напротив, како што произлегува од неговата аргументација, заклучил дека тоа се факултативни варијанти кои можеле да се појават и пред теснинска согласка. Фактички, сепак, назалноста не се зачувала пред теснинска согласка. Во неговите примери, иако така изгледа (в. понатаму), секогаш имаме работа со позиција пред оклузија.

Назалноста се наметнувала на самогласки од различно потекло, кои во периодот на мешањето имале редуцирана боја, а назалните согласки добивале редуцирана боја. Па, така, траги на назалност имаме не само на местото на првобитните носовки, туку и на местото на централизирани самогласки од различно потекло, доколку се појавувале пред оклузивни, што значи, во македонскиот јазик, на местото на неетимолошкиот вокализам, т.н. „секундарен ер“⁷³ кој служел за разбивање на тешките или неприфатливи консонантски групи, многу ретко на местото на оригиналните ерови во силна позиција (доколку во времето на мешање боите на централизираната со назалната не се вокализираше), или на еровите кои потекнувале од развојот на слоготворни сонанти, на пр. [dʎəŋgu] (Солунско).

Временската дистанца меѓу поединечните записи е многу голема – па, според тоа, различниот степен на регуларност на појавата може да се поврзе со различните стадиуми на зачувување/губење на тој признак и, воопшто, на говорот. Треба да се има на ум и дека многу повоени автори се служеле со примерите на Мјечислав Малецки, кои во моментот на презентацијата можеби веќе не биле актуелни.

Структурните разлики сведочат за поголемо или помало грчко влијание. Што се однесува на локалните грчки дијалекти, имаме позитивна информација дека во костурските говори групите ND не се упростиле⁷⁴.

⁷³ Честопати неправилно поистоветуван со вокализацијата на слабиот ер.

⁷⁴ Сп. го подготвуваниот опис на костурските дијалекти на Џорџ Папанастасиу и Елени Пападаму - George Papanastasiou, Eleni Papadamou „The position of the Northern Greek dialects of Kastoria among the Modern Greek dialects”. Распо-

Што се однесува до регионот на север и североисток од Солун, знаеме дека групите ND се зачувале факултативно, а во принцип, во некои села се чуваат, во некои не, во некои изрази се чуваат, а во други не (врз основа на консултации⁷⁵). Тоа е преоден регион кон тракиските дијалекти, во кои групите ND биле упростени во D. Словенската ситуација ја рефлектира таа преодност.

Во принцип, материјалот од поединечни извори не требало да се интерпретира во целост синхрониски. Единствено опширниот материјал од костурско, од трудот на Илич-Свитич (Иллич-Свитыч 1962), бил собиран во исто време. Врз основа на тој материјал, авторот ги издвојува следниве фактори, кои влијаеле на зачувувањето на назалноста: оклузивот што следи бил звучен или беззвучен – пред звучните назалноста регуларно се зачувувала, а пред беззвучните се случувале исклучоци; битно можело да биде и тоа што беззвучноста на оклузивот била оригинална (основна вредност на морфонемата) или секундарна (во позиции на обеззвучување) – сепак, ситуациите во кои овие фактори се релевантни спаѓаат во апсолутни исклучоци ([ret] – [rendovi], [zap] - [zambi]); разликите можеле да се однесуваат и на зачувувањето на назалноста од првобитните носовки од заден ред или од преден ред. Овие факти немаат регуларен карактер, се однесуваат единствено на спорадични примери и врз основа на нив не може да се формулираат разликите меѓу говорите на посебни села. Генерално, треба да се сумира следново: во повеќето македонски говори во кои се зачувала назалноста, носовката од заден ред се зачувала во вид на VND/T), а назалниот сонант се појавува и пред звучни и пред беззвучни оклузивни. Нерегуларностите почесто се однесуваат на континуантите на носовките од преден ред. Воопштувајќи, може да кажеме дека со сигурност носовките од заден ред почесто добивале централизирана боја отколку тие од преден ред, што влијаело и на посилен (потрајна?) назална обоеност на овој глас.

Во оние села, во кои разгледуваната појава се случила, таа се карактеризира со релативна регуларност. Уште повеќе зачудуваат формите во кои назалноста никаде не се појавила. Тоа се изрази забележани во Солунско: [st'egnat], [st'egna], [st'egnuvam], [t'egl'am], [t'egl'a], [žedna] (прасл. *stęgnoŋi, *tegliti, *žędъn-). Сè укажува на тоа дека во тие дијалекти не се толерирани групите кои настанале по декомпонирањето на назалноста, т.е. [ŋgl'], [ŋgn], [ndn]; освен тоа, овде секогаш се работи за носовката од преден ред, која поретко ја задржува назалноста.

лагаме со ракопис од фонетскиот дел, кој ни го дадоа авторите. Колку што ни е познато, тие ја прекинале работата на оваа тема. Располагаме и со детален опис на едно од околните села (Μαριαννα Μαρϋαριτη-Ροϋκα 1985).

⁷⁵ Сè уште чекаме да излезе, веќе одамна во печат, книгата на Маријана Маргарити-Ронга и Христос Сисилис на тема северногрчките дијалекти.

– **Зачувување на назалноста на прасловенските носовки пред теснински согласки, како резултат на дејствувањето на појавата на т.н. тампон согласка.** Во овој контекст појавувањето на назалноста е условено од присуството на друг балканизам, вметнатата согласка, т.н. тампон (в. во заглавје 13). Ако во даден говор пред губењето на назалноста настапила оваа појава, тогаш, како резултат од неа, во дел од примерите теснинските согласки преминале во африкати, односно во гласови што започнуваат со оклузија. На тој начин се зголемило полето на позициите, во кои назалноста се зачувува. Тампон согласката е оклузив, вметнат внатре во консонантската група која најчесто се состои од два сонанти или од сонант и теснинска согласка. Ако групата се состои од назална согласка (која потекнува од декомпонирањето на носовката) и теснинска согласка, тогаш спојувањето на вметнатиот оклузив во средина на групата со дентална или непчена теснинска согласка дава ефект во вид на африкат, на пр. **gops̄ > *gās > *gāns > *gānts > gānc*. Врз основа на тоа, Илич-Свитич (Иллич-Свитыч 1962) заклучил дека во дел од селата назалноста се зачувува и пред теснински, што, очигледно, е погрешен заклучок. Такви примери се појавуваат, главно, во источниот дел на Егејска Македонија, во Солунско, но не насекаде. Па, така, во Висока и во Зарово имаме форми [gənc], [ganʒot], [mencu], [rənʒ'i], [mənč], а во блиското Сухо регуларно: [gəs], [gazo], [m'esu], [rəʒ'i].

– **Појавување на назалност во континуантот на т.н. силен јор.** Мешањето на носовката од заден ред со оригиналниот, првобитен јор се појавува, во принцип, само во Бугарија. Што се однесува до македонските дијалекти, располагаме само со еден (лексикализиран?) пример: [bənc] < **bъъъ* (каде што, освен тоа, имаме вметната самогласка (за вметната самогласка сп. погоре), забележан и во формите *bъns*, *bānze*. Во овој исклучителен пример се сретнале бугарското мешање на јор од заден ред во силна позиција со носовките од заден ред, како и македонското мешање на секундарниот јор со носовки од заден ред. Овој пример се појавил во неколку села; в. кај Małeckі 1936 и Duma 1979.

Во македонскиот, за разлика од бугарскиот, континуантот на носовката од заден ред, во голема мера, не се слеал со првобитниот јор од заден ред, (сп. мак. [raka] < **rōka*, буг. [rəka], но [son] < **sъnъ*, буг. [sən]). Затоа, пак, се случила друг вид фузија во македонскиот – носовката од заден ред се слеала со т.н. секундарен ер.

– **Појавување на назалност во континуантот на т.н. секундарна самогласка.** Секундарниот вокализам се појавил во словенските јазици доста доцна, сигурно некое време по губењето на еровите во слаба по-

зиција (српските записи дури сугерираат и околу XV в.)⁷⁶. Неговата функција била разбивање (ликвидација) на некои типови консонантски групи, кои настанале по губењето на слабите ерови. На почетокот, секундарниот вокализам претставувал вокална факултативна потпора покрај слоготворниот сонант. Потоа подлегнал на зајакнување и најчесто се вокализирал исто како оригиналните ерови. Но не и во македонскиот. Во македонскиот јазик секундарниот вокализам се вокализирал како носовката од заден ред, на пр. *рака* < *rōka, *маџла* < *mgla* < *mǝgla. Од каде тогаш да знаеме дека таа секундарна шва била назална – поклопувањето на рефлексот може да биде случајно, а може и да произлегува од српското влијание? Докази ни доставуваат некои дијалекти на Егејска Македонија, во кои назалноста се зачувала до денес, бидејќи во нив имаме примери, како [maŋgla]/[mǝŋgla], [ʎaŋʒa]/[ʎǝŋʒa]. Редоследот на поединечните стадиуми на развојот на тие форми сигурно бил ваков: *mǝgla > *mgla > [mgla] > [m^ogla] > [mǝgla] > [mǝŋgla]/[maŋgla]. Оваа ситуација апсолутно сведочи за врската на назалноста со бојата на централизираната самогласка.

Значи, во разгледуваните македонски дијалекти назалниот сонант се појавува пред оклузив не само на местото на етимолошките носовки, туку и пред оклузив по централизирана самогласка од типот на шва, која, како што знаеме, во извесен период се измешала со носовката од заден ред. Бидејќи во македонскиот стандард и во повеќето македонски дијалекти етимолошките јорови немаат континуанти кои укажуваат на такво мешање, оттука заклучуваме дека во времето на мешањето на големиот ер со носовката на бугарска територија, еровите во македонскиот јазик веќе биле вокализирани и имале полна реализација. Со носовките, пак, се мешал секундарниот ер – шва, која се развила подоцна во јужнословенските дијалекти во т.н. двоврвни слогови (или во комплицираните консонантски групи, тешки за реализација). Во примерите, како [mǝŋgla], [ʎǝŋʒa], [gǝŋʒi] (Солунско), секундарниот (назален) вокализам служи за отфрлање на групата, која е структурно исклучена (се отфрла несонорниот состав на сегменти во слогот). Има и примери, во кои вметнатата самогласка едноставно ги ликвидира составите кои се потешки за изговор, но всушност не се опфатени со рестрикција, на пр. [stǝŋglu] (Солунско).

– **Појавување на назалност во континуантот на слоготворниот сонант.** Пример за назален рефлекс на слоготворната латерална согласка е забележан во Солунско: [dǝŋgu].

– **Озвучување на оклузивот по назален сонант.** Грчките групи кои повлијаеле на македонската ситуација се групи со назален сонант и звучен оклузив. Зачувувањето на назалноста во македонските дијалекти

⁷⁶ Сп. Ivić 1974, каде што се цитирани примери од XIV, XV, па дури и од XVI век со иницијални групи од типот SO-.

се однесува и на позициите пред звучни, како и пред беззвучни оклузивни. Пред звучните појавата има регуларен карактер, а пред беззвучните се случуваат исклучоци, на пр. во Бобошчица имаме записи [sv'ant], [svent] и [svet], [p'atok] [jašmen]. Во македонските дијалекти од округот на Солун се среќаваат и примери на озвучување на оклузивите по назалните сонанти, што исто така го поврзуваме со грчкото влијание: [stəŋɡlu], [pajəŋz'ina], [pajəŋgu].

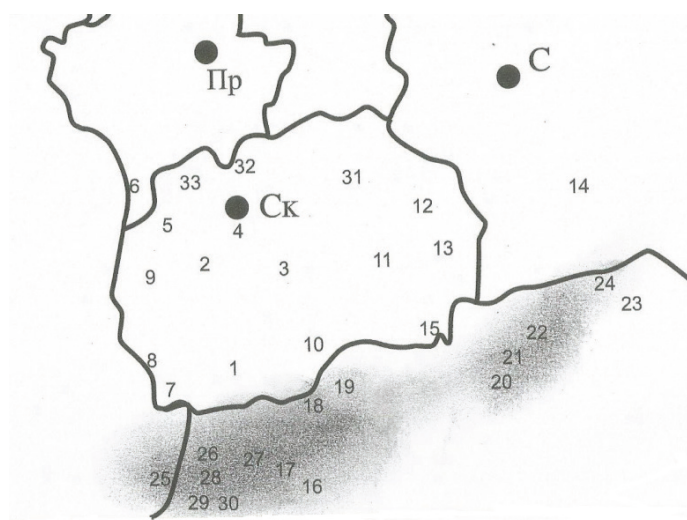
– **Појава на т.н. тампон согласка во групите [mr], [ml].** Тоа е појава карактеристична за албанските дијалекти, пр. [dimbri], [embri], [numbri], [zəmbra], и др. – литературно *dimri* ‘зима’, *emri* ‘име’, *numri* ‘број’, *zəmbra* ‘срце’. Навистина се познати аналогни примери и во грчките дијалекти ([χamomilo] > [χamomlu] > [χamomblu] ‘камилица’, [pukamiso] > [pkamsu] > [pkampsu] ‘кошула’), но тие тука се само еден тип од групите во кои се случува разгледуваната појава. Во албанскиот, вметнатата согласка се однесува само на групите [mr], [ml], но затоа, пак, вметнувањето оклузив тука било регуларно (во грчкиот јазик, [mr] не добива вметнатата согласка, но има низа други групи, кои се разбиваат со вметнатата согласка). Ова се поврзува со појавувањето на неетимолошки оклузивни по назалните сонанти, а посредно и со појавувањето на неетимолошки назални сонанти пред оклузивни. Примерите со секундарните групи [mbl], [mbr] во македонските дијалекти потекнуваат, главно, од Бобошчица: [mbramor], [mbravja], [umbri], [mbleko] покрај [mramor], [mravja], [umri], [mleko].

– **Појавување на групи ND во иницијална позиција на зборот.** И оваа појава се случува под влијание на албанските дијалекти, во кои (како и во албанскиот стандард) иницијалните групи ND- имаат висока фреквенција. Оваа појава ја илустрираат истите примери кои се појавија во претходната точка. Потекнуваат од Бобошчица: [mbramor], [mbravja], [mbleko].

– **Останати случаи на појавување на немотивирани назални сонанти пред оклузивни, или оклузивни по назални сонанти.** Повеќето од нив, веројатно, треба да се третираат како заемки, бидејќи, со исклучок на појавата анализирана во претходната точка, тие имаат индивидуален карактер и ги третираме како заемки, на пр. [baraŋga] (грчкото [paraŋga]/[baraŋa]), [juŋguslavija], и форми кои се совпаѓаат со формите што се појавуваат во албанските дијалекти: [fambrika], [amberika], [aspirind]. Овој вид примери почесто се појавуваат во дијалектите на територија на Албанија, а во Егејска Македонија се спорадични. Како што се чини, во полето на разгледуваната појава во грчките дијалекти се појавуваат помалку опции (или дадената појава не се случува, или се случува во некој говор), а во албанските дијалекти имаме работа со низа опции, кои, исто така, на некаков начин го објаснуваат честото појавување на неетимолошки N пред D/Г или неетимолошки D по N. Кај Видоески (2000a) се забележани и сосема немотивирани преназализации: [čučul'inga] (п. 24 Зрнево) и [trpenza]

(п. 9 Лазарополе) – за последниов пример, со оглед на географската поставеност, како и појавувањето на [n] пред теснинска согласка, поскоро би се рекло дека нема врска со разгледуваната појава. Такви немотивирани преназализации (изоставувајќи го праиндоевропскиот паралелизам на корени што содржат *Vd, Vg, Vb* или *Vnd, Vng, Vmb*, а се среќава повремено), се случуваат спорадично насекаде, сп. на пр. словачкото дијалектно [aŋgrešt], романското [kehl̩mbar], турското [semendre] ‘Смедерево’ и др. Сепак, факт е дека најчесто се однесуваат на позиција пред звучни оклузиви.

Карта 27. Зачувување на назалноста во рефлексите на прасловенските носовки.

15. Геминација

Општо прифатено е дека во признаците карактеристични за јужнословенската фонетика, како и за балканската, спаѓа и упростувањето на геминатите. Во македонските и во српските дијалекти геминатите се појавуваат многу ретко, на најсилните морфолошки граници (обично во сложени изрази, на граница со член, поретко на граница со префикс). На јужнословенската почва се издвојува бугарскиот, во кој на морфолошките граници на писмено се зачувале значително повеќе геминати и повеќето од нив се изговараат во грижлива реализација. Во статија на таа тема (Kozuga 2015) авторката укажала на шесткратно повисоко количество на геминати

во бугарскиот, отколку во исто таков примерок во македонскиот. Фреквенцијата на геминати во бугарскиот е и значително повисока отколку во српскиот и во хрватскиот, иако во помалку грижлив изговор и во бугарскиот геминатите често подлегнуваат на контракција. Нешто помала разлика се појавува во однос на словенечкиот (во бугарскиот се појавила околу една третина повеќе геминати отколку во словенечкиот). Освен тоа, во бугарскиот, за разлика од македонскиот, геминатите не подлегнуваат секогаш на упростување во турските заемки, на пр. буг. *џолле*, мак. *џуле*. Се чини дека тие разлики на некој начин се пренесуваат на диференцирањето на македонските дијалекти. Во текстовите од Пиринска Македонија се појавуваат повеќе геминати отколку во останатите македонски дијалекти. И описите (Видоески 2000а) наведуваат значително повеќе примери на геминати во описот на фонетиката на Елешница (14), отколку во описите на останатите пунктови. Тоа е признак кој има различен степен во географска перспектива. Во описот на југоисточните дијалекти (на Вардарска и на Егејска Македонија) се наведуваат повеќе примери со геминација отколку на останатата македонска територија.

Најчести примери на геминација се [jj], [tt], [dd], [mm], на пр. во Дихово (1): [najjak], [proletta], [oddel'i], во Звечан (2), исто, [najjak], [ottuka], [sedummina], но [odel'i], во Млике (6) имаме [najjak], [sedommina], (во другите села во Гора, исто, често [tt] како резултат на отпаѓањето на [i], пр. [jatte], [otte] сп. Младеновиќ 2001), но [raʒalosti], [raʒiri], во дојранско [glujjo], [vratta], [udde] (< *oīiuge*) итн., итн. Во југоисточниот дел, исто така, [nn], [vv], на пр. во 15 (Фурка) [l'enna seme], 18 (Чеган) [napravva]. Исклучително е [l'l'] - во 26 (Вамбел) [kal'l'if]/[kal'if]. На истокот најголемо е и количеството на изрази со геминација, меѓу другото, како резултат на отпаѓањето на неакцентираниите самогласки, на пр. во 18 (Чеган) [imme], 21 (Негован) [immi], или на едначењето, на пр. [s'ennā] (< *sedna*) во 23 (Плевна). Најмногу изрази со геминати се пронајдени во Елешница (п. 14 на територијата на Бугарија) и тоа не секогаш на морфолошките граници, на пр. [rajjjo], [ākəl'l'ija], [nuš's'a], [pl'eš's'eš'] (покрај [nuš'č'a], [pl'eš'češ']), [nuž'ž'ā], [viž'ž'ā] (покрај [nuž'ā], [viž'ā]), [niggā], [seggā] и др. Во источна Егејска Македонија геминацијата се појавува, меѓу другото, како резултат на процесот на едначењето, на пр. [rapna] < *īagna*, [senna] < *seona* (23 Плевна).

Само еден пример [najjak] е пронајден во п. 32 (Љубанци). Кај Видоески 2000а не се забележани геминати во п. 5 (Вруток), 7 (Пештани), 17 (Емборе), 20 (Висока), 25 (Бобошчица), 28 (Гратче), 29 (Нестрам), но само во однос на п. 9 (Лазарополе) и п. 33 (Теарце) постои експлицитна информација дека нема такви, сп. дури и [najak], [osumina]. Дури и во костурско геминатите се појавуваат некогаш на силните морфолошки граници и како резултат на губењето на неакцентираниите самогласки, на пр. [uddofu], [detto] (Шклифов 1973).

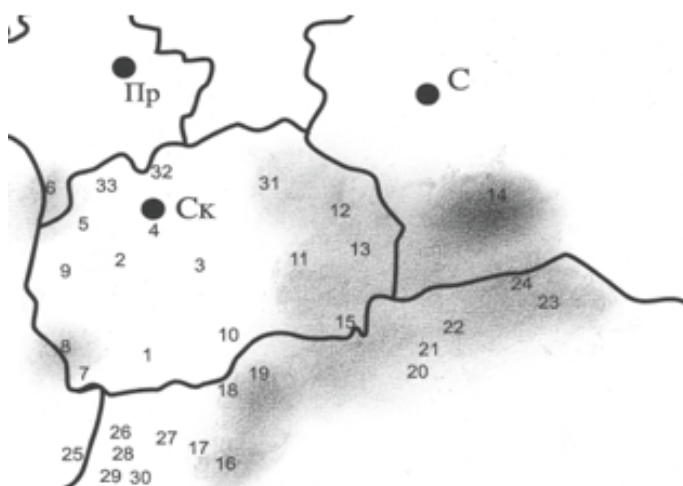
За споредба е пресметано количеството појавувања на геминација во неколку текстови кои потекнуваат од различни македонскојазични географски реони.

Табела 5. Појава на геминати во избрани говори

Текст на говор од	Број на сегменти во текстот	Број на геминати	Примери
Околината на Тетово	1067	0	-
	1331	0	-
	2512	1	<i>од далеку</i>
Челопек	865	1	<i>деветте</i>
Сиричино	1210	2	<i>от турско, от тебе</i>
	4613	5	<i>од децата, од дома, од друга, прет тоа, од детево</i>
Вруток	2253	0	-
Рамне	6305	1	<i>от третата</i>
Ранци	2344	5	<i>детто, братта</i>
Нестрам	3098	0	-
	6628	4	<i>пред детето, детто, да витте</i>
Маврово	740	1	<i>од дванаесет</i>
	774	1	<i>пред да запостоаме</i>
Дихово	2782	0	-
Радовиш	1942	2	<i>оддалеко, оддека</i>
	2674	1	<i>от твојте</i>
	1660	1	<i>од две</i>
	1940	2	<i>са̄с злато, ут дека и са</i>
Банско	3185	11	<i>ут темница, детто, портта, уттам, ут тебе</i>
Будинарци	3259	10	<i>от триците, сос са̄зи, фоф воденицата, от таване, сос сламка, од Дара, оттогај</i>
Лешко	3694	1	<i>сос са̄нцето</i>
Бобошчица	2100	0	-
Висока	2690	0	-

Овие податоци ја потврдуваат многу ниската фреквенција на геминацијата на речиси целата македонскојазична територија. Како што може да се види, во повеќето примери геминатите се појавуваат на јасните морфолошки граници: главно во предлошки конструкции и на шев со член. А освен тоа, во многу текстови дури и во такви контексти геминати не се појавиле.

Карта 27. Геминати. Степенот на затемнување го означува степенот на заситеност на текстовите со геминација

Тоа не значи дека на целата незатемнета територија не се појавуваат геминати. Отсуство на геминација е потврдено на западниот раб на Вардарска Македонија, како и во Албанија и во повеќето говори на костурско, а на исток - единствено во Висока. Геминатите се појавуваат, главно, на источниот крај – на територијата на Бугарија, а во Вардарска Македонија по должината на границата со Бугарија, како и во источниот дел на Егејска Македонија, освен во Висока. Геминација беше регистрирана во прозодиски единици, па според тоа, истражувањето ги опфати и предлошките конструкции, во кои фонетската врска на проклитиката со орто-тоничниот израз е послаба (со оглед на можноста да се вметне израз меѓу тие членови) отколку во случајот на посраснати конструкции (изрази со префикс). Кога би се изоставиле предлошките конструкции, растојанието

меѓу крајните источни дијалекти и останатите македонски дијалекти би било уште поголемо. Освен тоа, дури и врз основа на предлошките конструкции, каде што теоретски очекувавме геминати на целата македонска територија, потврдуваме дека има разлики.

Отсуството на геминација во западниот географски појас се поврзува со албанската територија, каде што геминацијата, исто така, не се појавува, односно се појавува само на силните морфолошки граници (предлошки конструкции, сложени изрази, на пр. *kundërrevolucion* ‘контрареволуција’, *flokkuq* ‘црвенокос’, *për Robertin* ‘за Роберт’ итн.). Затоа, пак, источниот регион се надоврзува на бугарските дијалекти, каде што геминатите се можни, а исто и на грчките дијалекти.

Консонантските геминати обилно се појавуваат и во грчкиот јазик. Според постоечките описи, појавувањето на геминација им е својствено, пред сè, на греканскиот дијалект (каде што несомнено се зачувале под италијанско влијание) и на југоисточните дијалекти (главно на островите во Егејското Море и во Кими), каде што, пак, може да се претпостави влијание на турскиот јазик, кој ги прифаќа геминатите. Во Македонија нема геминација во грчките говори.

Во грчките дијалекти, кои ги прифаќаат геминатите, има многу двојни согласки. Тие се појавуваат интервокално, но и во иницијална позиција. Реализацијата на геминирани оклузивни е различна, зависно од позицијата: се заснова на продолжената оклузија или на јасната аспирација. Изворот на грчките геминати е: 1. Отсуството на упростување на старата геминација (со исклучок на /r/ и /k/, кои се упростиле насекаде), на пр. *φύλλα* ‘заминува’ > [filla], 2. Изедначувањето во консонантските групи ‘назален сонант + теснинска согласка’, пр. *συγχωρω* ‘простувам’ > [siχχoɾo], *αν δωκη* ‘ако даде’ > [addoki], 3. Позајмувањето туѓи форми со геминати, пр. /teli/ [tʰeli] ‘жица’ од тур. *tel*, 4. Спонтаната геминација *κυμα* ‘бран’ > [çimma] (кипарски примери, цитирани од Newton 1972: 90).

16. Меѓузборовно санди

Во словенската лингвистика под терминот санди се разгледуваат, пред сè, неутрализациите на звучноста на опструентите во различни сегментни контексти и на различен вид морфолошки граници. Предмет на прегледот во ова заглавје е озвучувачкото санди на меѓузборовните граници, при што зборот го разбираме како прозодиска единица, што значи, таква која ги опфаќа и сите клитички изрази.

Во македонскиот се појавува еден тип озвучувачко санди, уникатен на словенската почва, кој се заснова, според нормата (Конески 1954), на едначењата само меѓу опструентите. На ограничувањето на едначењата по звучност му оди во прилог српското соседство, во кое меѓузборовното

санди воопшто не се појавува, но тој факт, пред сè, се поврзува со балканскиот тип на санди – македонското санди е идентично со северноалбанското санди. Од друга страна, соседството на бугарскиот со полна форма на обезвучувачко санди со висока регуларност влијае на поголемо поле на обезвучувања во источномакедонските дијалекти, опфаќајќи ги и обезвучувањата на финалните опструенти пред резонанти. Проширено е и мислењето дека исто таков вид на озвучувачко санди како во бугарскиот се појавува во јужноалбанските дијалекти⁷⁷, но истражувања не се спроведени. Северноалбанското санди неколкукратно е сондажно истражувано од авторките – тоа покажува структурна идентичност со македонското санди.

Санди во македонските дијалекти. Необично тешко е да се направи синтеза на македонската ситуација во овој случај, главно, поради големите недостатоци на дијалектолошките материјали во ова поле. Фонетските записи не се чинат веродостојни (често нема означување на процесот меѓу опструентите), а синтезите што се појавуваат во предметната литература не го наведуваат контекстот на едначењата, односно се бесплезни. Единствена информација која понекогаш се појавува во изворите е информацијата за тоа дека финалните опструенти се обезвучуваат или не се обезвучуваат. Па, така, не се знае дали се обезвучуваат само пред иницијални опструенти (и на апсолутниот крај од изразот), или, пак, и пред иницијални резонанти. Без таква информација не може да се конструира типолошка слика. Веселинка Лаброска (2013) се обидува да ја воопшти ситуацијата врз основа на постоечките описи – како резултат на тоа настанал опис кој е сосема неверодостоен, според кој обезвучувањата се појавуваат во мали ареали, главно во северозападниот дел, а не на истокот, каде што би требало да се очекуваат.

Следниов опис настана врз основа на достапните снимки од неколку избрани македонски села: во западниот дел: Бардовци, Бродец, во источниот дел: Крива Паланка, Пробиштип⁷⁸ и од Албанија (преспанските села, Врбник, Бобошчица, селата од регионите на Голобрдо, Ербеле, Горни Крчишта и неколку села во албанската Гора). Изворен материјал претставуваат архивските снимки на Божидар Видоески, до кои ни овозможи пристап МАНУ, како и звучните записи на компакт дискови, додадени на трите труда под авторство на Клаус Штајнке и Џелал Или (Steinke, Ili 2007, 2008, 2010)⁷⁹. За аудитивната проценка од снимките се избрани

⁷⁷ Што значи, и во стандардот, но сепак главниот град на Албанија е на гејска територија, па оттаму, во практика не е секогаш така.

⁷⁸ Снимките се конвертирани од магнетофонски касети во МРЗ формат и трајно зачувани на компакт диск.

⁷⁹ Пред транскриптите на текстовите се дадени податоци за информаторите – име и презиме, возраст и пол, како и должина на целата снимка. Звучниот материјал кој е трајно зачуван на компакт дискови е поскромнен од транскрибира-

меѓузборовните опструентни споеви и споевите на финален звучен опструент со иницијален резонант на границата на две акцентски единици. Првиот контекст е значително почест, а начинот на реализација од страна на информаторите се карактеризира со многу голема регуларност. Како во македонскиот стандард, и во дијалектите преовладува начин изговорот со едначење на звучноста со соседниот опструентен сегмент, на пр. [jeziggoranski] (Борје), [peeset ped godini] (Кошаришта), [bef čura] (Пустец), [oded go koped grobo] (Горна Горица), [go imaž zboro] (Безмишт), [ronapret sega] (Врбник), [za proled za leto] (Клење), [imed barano] (Гиновец), [gučeg davame] (Тучепи), [vug za maslo] (Бардовци), [putod biš] (Бродец), [gučog dok gravi] (Крива Паланка). Отсуството на асимилација може да е резултат на појавата на шва по финален опструент на првата единица во помалку конфлуентен (во помалку обединет) изговор, завршување на артикулацијата пред почетокот на артикулација на другата единица, што може да се поистовети со пауза (дури и кога таа реално нема да се случи, но допирот на изразите не е артикулиран апсолутно течно). Набројаните појави се однесуваат на меѓузборовните опструентни групи со првиот сегмент безвучен и претставуваат малубројна група. Во обратната опструентна комбинација, т.е. со првиот сегмент звучен на меѓузборовната граница, обезвучувањата во отслушаниот материјал беа стопроцентни.

Споевите на финален звучен опструент и иницијален резонант на допирот на две прозодиски единици бараат подетален опис. Истражувањата на македонскиот стандард покажаа дека опструентите во значителна мера се разликуваат во поглед на податливоста на асимилациските појави. Различно се однесуваат и самогласките и сонантите како иницијални сегменти, кои можат во различна мера да придонесат за губењето/зачувувањето на звучноста на финалниот звучен опструент на претходниот израз. Појавите на санди по звучност во тие контексти во македонскиот литературен јазик се карактеризираат со нерегуларност, факултативност, и во голема мера се зависни од актуелните фонетски услови (Korytowska 2012). Од сондажните набљудувања произлегува дека ситуацијата во дијалектите е уште покомплицирана отколку во стандардната форма - во дијалектите нерегуларноста на оваа појава е уште поголема.

Во снимките од околината на Преспа (материјали од следните пунктови: Пустец, Церје, Шулин, Гломбочени, Горна Горица, Туминец, Леска, Зрновско, Врбник, Бобоштица) се забележани 57 меѓузборовни споеви на финален звучен опструент пред иницијален резонант, меѓу кои 22 споеви со звучен опструент различен од /v/. Во 18 примери иницијален сегмент

ните текстови и честопати тоа се фрагменти од снимки. Транскриптите од лентите не се многу полезни поради грешките во слушањето од страна на личноста која слуша и запишува, и поради грешките во транскрипцијата. Во сите снимки се потврдени многу неусогласености меѓу звукот на снимката и запишаниот текст.

на следниот прозодиски израз беа самогласки, во останатите примери – сонанти (сп. таб. 6)

Табела 6. Квалитативна карактеристика на меѓузборовни споеви на финална морфонема на звучен опструент и иницијален резонант (Преспа – Врбник – Бобошчица).

Прв сегмент на спојот	Втор сегмент на спојот								
	самогласка					сонант			
опструенти различни од /v/	/i/	/e/	/a/	/o/	/u/	/n/	/m/	/r/	/j/
/b/	-	-	-	-	-	-	3	-	-
/d/	1	2	-	3	-	5	1	1	-
/z/	-	-	-	-	-	-	3	-	-
/ž/	-	-	-	-	1	-	1	-	-
/g/	-	-	-	-	-	1	-	-	-
/v/	3	3	1	1	3	12	3	-	9

Од снимките од регионот на Голобрдо – Ербеле – Горни Крчишта (материјали од следните пунктови: Гиновец, Клење, Којовец, Лејчан, Ладомерица, Оржанова, Големо Острени, Мало Острени, Пасинки, Радовеш, Стебло, Требишта, Тучепи, Врница, Ербеле, алб. Горни Крчишта) во целост е верификуван изговор на 70 споеви на меѓузборовни групи од финален звучен опструент и иницијален резонант. Во реализацијата на еден спој (/d + o/) по првиот сегмент се појави шва, а звучноста на финалниот опструент остана зачувана во изговорот. Поради појавата на дополнителен вметнат елемент посочената реализација нема да биде земена предвид во пресметките. Во 36 од 69 оценувани примери првиот сегмент на допирот беше звучен опструент различен од /v/. Во 26 примери во иницијална позиција на втората акцентска единица се појави самогласка, а во 43 примери – сонант (сп. таб. 7)

Табела 7. Квалитативна карактеристика на меѓузборовни споеви на финална морфонема на звучен опструент и иницијален резонант (Голобрдо – Ербеле – Горни Крчишта).

Прв сегмент на спојот	Втор сегмент на спојот									
	самогласка					сонант				
опструенти различни од /v/	/i/	/e/	/a/	/o/	/u/	/n/	/m/	/r/	/l/	/j/
/b/	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-
/d/	9	1	-	2	-	8	2	2	1	1
/z/	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-
/ž/	1	-	-	1	-	1	-	-	-	-
/g/	-	-	-	1	-	1	1	-	-	-
/v/	2	1	3	3	-	11	-	-	3	10

Во снимките од албанската Гора (Борје, Црнелево, Кошаришта, Очикле, Орешек, Орѓост, Пакишта, Шиштаец, Запод) се појавија 42 меѓузборовни споеви /D + R/, при што во еден од нив (изоставен во подоцнежните пребројувања), по финалната звучна согласка /d/, се појави шва. Појавата на додатен вокален сегмент по опструентниот сегмент повлијае на зачувувањето на звучноста пред иницијалниот сонант /m/ на соседната акцентска единица. Од 41 анализиран пример финалниот сегмент беше звучен опструент различен од /v/. Повеќето контексти претставуваат споеви на финален звучен опструент со иницијален сонант (29 примери) (сп. таб. 8).

Табела 8. Квалитативна карактеристика на меѓузборовни споеви на финална морфонема на звучен опструент и иницијален резонант (албанска Гора).

Прв сегмент на спојот	Втор сегмент на спојот									
	самогласка					сонант				
опструенти различни од /v/	/i/	/e/	/a/	/o/	/u/	/n/	/m/	/r/	/l/	/j/
/b/	1	-	-	-	-	1	-	2	-	1
/d/	2	-	-	-	-	6	-	-	-	-
/ž/	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
/g/	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-
/v/	1	-	2	6	-	9	1	1	2	3

Од територијата на Република Македонија за анализата се избрани снимки на централните западни дијалекти од околината на Скопје и североисточните дијалекти, претпоставувајќи во вториот случај, најверојатно, премин кон бугарски тип на санди. Во материјалот од Западна Македонија се појавија 29 споеви на финален звучен опструент со иницијален резонант. Во сите анализирани контексти во финалната позиција на првата акцентска единица имаше опструент различен од /v/. Во 14 примери иницијалната позиција на следниот акцентски израз ја пополнуваше самогласка. Во материјалот од североисточната територија на Македонија се забележани 66 меѓузборовни споеви на финален звучен опструент со иницијален резонант, при што контекстите со /v/ се релативно ретки (8 примери). Повеќе од половина беа споеви со иницијален сонант (37 примери) (сп. таб. 9 а-б).

Табела 9. Квалитативна карактеристика на меѓузборовни споеви на финален звучен опструент со иницијален резонант

а) Бардовци, Бродец

Прв сегмент на спојот	Втор сегмент на спојот									
	самогласка					сонант				
опструенти различни од /v/	/i/	/e/	/a/	/o/	/u/	/n/	/m/	/r/	/l/	/j/
/b/	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
/d/	3	-	-	7	-	4	2	1	1	5
/ž/	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
/g/	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-

б) Крива Паланка, Пробиштип

Прв сегмент на спојот	Втор сегмент на спојот									
	самогласка					сонант				
опструенти различни од /v/	/i/	/e/	/a/	/o/	/u/	/n/	/m/	/r/	/l/	/j/
/b/	3	-	-	-	-	5	4	1	-	2
/d/	10	-	1	9	-	9	2	5	-	-
/ž/	3	-	-	1	-	-	-	-	-	-
/g/	1	-	-	-	-	-	1	-	1	-
/v/	-	-	-	1	-	1	6	-	-	-

Врз основа на анализата на начинот на реализација на звучните опструенти пред резонантот на меѓузборовната граница во македонските дијалекти во албанско јазично опкружување може да се заклучи дека сандито е нерегуларно. Речиси во сите контексти покрај зачуваната звучност на финалниот опструент, без обзир на тоа дали се работи за согласката /v/ или за друг звучен опструент, се забележуваат изговори со обезвучен прв сегмент на групата. Слично како во македонскиот стандард, во дијалектните материјали во изговорот на повеќето информатори почесто доаѓаше до обезвучување на финалниот звучен опструент пред иницијална самогласка отколку пред сонант (Korytowska 2012), што може да има врска со ситуацијата во грчките дијалекти. Мало преовладување на реализација со губење на звучноста на финалниот звучен опструент различен од /v/ пред иницијалниот сонант е забележано на територијата на Преспа и во албанската Гора, а во околината на Голобрдо доминираат звучните реализации на финалниот опструент различен од /v/ пред назален сонант.

Што се однесува до меѓузборовните споеви на финалното /v/ со иницијален сонант, во областа на Преспа – Врбник – Бобошчица и Голобрдо – Ербеле – Горни Крчишта, разликата меѓу реализациите со зачувување на звучноста на финалното /v/ пред иницијален сонант, од една страна, и реализациите со обезвучување на /v/ во таа позиција, од друга страна, е релативно голема. Во македонскиот стандард зачувувањето на звучноста на финалното /v/ пред иницијален резонант е многу поретко од реализацијата со обезвучување. Како што покажаа истражувањата, на меѓузборовната граница најподатливо на обезвучување пред резонанти, меѓу сите звучни опструенти, е /v/ (Korytowska 2012), но само на територијата на Гора е утврдено преовладување на безвучните изговори на финалното /v/ над звучните реализации пред иницијален сонант на меѓузборовната граница (таб. 10). Нерегуларноста на појавите од областа на санди е потврдена и за гегиските дијалекти на албанскиот јазик (сп. на пр. Sawicka 1983, Korytowska 2007, 2009, Przybylska 2006, Rybicka 2008). Се чини дека за тоскиските дијалекти такви истражувања не биле спроведени, а резултатите од ислушаните македонски снимки покажуваат дека ова прашање треба да биде верификувано и во албанскиот тоскиски дијалект.

Табела 10. Начин на реализација на финалните звучни опструенти пред иницијалните резонанти во македонските дијалекти во албанско јазично опкружување.

Локација	опструенти различни од /v/				опструентот /v/			
	пред /V/		пред /S/		пред /V/		пред /S/	
	[D]	[T]	[D]	[T]	[v]	[f]	[v]	[f]
Преспа-Врбник-Бобошчица	3	6	5	8	3	8	15	9
Голобрдо-Ербеле-Горни Крчишта	7	10	16	2	3	7	21	3
Гора	1	2	5	8	0	9	6	10

Примери за реализациите на меѓузборовните споеви на финалните звучни опструенти пред иницијален резонант:

- Преспа – Врбник – Бобошчица: [umref i na za da zbiref] (Пустец), [živ e toj] (Пустец), [strav ništo] - (Пустец), [sə mažif na mene] (Пустец), [dojdof jas] (Церје), [maž umret] (Церје), [kromit od ovoj] (Церје), [žif enver] (Шулин), [zedov jaz da ja zavaram] (Шулин), [zad ova pľaninata] (Глобочени), [proizvod na leto] (Безмишт), [lep mu veli] (Врбник), [grav najubo] (Горна Горица), [narod na četiri] (Бобошчица), [grat od eden] (Бобошчица)

- Голобрдо – Ербеле – Горни Крчишта: [dojdof ovde] (Клење), [napret ne se znae] (Којовци), [bef na furna] (Лешничани), [orš oves] (Оржанова), [zedov ja] (Оржанова), [napret imafme] (Оржанова), [napred ne sega] (Пасинки), [napred lebot] (Радовеш)

- албанска Гора: [čuf ot stari] (Борје), [zdraf i žif od zima] (Борје), [dəp je dəp] (Борје), [dəp raste] (Борје), [se mučif nekako] (Борје), [ka narod ne može] (Црнелево), [ka narot imame] (Црнелево), [zaleb ne] (Кошаришта), [lep ne] (Кошаришта), [lep napravile] (Кошаришта), [se rodif ja] (Орѓост), [bef ona] (Орѓост), [kabilev nedelen] (Орѓост), [čaršav nije] (Пакишта), [snek na češma] (Шиштаец), [se najav lisica] (Запод), [brod i vo sela] (Запод).

На терените околу Скопје, финалните звучни опструенти различни од /v/ пред иницијална согласка на допирот на две акцентски единици, во изговорот на информаторите ја зачуваа својата морфонолошка маркираност во однос на звучноста. Во македонскиот стандард е утврдена релативно јасна тенденција на губење на звучноста на финалниот звучен опструент (близу 50% од сите истражувани контексти со самогласка), па резултатот од анализите на дијалектолошките снимки од овој регион може да биде изненадувачки. Сепак, треба да се земе предвид типот на истражуваниите групи. Од 14 примери со меѓузборовен допир на звучен опстру-

ент со иницијална самогласка, во 10 од нив првиот сегмент беше /d/, кое во групата на опструенти се карактеризира со најголема отпорност кон губењето на звучноста пред резонанти. Типот на контекстот најверојатно влијаел и на начинот на реализација на споевите на финалниот звучен опструент различен од /v/ пред иницијален сонант на втората акцентска единица на теренот на Голобрдо – Ербеле – Горни Крчишта. Од 16 примери, во тринаесет на крајот на првиот израз се појави /d/. Во случајот на споеви на финалниот звучен опструент со иницијален сонант, во пунктовите Бардовци – Бродец бројот на звучни и безвучни реализации е речиси ист.

При анализата на преслушаните материјали од Крива Паланка и Пробиштип се гледа дека доминантен начин на реализација на финалните звучни опструенти пред иницијален резонант, без обзир дали е сонант или самогласка, е обезвучување на првиот сегмент. Редок звучен изговор на финалниот опструент пред иницијален резонант се појавува во многу конфлуентен, слеан изговор (таб. 11). Доминантната безвучна реализација на финалниот звучен опструент може да се поврзе со соседството на бугарскиот јазик.

Табела 11. Начин на реализација на финалните звучни опструенти пред иницијални резонанти во дијалектите на западна и североисточна Македонија.

Локација	опструенти различни од/v/				опструентот /v/			
	пред /V/		пред /S/		пред/V/		пред /S/	
	[D]	[T]	[D]	[T]	[v]	[f]	[v]	[f]
Бардовци – Бродец	14	0	8	7	-	-	-	-
Крива Паланка - Пробиштип	1	28	2	27	0	1	3	4

Примери за реализации на меѓузборовните споеви на финалните звучни опструенти пред иницијален резонант:

- Бардовци – Бродец: [lep maŋo] (Бардовци), [muž i žena] (Бардовци), [kad lisica] (Бардовци), [kad ima] (Бардовци), [kad onoј] (Бардовци), [kad otišaŋ] (Бродец), [kad otvoriŋ] (Бродец), [gospot magare] (Бродец), [red je i tebe] (Бродец), [nikad moјata] (Бродец), [lep mu turale] (Бродец), [jednogagara] (Бродец)

- Крива Паланка – Пробиштип: [kat otišla] (Крива Паланка), [narot rabotiŋ] (Крива Паланка), [kad ne može] (Крива Паланка), [rekov majstori] (Крива Паланка), [gospot nauči] (Крива Паланка), [ret na carskata] (Пробиштип), [grat i zaminuva] (Пробиштип), [kat istrči] (Пробиштип), [kad

mu videl] (Пробиштип), [zup me boli] (Пробиштип), [prf materijaot] (Пробиштип), [met imale] (Пробиштип).

Приближувајќи се кон крајот на ова заглавје, се чини дека во македонските дијалекти во албанско јазично опкружување и, воопшто, во западна Македонија сандито на меѓузборовните споеви на финалниот звучен опструент со иницијален резонант би требало да се определи како нерегуларно и факултативно. Асимилациските појави се условени со фонетски фактори, од кои најважен е типот на спојот и темпото на изговорот. Во материјалот на испитаниците од селата во североисточна Македонија се пројавува врска со сандито својствено за бугарскиот јазик, во кој во позиција пред иницијален резонант доаѓа до обезвучување на финалните звучни опструенти на меѓузборовната граница.

Балкански тип на санди. Во грчкиот јазик единствен финален опструент е /s/, кое во дел од дијалектите, исто така, било елиминирано. Условите за појавување на санди постојат единствено во северногрчките дијалекти, во кои се појавуваат финални согласки и консонантски групи. Грчкото меѓузборовно санди има извесни допирни точки со македонското санди во таа смисла што, всушност, тука се случуваат едначења по звучност во групите од опструенти, а се разликува од македонското во поглед на влијанието на иницијалниот резонант врз крајот на претходниот израз. Грчката предметна литература на тема санди, за жал, не доставува споредбен материјал, бидејќи во голема мера се концентрира на други едначења и ги обработува нивните реализации, главно, на морфолошките граници внатре во прозодиските единици (главно на проклитичките граници).

Во македонскиот јазик, како и во бугарскиот и албанскиот, се појавуваат едначења по звучност во внатрезборовните групи опструенти и на меѓузборовните граници како и обезвучувања на звучни согласки на апсолутниот крај на зборот. Тие се преплетуваат со нерегуларните обезвучувања на опструентите пред резонанти (според нормата, обезвучувања во таа позиција не се случуваат) (сп. Sawicka 2003: 453–457, Korytowska 2012). Тоа се појави регистрирани, особено, на дијалектолошко рамниште со различен интензитет. Меѓу факторите кои влијаат на реализацијата на групите D#V/S се наоѓаат: темпото на исказот, квалитетот на елементите што го сочинуваат дадениот спој (се работи и за првиот и за вториот сегмент на комбинацијата, како и за различна чувствителност на финалните согласки на асимилациските појави, родот на морфолошкиот шев, должината и фреквенцијата на паузите, како и возраста и потеклото на говорителите, в. Korytowska 2012). Нерегуларностите на појавите од областа на сандито и големата зависност на начинот на реализација на споевите од фонетските фактори и променливите услови на реализација се забележуваат и во гегиските дијалекти на албанскиот јазик на територијата на Албанија и на Косово, како и во грчките дијалекти.

Проблемот на сандито во северните дијалекти на албанскиот јазик бил неколкукратно покренуван во предметната литература. Правилата во локалните дијалекти влијаеле и на реализацијата на стандардната форма на таа територија (Sawicka 1983: 169–175, Przybylska 2006, Rybicka 2008, Korytowska 2009: 223–229). Уште првите набљудувања (Sawicka 1983) покажале нерегуларност на асимилациските појави во поглед на звучноста, слично како во македонскиот, регулирани во косовскиот албански од површинското рамниште, односно зависни од актуелните фонетски услови. Факторот кој има најголемо влијание на начинот на реализација на споевите е, пред сè, темпото на исказот. На акомодациските појави им оди во прилог покачувањето на темпото, додека побавното темпо се поврзува со поголема прецизност на изговорот, со често појавување на паузи и со поретки едначења. Понерегуларни асимилации по звучност во косовскиот албански се забележуваат на послабите (внатрезборовни) морфолошки граници, при што, тука се појавуваат изговорни варијанти: со опструентни елементи изедначени по звучност или со различни елементи во поглед на тој признак, сп. *mundshmia* ‘можност’ [mundšmija] покрај [muntšmija], *bregce* ‘градска ластовичка’ [bregce] покрај [brekce]. До едначења најчесто не доаѓа меѓу опструенти разделени со јунктура на границата меѓу членовите на сложени изрази, на пр. *shpirtzi* ‘злосторник’ [špirtzi], *postbllok* ‘контролен пункт’ [postbłok], *shpirtvogël* ‘малодушен, предавник’ [špirtvogël]. Според споменатите сондажни истражувања типот на косовското санди е нестабилен. До асимилациски појави може да доаѓа повремено, а за начинот на реализација може да придонесат и други фактори, освен промената на темпото на исказот, како на пр., квалитетот на елементот што го сочинува дадениот спој. Слично како во македонскиот јазик, и во гегиските дијалекти на албанскиот јазик опструентите се во различна мера податливи на едначења по звучност. Од првичните набљудувања произлегува дека /ð/ и /v/ обично не подлежат на обезвучување, а останатите звучни опструенти во позиција пред безвучен опструент на меѓузборовната граница може факултативно да бидат изговарани безвучно. Губење на звучноста, иако поретко, се забележува и на апсолутниот крај на зборот (сп. Sawicka 1983: 169–175). Покрај споменатите позиции на нерегуларност на појавата од областа на сандито, таа се регистрира и во други контексти. Цитираните истражувања и подоцнежните описи на гегиските дијалекти докажуваат дека досегашното одредување на сандито за косовската варијанта на албанскиот јазик е непрецизно. Подоцнежните истражувања, сепак, утврдуваат поголема регуларност на едначењата пред иницијалните опструенти. Во едночасовна радио снимка (запис од 2005 г. во студиски услови⁸⁰)

⁸⁰ Водителката беше жена на возраст од околу 50 години, многугодишна спикерка на приштинското радио (Радио Дукаѓини). Материјалот зачуван на дигитален диктафон е читање на фрагмент од популарнонаучна проза. Темпото на

во изговорот на професионална спикерка се забелжани (Korytowska 2009) следните реализации:

а) внатрезборовна фонетика:

- на историските морфолошки граници, кои не претставуваат фонетска јунктура, во изговорот често доаѓаше до асимилација по звучност, на пр. *domosdoshme*⁸¹ ‘неопходна’ [domozdošme], *çdo* [ždo], *substancave* ‘супстанција, ген., дат., абл. мн.’ [supstancave], *mundshme* ‘можно’ [muntšme], *të pazgjidhshme* ‘неразрешлива’ [təpazʒiʃšme], *pakëndshme* ‘непријатна’ [pakəntšme].

- финалната самогласка *ë* [ə], која, всушност, го блокира едначењето по звучност на опструентите во стандардниот албански јазик, во гегискиот се појавува многу поретко (во гегискиот дијалект нема фонолошка вредност), што резултира со често едначење на сегментите на спојот, на пр. *kryqëzimi* ‘крстосница’ [kryʒzimi], *mundësi* ‘можност’ [muntsi], *të dobësuar* ‘ослабнат’ [tə dopsuar], *të padëshëruar* ‘непосакуван’ [təpatšəruar], *zëvendësuar* ‘заменет’ [zventsuar], *përgjegjësinë* ‘одговорност, акуз. едн.’ [pəʒʒećsin].

- во групите, во кои доаѓало до контакт меѓу звучното /v/ и претходниот безвучен опструент (во правописниот запис опструентните елементи ги разделува самогласката *ë*, обично неизговарана) озвучување не се случува, на пр. *të gjithëve* ‘сите, ген., дат., абл. мн.’ [tə ʒiθve], *e mjekëve* ‘лекари, ген., дат., абл. мн.’ [emjekve], *të antibiotikëve* ‘антибиотици, ген., дат., абл. мн.’ [tə antibjotikve]. Едначењата во овој тип споеви треба да се прифатат како маргинални. Во снимката е забележан само еден пример со озвучување на безвучна согласка пред /v/ во разгледуваната позиција (*i pastruesve* ‘санитарци ген., дат., абл. мн.’ [ipastrueʒve]).

б) меѓузборовна фонетика:

- релативно висока регуларност на асимилациските процеси ги карактеризира споевите на звучен опструент со безвучен опструент. Изедначување на сегментите по звучност е забележано во околу 98% од примерите со групата D#T на меѓузборовна граница, на пр. *acid folik* ‘фолна киселина’ [acit fol’ik], *lëng frutash* ‘овошен сок’ [l’əŋk frutaš].

- во меѓузборовни споеви со финалната група *-nd* пред иницијален безвучен оклузив /t/, обично, доаѓаше до обезвучување и слевање на артикулацијата на *d* и *t* (реализација дури и со поединечна преграда), на

исказот е одредено како умерено, изговорот на спикерката како прецизен, јасен, таков што не претставува потешкотија при оценувањето.

⁸¹ Во изговорот на Косово често под акцент се појавува долга самогласка, дури и во стандардниот изговор. Во примерите не ја означуваме.

пр. *mund të egzistojmë* ‘може да постоиме’ [mun·tegzistojm], *mund të kthejnë* ‘може да се вратат’ [mun·tʰkθejn].

- во меѓузборовните споеви во групи од два опструента со првиот сегмент безвучен асимилации по звучност се забележани во речиси 65% изговорени примери со даден контекст, на пр. *vdekjes brutale* ‘брутална смрт, ген., дат., абл. едн.’ [vdekjez brutal’e], *mundet gjithashtu* ‘може исто така’ [munded žiθaštu], *grup gjaku* ‘крвна група’ [grub žaku], *prindërit duan* ‘родителите сакаат’ [prindrid duan], *shpesh gratë* ‘често жените’ [špež grat], *gjuhëtarët bënë* ‘лингвистите правеа’ [žuxtarəd bənin]). Останатите реализации се изговарања без едначења, реализирани од страна на информаторот многу прецизно, на пр. *ushtrimi fizik do ta ndihmojë* ‘физичката вежба ќе помогне’ [uštrimi fizik dotandixmoj], *sipas grupeve* ‘според групите’ [sipas grupeve], *me ndryshimet e klimës dhe të ushqimit* ‘заедно со разликата на климата и исхраната’ [mendrüşimet ekl’iməs ðe t’ušćimit]. Во неколку примери до озвучување на финалната позиција, а со тоа и до изедначување на опструентните сегменти, не дојде поради појавата на кратката, очигледно непланирана пауза, што резултираше со менување на контекстот од позиција на меѓузборовна граница на апсолутен крај на зборот (*të gjakut zero* ‘при нулта крвна група’ [tʰžakut / zero], *i emisionit Dhurata* ‘емисијата „Подароци“, ген., дат., абл. едн.’ [iemisjonit / ðurata]). Овој тип реализации ја потврдуваат големата чувствителност на косовското санди на актуелната промена на фонетските фактори.

- до едначења по звучност во опструентните групи на меѓузборовен допир обично не доаѓа, ако по првиот сегмент се појавува централизираната самогласка *ë*. Блокирањето на асимилациските појави се забележува, без оглед на тоа дали самогласката е реализирана или подлегнува на целосна редукција. Иницијалниот сегмент на следниот израз во таков случај најчесто нема да иницира едначења по звучност, на пр. *dy javë para operacionit* ‘две седмици пред операцијата’ [dū jav para operacjonit], *një dozë shtesë* ‘дополнителна доза’ [ñədozə štes], *vetë gjak* ‘сопствена крв’ [vet žak], *thotë doktor* ‘вели докторот’ [θot doktor], *një dozë më të vogël* ‘помала доза’ [ñədoz mətvogəl]. Исто и пред резонант, на пр. *një javë më pas* ‘една седмица подоцна’ [ñə jav məpas], *një periudhë ndërmjet* ‘периодот помеѓу’ [ñə perj:uð ndərmjet], *metodë e shkëlqyer* ‘совршен метод’ [metod eškəl’ćuer], *i rëndë i ilaqeve* ‘тежок од наркотици’ [irənd i il’acəve].

Ваквиот начин на реализација е карактеристичен за албанскиот стандард реализиран на Косово. Во снимките, сепак, се забележани неколку искази во кои по редукцијата на финалното *ë* настапило изедначување по звучност на соодветните согласки, на пр. *me shëringë të vaksinës* ‘со ставање вакцина’ [mešəriŋk təvaksinəs], *tëndë të gjakut* ‘...својата крв’ [tənt təžakut], *disa mjekë besojnë* ‘некои лекари веруваат’ [disa mjeg besojn], *është grupi* ‘тоа е група’ [əžd žiθaštu].

- најверојатно како резултат на хиперкоректноста во изговорот на презентерката се забележани неколку реализации, во кои меѓу финалниот безвучен опструент и иницијалниот звучен опструент се појавила (спротивно на нормата) самогласката *ë*. Нејзиното присуство го изблокирало едначењето по звучност на финалниот опструент во однос на вториот сегмент од спојот, на пр. *sot dhe dy mijë* ‘денес и две илјади’ [sotə ðe dū mij], *shkaqet dhe terapin* ‘причини и терапија акуз. едн.’ [ʃkaçetə ðe terapin], *fuzizohet gjaku* ‘се зајакнува крвта’ [fuçizoçet⁸² zaku]. До промена на контекстот и, како последица на тоа, до отсуство на асимилација во спорадични примери довела елизијата на финалниот опструент на крајот од првиот израз (сп. *japet zakonisht* ‘обично се дава’ [jape zakoništ] наместо [japed zakoništ]).

- во повеќето примери (70%) со меѓузборовен спој на финален звучен опструент со иницијален резонант доаѓаше до обезвучување на првиот сегмент, на пр. *serioz apo* ‘сериозно или’ [setjos apo], *një lëng i pasur* ‘густ сок’ [ñəl’əŋk ipasur], *një lëng ananasi* ‘сок од ананас’ [ñəl’əŋk anana:si], *larg nga ajo* ‘далеку од неа’ [l’ark ŋgaajo], *të madh në mbylljen* ‘...голем во завршницата’ [təmaθ nəmbüljen], *negativ në njerëz me ndjeshmëri* ‘негативен кај чувствителните лица’ [negatif nəñerəs mendješməri]. Контекстот D#R (резонант) во нашиот материјал беше редок во споредба со останатите типови меѓузборовни споеви, па би требало да се спроведат дополнителни анкети за да се верифицираат резултатите.

в) сложени изрази

- реализацијата на споевите на границата меѓу членовите на сложени изрази е релативно тешка за опишување. Пред сè, тоа се ретки единици во текстот, а ситуацијата дополнително ја комплицира фактот што можат да бидат изговарани со еден или со два акцента. Во анализираните снимки сложени изрази се појавија само два пати, секој изговорен по двапати од страна на спикерката. Реализацијата на разгледуваниот контекст може да се определи како нестабилна, сп. *jashtëzakonisht* ‘необично, над нормата’ [ja-zakoništ] (упростување на групата [št] во [š] и едначење на [š] во [z] покрај [jašzakoništ] (упростување на опструентната група без акомодација во поглед на звучноста) и *shtatëzëna* ‘бремена’ [štazəna] (елизија на финалниот опструент на првиот член од сложениот израз и ликвидација на контекстот) покрај [štazəna] (едначење во звучен опструент и африкатизација).

⁸² Додавањето на [ə] во финалната позиција по согласка се случува и во други јазици во официјален грижлив изговор (на пр. во италијанскиот), но во албанскиот јазик описот го комплицира фактот на постоењето на фонолошкото /ə/, кое во таа позиција се редуцира.

г) апсолутен крај на зборот

- во изговорот на спикерката звучните опструенти пред пауза регуларно ја губеа звучноста, на пр. *lidh* ‘поврзува’ [l’iθ], *mund* ‘може’ [munt], *lëng* ‘сок’ [l’əŋk], *thelb* ‘суштина’ [θel’p], *pozitiv* ‘позитивен’ [pozitif]. Во неколку примери е забележано обезвучување на звучен опструент, иако по него, според нормата, треба да се појави самогласката *ë*, на пр. *me shtringë* ‘со вештерката’ [meštriŋk], *plagë* ‘рана’ [pl’ak] (покрај [pl’ag] со зачувана звучност на финалната соодветна согласка).

Анализата на материјалот потврдува дека сандито во североисточната варијанта на литературниот албански јазик е релативно нестабилно. Асимилациските појави можат да се случуваат, независно од темпото, и во грижлив изговор. Кај еден ист говорител често се забележуваат изговорни дублети. Особено е карактеристична неконсеквентноста во реализацијата на опструентните групи, чии сегменти ги разделува самогласката *ë*. Покрај нормативното изговарање се појавуваат и реализации со едначења по звучност. Тоа се поврзува со фактот дека во гегискиот дијалект [ə] не постои како фонема. Исто така, косовската варијанта на албанскиот јазик со македонскиот јазик ја поврзува фактот дека на меѓузборовната граница поединечни опструентни сегменти се разликуваат во однос на податливоста на асимилациските појави. Во обата јазика, особено финалното /d/ ретко се обезвучува пред иницијален резонант во следниот збор.

Некои детали овозможуваат во овој конвергентен регион да се вклучат и грчките дијалекти. Согласно грчката литературна норма, финалното /s/ подлегнува на озвучување пред иницијални звучни опструенти и пред сонанти. Во позиција пред самогласка финалното /s/ секогаш останува безвучно⁸³ (сп. и Tserdanelis 2005). /s/ е единствениот финален опструент во општогрчкиот јазик, но сепак, во северните дијалекти, каде што неакцентираниите високи самогласки подлегнале на редукција репертоарот на финални согласки и консонантски групи е широк. Навистина некои северни дијалекти се вратиле на моделот на отворен слог, но не полагаме со точна информација кои од грчките дијалекти на Егејска Македонија зачувале затворени слогови на крајот на зборовите. Судејќи според дијалектолошките материјали – повеќето од нив.

Според славистичката традиција, под терминот „санди“ се подразбираат едначења по звучност⁸⁴. Во грчката традиција доминираат други прашања со карактер на санди – оние кои најчесто се случуваат и/или не се униформни во општогрчката перспектива. Грчките финални согласки

⁸³ Информации за санди во новогрчкиот јазик врз основа на консултации со проф. Маријана Маргарити-Ронга од Универзитетот Аристотел во Солун.

⁸⁴ Дискутабилен е тука терминот „едначење“, но тоа не е проблем кој во овој момент е релевантен.

се /n/ и /s/. /s/ е зачувано речиси во сите дијалекти доста добро, но во услови на санди дава различни ефекти. Секогаш пред звучен опструент и сонант подлегнува на озвучување, на пр. *της μανας* [tizmanas]. Но, на пример, на Хиан асимилацијата кон следниот опструент е полна, сп. *εχεις δουλεια* ‘работеше’ [eχ’id̪ul’a]). /s/ се редуцира многу ретко, на пр. на Крит *ο αδελφος μας* ‘нашиот брат’ [oad̪erfomas], или на Хиос пред [ts], [ks], [ps]: *τους ψευτες* ‘лажговци’ [tupseftes] (Newton 1972: 102). Втората финална согласка во грчкиот е /n/, кое во повеќето дијалекти се губи во финална позиција. Најчесто /n/ се зачувува на крајот на проклитиките, па не се наоѓа, според нашите критериуми, на крајот на зборот⁸⁵. Во финалната позиција на ортотоничните изрази /n/ се појавува многу ретко, во принцип само во југоисточните дијалекти, на пр. [ipen] ‘рече’ и подлегнува на различни комбинаторни асимилации: [ipem̪mu] ‘ми рече’, [ipessu] ‘ти рече’, [ipendu] ‘му рече’. Во останатите дијалекти /n/ се појавува само во финалната позиција на проклитиките – на членот и на морфемите за негација. Сандито на допир на проклитичка морфема и ортотоничен израз опфаќа разни појави/стадиуми на едначења, зависно од дијалектот (едначења во поглед на местото и начинот на реализација, озвучување на согласката што следи по /n/, геминација, упростување (на пр. *δεν παίρνω* ‘не земам’ [ðenperno] > [ðemperno] > [ðemberno] > [ðebberno] > [ðeberno]). Понекогаш /n/ отпаѓа поради упростувања на сите групи од типот ND – така е во дел од северните дијалекти (в. во заглавје 14).

За меѓузборовните едначења по звучност може да се зборува, главно, во случај на северните дијалекти, во кои настанале консонантски финални позиции како резултат на редукцијата на високите неакцентирани самогласки. Во поголем дел од тие дијалекти на тој начин настанатите т.н. „двоврвни слогови“ не се одржале, но во повеќето се задржале затворените слогови. Процесите кои се одвиваат на допир на зборовите се: регресивни едначења по звучност на опструенти пред опструенти, обезвучувања на опструенти пред сонанти, обезвучувања на опструенти пред самогласки и обезвучувања на опструенти во т.н. апсолутен крај на зборот. Опструентите во внатрезборовните групи, исто така, подлегнуваат на изедначување.

Освен општите забелешки на оваа тема кај Њутон (Newton 1972), располагаме со детален опис на озвучувањата и обезвучувањата од селото Катафиги (Егејска Македонија, регион Кожани) во авторство на Маријана Маргарити-Ронга (Μαργαρίτη-Ρόγκα 1989: 152–168).

Во дијалектот на Катафиги, внатре во изразот авторката ги забележала следниве групи:

⁸⁵ Фонетскиот израз го дефинираме како прозодиска единица, т.е. еден фонетски облик интегриран под заеднички акцент.

- споеви на соодветна преградна или теснинска согласка со преградна или теснинска: /pt'/, /kt/, /ks/, /ft/, /sp/, /θs/, /gv/, /gz/, /vð/, /vɣ'/, /zv/, /ɣð/. Опструентни хетерогени групи во поглед на звучноста не се забележани;

- споеви на преграден или теснински опструент со сонант: /pn/, /tn/, /ɣn/, /tr/, /kl/, /šn/, /t'm/, /bn'/, /ɣn/, /žl'/. Во позиција пред сонант може да се појават и звучни и беззвучни опструенти. Такви комбинации се можни во сите позиции. Исклучок претставуваат групите со финално /n/ или /ń/ кои се појавуваат на крајот на зборот, пред кои се дозволени единствено звучни преградни или теснински опструенти, на пр. /ɣl'ěbn/, /ɣravn/, /al'ědn/, /izn/, /pl'ěgn/, /ěɣn/, /ríɣń/, /ríɣn/, /prážń/.

- споеви на сонант со преграден или теснински опструент: /mb/, /mt/, /mk/, /nd/, /nt/, /ńt'/, /ńk'/, /ng/, /rf/, /rv/, /l'p/. Пред беззвучните опструенти латералните сонанти и вибрантите најчесто се обеззвучуваат, на пр. [rfó], [al'pumi], [él'pin], а во поновите групи, настанати по редукцијата на неакцентираниите високи самогласки, сонантите остануваат звучни⁸⁶;

- споеви на два сонанта: /mn/, /mń/, /rm/, /rn/, /l'm/, /ln/. Во набројаните групи сонантите се изговараат звучно.

Од описот на Маргарити-Ронга произлегува дека во дијалектот на Катафиги до неутрализација на опозицијата на звучноста може да дојде:

- на крајот на зборот пред пауза - обеззвучување на звучни опструенти и сонанти, на пр. /fěvɣ'/⁸⁷ [fěfx], /aléví/ [al'efí], /al'ětí/ [al'étrí], /ańíɣn/ [ańíɣn], /apukúmb'/ [apukúmp'], /ðónd'/ [ðónt'], /kakúrɣ/ [kakúrɣ], /fitév/ [fit'éf'], /trapéž/ [trapéš], /živɣáf/ [živɣár], /t marinópul/ [t marinópul], /ftíl'/ [ftíl']. Слични примери наведува и Брајан Њутон од Тракија (Newton 1972). Во описите на словенските јазици, всушност, не се обрнува внимание на обеззвучувањето на сонантите, поради нефункционалноста на звучноста во таа класа гласови. Сепак, се знае дека сонантите делумно се обеззвучуваат по беззвучни согласки внатре во зборот, а во финална позиција, главно, при надолна интонациска контура. Гласовниот контекст што му претходи на сонантот секогаш игра значајна улога. Обеззвучувања на сонанти се забележани и во македонскиот јазик (Cychnerska 2013);

- внатре во фонетскиот израз – опструентите се озвучуваат пред финалното /n/, како во првобитните групи, така и во подоцнежните, настанати по елизијата на неакцентираниата самогласка во обострано опкружување од согласки. Во останатите групи од типот 'преграден/теснински

⁸⁶ Оваа разлика укажува на извесна релевантност на звучноста во класата на сонанти и заслужува теоретско разработување.

⁸⁷ Транскрипцијата на М. Маргарити-Ронга дадена во коси загради, се разбира, треба да се третира како морфонолошка транскрипција. Бидејќи примерите во цитираната статија се појавуваат во дијалектна форма, за жал, некои не умееме да ги преведеме – според тоа сите ги оставаме без превод.

опструент + сонант (различен од /n/ и /ń/) не доаѓа до озвучување на соодветната согласка. При обратна комбинација – ‘назален сонант + преграден опструент’ – вториот сегмент е звучен само во првобитните групи, а во секундарните нема асимилација по звучност.

На меѓузборовната граница:

- регресивни озвучувања:

- во групите ‘беззвучен опструент + звучен опструент’, на пр. /p ðén/ [b ðén], /lásp ða éχ’/ [lázb ða éχ’], /t bábu/ [d bábu], /t ðáskal’/ [d ðáskal’], /tis gúmīs/ [tiz gúmīs], /ómus γl’épu/ [ómuz γl’épu], /tun kl’éft’ ðilaði/ [tun gl’évd’ ðilaði];

- во групите ‘беззвучен опструент + сонант’, на пр. /tu χurýo p m ífiris/ [tu χur’ýo b m ífiris], /anθróp na ts pís/ [anθrób na ts pís], /éna χuráf’ na tu pl’ízn/ [éna χuráv’ na tu pl’ízn], /t l’éu/ [d l’éu], /riviθ’ mi kθár’/ [rivið’ mi kθár’], /ót na pís/ [ód na pís], /t aðraχt l’íyu/ [t aðraγt’ l’íyu], /ts ríns/ [dz ríns], /θéls l’éú/ [θélz l’éú], /pišmis mérīs/ [pišmiz mérīs], /íxin axiríř na pirpatái/ [íxin axiríř na pirpatái], /éks mínis/ [égž mínis], /apu tapéřš mburí/ [apu tapéřž mburí], /tréx níró/ [tréy níró];

- регресивни обеззвучувања:

- во групите ‘звучен опструент + беззвучен опструент’, на пр. /fitév’ kí/ [fitéf’ kí], /tu trapéž póχumi/ [tu trapéř póχumi], /as fiγ’ fandárus/ [as fiχ’ fandárus]⁸⁸;

- прогресивни озвучувања:

- во споевите ‘/n/ + беззвучен опструент’, ако во вториот сегмент се појавува самогласка или сонант, на пр. /tun píran/ [tum bíran], /ðén ta taízn/ [ðén da taízn], /n pírin til’éfunu/ [m bírin dil’éfunu], /apu pul’in kíró/ [apu pul’ín ġiró], /γnéðn tu mal’í/ [γnéðn du mal’í], /zn karðýá/ [zn ġarðýá], /n kkrátópta/ [n ġkrátópta], /n klúra/ [n ġlúra]; исклучоци во кои не доаѓа до озвучување (иницијални мултиопструентни беззвучни групи): /γrávn pšémata/ [γrávn pšémata], /ðén kšéru/ [ðéy kšéru], /tun kšinómpšin/ [tuŋ kšinómpšin].

На крајот ќе сумираме дека до озвучување може да дојде во групите ‘беззвучен опструент + сонант’ на меѓузборовната граница и внатре во зборот пред финално /n/ и /ń/. Во првобитните комбинации ‘/n/ + беззвучен преграден опструент’ вториот сегмент на групата се озвучува, ако по него се појавува самогласка или сонант. Пред беззвучна согласка опструентот останува беззвучен.

Асимилацијата по звучност во внатрешборовните групи ‘беззвучен опструент + сонант’ им е позната и на другите грчки дијалекти. На при-

⁸⁸ Регресивни едначења се регистрираат и во групите ‘сонант (латерален/ вибрент) + беззвучен опструент’, на пр. /al’éví kalamk’íř xu/ [al’éfí, kalamk’ířxu], /živýáġ θkó mas/ [živýáġ, θkó mas], /pól’ kí/ [pól’ki].

мер, во дел од Пелопонез, во Евбеја, Тесалија, на Кипар, Карпатос и во Аполона на Родос групата /χn/ (пред нефинално /n/) е реализирана како [ɣn]. Сепак, како што претпоставува Маргарити-Ронга, единствено во случајот на Кипар, Карпатос и Родос може да се зборува за општоприфатено правило на озвучување на теснинските опструенти пред сонанти (сп. Маргарити-Ронга 1985, Eftychiou 2008). Појавата на озвучување на теснинското безвучно /s/ пред назален сонант /m/ е позната и во албанските дијалекти, на пр. *křismĕ* [krizmə], *kasmĕ* [kazmə], *gřysmĕ* [dřizmə] (Gjinari 1988: 61), како и во романскиот јазик.

Па, како што може да се види, меѓузборовното грчко санди ги копира (мошне обопштено) внатрезборовните правила. Разлики се појавуваат единствено во контекст пред самогласка која, поинаку отколку внатре во зборот, претставува обезвучувачки контекст за финалниот опструент.

Од друга страна, не може сите опишани правила да се третираат како санди поради другите појави што се случуваат во исто такви првобитни и секундарни групи. Во секој случај, не може да се формулираат еднозначни рестрикции, а прашањето заслужува теоретско разработување.

Од претставениот материјал произлегува дека меѓу македонскиот и албанскиот јазик не се појавуваат само паралели во поглед на разгледуваното прашање, туку и структурна идентичност. Врз основа на тоа, може да постулираме заеднички ареал, издвоен според видот на санди. Во обата јазика на меѓузборовната граница доаѓа до факултативни обезвучувања на звучните финални опструенти пред иницијална самогласка и сонант. Сличноста со северногрчките дијалекти (кои како единствени од грчките дијалекти имаат контексти кои ја овозможуваат појавата санди) е потешка за одредување. Опструентите во финална позиција во грчкиот стандард се релативно ретки и се појавуваат, главно, во заемките. Сите грчки описи на појавата санди ги анализираат, главно, позициите на границите на клитиките со акцентогените изрази, (главно на проклитичките граници), а не даваат информација за појавите што се случуваат меѓу прозодиските единици. Веројатно, затоа што за грчкиот стандард тоа е маргинален проблем. Исто така, описите, обично, се концентрираат на други асимилации, најчесто на асимилации во поглед на местото и начинот на артикулација во групите од типот ND/NT.

Затоа, пак, во северногрчките дијалекти по редукцијата на неакцентираниите самогласки /i/ и /u/ настануваат комплицирани консонантски групи, меѓу кои и т.н. двоврвни, какви што нема во македонскиот јазик. Во дел од северногрчките дијалекти тие групи се зачувале, а во дел се отфрлени. Сепак, во повеќето се зачувале финалните согласки.

Извесно грчко влијание на македонскиот јазик е видливо во различните реакции на финалните опструенти во однос на вокален и на со-

нантен контекст. Во анализираниот македонски материјал до обезвучување на финалниот опструент пред иницијална самогласка доаѓало двапати почесто отколку пред иницијален сонант.

Разликувањето на грчките сонантни контексти на назални (кои го фаворизираат озвучувањето) и на неназални (кои не го фаворизираат озвучувањето, а понекогаш му одат во прилог на обезвучувањето) не наоѓа чист одраз во македонскиот јазик, и покрај другите паралели поврзани со функционирањето на групите од типот ‘назален сонант + оклузив’. Сепак, можат да се забележат некои разлики во поглед на зачестеноста на обезвучувањето на финалните опструенти пред поединечни иницијални сонанти. Во современиот македонски јазик финалните опструенти писмено означувани со звучни букви најретко се обезвучуваат пред иницијалното *h*.

Сандито на дијалектот на Катафиги е карактеристично за повеќето грчки дијалекти на Егејска Македонија. Сепак, можно е крајниот источен дел да има поголема распространетост на обезвучувањата. При описот на соседната Тракија, Њутон подвлекува дека преградните согласки се обезвучуваат во финална позиција (Newton 1972: 103). На апсолутниот крај на зборот согласките се обезвучуваат секаде. Сепак, таквото соопштение има за цел да го спротивстави овој дијалект на останатите, каде што таква појава не се случува – што значи, овде сигурно не се работи за апсолутен крај на зборот. Во предметната литература, исто така непрецизно (како обезвучувањето на финалните согласки) е опишувано македонското источно санди (од бугарски тип). Тука сигурно се работи за поголема распространетост на обезвучувањата, како и на оние пред резонанти. Како што произлегува од претходните заглавја, фонетиката на источното крајче на Егејска Македонија, и кога се работи за македонски дијалекти, и кога се работи за грчките, покажува повеќе надоврзувања на фонетиката од бугарски тип.

17. Структура на слогот

Во сите јужнословенски јазици се појавува т.н. едноврвен модел на слог, или т.н. сонорен слог. Тоа значи дека сонорноста⁸⁹ постепено расте во правец на врвот на слогот (т.н. слоготворен дел, со највисока сонорност), а потоа постепено опаѓа. Тоа го обезбедуваат правилата на дистрибуција на гласовите, мотивирани од позицијата на гласот во слогот. Секој сегмент има извесно инхерентно ниво на сонорност⁹⁰, кое може да биде контекстуално модификувано. За словенските јазици и, воопшто, за

⁸⁹ Под сонорност треба да се подразбира не само звучност, туку и еден збир на признаци (должина на артикулација, сила на артикулација), кој предизвикува гласот да е помалку или повеќе моќен, чуен.

⁹⁰ Во предметната литература се зборува за т.н. скала на сонорноста.

повеќето европски, релевантни се разликите на сонорноста меѓу класата согласки и самогласки и меѓу класата на опструенти и сонанти. Освен тоа, релевантни за структурата на слогот се разликите на сонорноста меѓу поединечните сонанти. Редоследот на гласовите во македонскиот јазик треба да биде ваков: опструент/опструенти, назален сонант/назални сонанти, ликвиден сонант, јота, самогласка, ликвиден сонант, назален сонант/назални сонанти, опструент/опструенти. Се разбира, во јазикот се појавуваат само редуцирани облици на ваквата структура⁹¹.

Елемент кој во македонскиот јазик има силабична функција е самогласка или ликвиден сонант, кој тогаш подлегнува на засилување. Ако, како резултат на фонетска промена, деривација или заемање, споменатиот редослед се наруши, тогаш автоматски се покренуваат механизми кои го враќаат редоследот. Што се однесува на македонскиот, најчест лек е вметнувањето на неетимолошка самогласка, на пр. *ветџар* (*vetr < *větrь), *маџла* (< *mgla < *mьgla), исклучително упростување на консонантската група *ce* (< *vse – прасловенското [v] имало признаци на сонант, или дури и на глајд, па не можело да се појави во иницијална позиција пред согласка), или силабификација на сонантот (не само на /r/), пр. во *Кремљ*.

Тоа е јасна слоготворна структура, т.н. едноврвна. Консонантските групи се едноставни и не многу разградени. Принципот на сонорноста го поврзува македонскиот (како и српскиот и бугарскиот) со повеќето западноевропски јазици, но го разликува македонскиот од севернословенските јазици, во кои уште се појавуваат слогови со два врва (односно такви, во кои на падините од слогот се појавуваат дополнителни засилувања на сонорноста и тие не се слоготворни – напротив, подлегнуваат на контекстуално ослабување). Оваа дистанца постепено се намалува, како резултат на процесите што се случуваат на северот на словенскиот свет, а се насочени кон ликвидација на слоговите со два врва.

Затоа, пак, несловенското опкружување на македонските дијалекти доставува различни видови на слогови, меѓу кои и двоврвни. Тие настануваат на истиот начин на кој настанале на времето во словенските јазици – како резултат на редукцијата на неакцентираниот вокализам (во словенскиот отпаѓале слабите ерови, во северногрчките дијалекти – неакцентираниите /i/ и /u/, во албанскиот – неакцентираниите куси самогласки). Тоа се, во принцип, дамнешни процеси, но на тој начин настанатите

⁹¹ Во Европа (шпанскиот, турскиот) сè уште се појавуваат траги на релевантноста на разликата на степенот на сонорноста помеѓу [s] и останатите опструенти. Во шпанскиот, во иницијалната позиција на зборот се исклучени спевите [s] + опструент (сп. *España* ‘Шпанија’, *espada* ‘шпага’, *escuela* ‘школо’; сличното ограничување во турскиот веќе не е живо, но има многу дублети, на пр. *spor/ıspor/sıpor* ‘спорт’, *sfenks/isfenks* ‘сфинга’, *istasyon* ‘станица’, *istatistik* ‘статистика’.

двоврвни слогови почнале да се ликвидираат многу подоцна и не секогаш консеквентно. Во тој поглед, постојат меѓудијалектни разлики.

Во албанските дијалекти доста консеквентно се ликвидирани двоврвните финални позиции на зборот, главно, со помош на разбивање на консонантската група преку *ë* – вид на [ə] (пр. *motër* ‘сестра’ од лат. *matrem*), во соседство на лабијални и преку [u] (пр. *vetum*, литературно *vetëm* ‘само’), а во соседство на палатални и преку [i] (пр. *likur* покрај *ëlkur*; литературно *lëkur* ‘кожа’). Двоврвните комбинации на согласки на крајот на зборот се многу ретки и всушност можат да се појават како паралелни во ситуација кога следниот израз, кој е тесно семантички поврзан со претходниот израз, започнува со самогласка, на пр. *ditn e verës* ‘пролетен ден’ (акуз. едн.) покрај *ditën e verës*. Такви примери се појавуваат почесто на југот, во тоскиските дијалекти. Финални слогови од типот *motr* ‘сестра’, *i vogl* ‘мал’, кои не се контекстно условени, среќаваме во старите албански текстови од XVI и XVII в., каде што тие може да ја предаваат и слоготворната и неслоготворната реализација на сонантот; во современите албански дијалекти тие се случуваат многу ретко, главно на северот и во Арбареш.

Што се однесува до современите материјал, вметнатото *ë* во северните, гегиските дијалекти, го интерпретираме како комбинаторен фрагмент на реализацијата на сонантите, на пр. [motər], фонолошки /motr/ - па, така, /r/ се појавува во облик на комбинаторните варијанти [r]/[ər] (в. Sawicka 2007). Слично ги интерпретираме ликвидните согласки кои се појавуваат меѓу опструентите во северните дијалекти, на пр. *përgjegji* ‘раскажува’ - фонолошки /pɾɟɟz/, фонетски [pəɾɟɟɟ], *pëlqen* ‘се допаѓа’ /pl’çen/ [pəl’çen], *kërkon* ‘прашува, бара’ /krkon/ [kərkon] – тоа се единствените контексти на појавување на [ə] во северниот дијалект. Таква интерпретација не е возможна во јужните дијалекти, бидејќи *ë* [ə] има поширока распространетост (иако во некои позиции, на пр., во финална позиција исто може да подлегне на редукција), а освен тоа, сепак, се појавува и во акцентирана позиција. Според тоа, /ə/ тука е самостојна фонема⁹².

Поинакво е ситуацијата со иницијалната позиција на изразите во албанските дијалекти. Сите дијалекти, како и албанскиот стандард, ги прифаќаат двоврвните слогови на почетокот на изразите со првиот сегмент назален (*mbret* ‘крал’, *nga* ‘од’, *ndihmtoj* ‘помагам’ итн.). Навистина, во гегиските дијалекти групите *mb*, *nd*, *ng* биле упростени ([mb] > [mm] > [m], [nd] > [nn] > [n], [ng] > [k] поретко [g]); групите со безвучен оклузив порано се озвучиле и исто подлегнале на упростување), но, сепак, како резултат на редукцијата на самогласките (особено на отсуството на *ë* во

⁹² Меѓу гегиските дијалекти, како што се чини, единствен дијалект со фонолошко /ə/ е дијалектот на Качаник и околината.

некои позиции) настанале нови групи со иницијален назален сонант, на пр. *ně dimër* > [ndimər] ‘на зима’, *měsoj* > [msoj] ‘учам’.

Ваквите иницијални групи имаат висока фреквенција и во романските дијалекти (сп. во заглавјето 14). Во трудовите на Папахаци (сп. особено во речникот, Parahagi 1963) се појавуваат многу иницијални групи ND/NT (пр. *ndreptu*, *mpartu*). Сепак, забележувањата на други автори укажуваат поскоро на слична ситуација со дакороманскиот, каде што нема такви групи во иницијална позиција, сп. кај Голомб (Gołąb 1984) имаме исклучиво записи од типот ^o*nkl'idu* < лат. *includere*, ^o*mpartu* < лат. *impartire*, и кај Даламетра (Dalametra 1906), каде што слоготворноста на групата е означувана со апостроф: *'mbitat*, *'ndires*. На таквите изрази во дакороманскиот секогаш му одговараат форми со иницијална редуцирана самогласка, примерите сп. погоре во заглавје 14. Затоа, пак, ароманските дијалекти од територијата на Грција (главно од Пинд) ги прифаќаат групите ND во иницијалната позиција без вокална потпора. Па, така, треба да се претпостави дека изговорот на овие групи зависи од контекстот на другите јазици. Во таква ситуација изговорот на иницијалните аромански групи ND забележувана од Голомб (Gołąb 1984) како [°ND] може да се прифати како изговор кој, во извесна мера, е условен од структурата на македонскиот слог.

Во многу од северните албански говори во иницијална позиција на зборот се појавуваат и ликвидни неслоготворни иницијални сонанти, на пр. *lpenël*, *lshon*, *rrqeh*, *rrcoka* (примерите од Shala e Bajgorës, Mulaku 1968). Ретко појавата на таквите групи зависи од финалната позиција на претходниот збор, како во Горна Морава (Косово): *rrshit*, *rrmih* – по финална самогласка, *ërrshit*, *rremih/rrëmih* – по согласка (Halimi 1978).

Сигурно не станува збор за каква било конвергенција во областа на структурата на слогот меѓу албанскиот и македонскиот. Доминантна струкура е македонската – порано ги има израмнето страните на слогот по губењето на еровите и е структурата кон која се стремат јазиците – едноставна, лесна за реализација, не содржи двозначни фрагменти (како во двоврвниот слог, кога, особено во преодните периоди, не сме секогаш сигурни дали дополнителниот врв е слоготворен или не е).

Слично изгледа ситуацијата во грчките дијалекти, иако процесот на враќање на едноврвен слог во грчките дијалекти на Егејска Македонија е помалку напреднат отколку во гегиските говори. По губењето на неакцентираниите [i] и [u] настанале финални согласки (различни од [s], кое се појавува во сите грчки дијалекти и од [n], кое се појавува во дел од грчките дијалекти⁹³), а настанале и консонантски групи, дури и во финална позиција, меѓу кои и несонорните (двоврвни) групи, на пр. [mati] > [mat] ‘око’,

⁹³ Главно во југоисточните дијалекти.

[vapori] > [vapori] ‘брод’, [pateras mu] > [paterazm] ‘татко ми’ и др., в. ги погоре примерите од Катафиги, како на пр. [al’étr], [al’évri]/[al’éfr], [ylébn], во кои финалните сонанти создаваат дополнителни неслоготворни врвови на сонорноста. Вистина е дека нивната сонорност е значително ослабната поради контекстот. Во таква ситуација обично се појавуваат две решенија: или консонантската група се преформулира или редуцира, или, пак, сонантот станува слоготворен, што често резултира со појава на дополнителна самогласка. На тој начин дел од говорите се вратила на едноврвниот слог благодарение на вметнувањето на неетимолошка самогласка, но сепак во голем дел сè уште се појавуваат двоврвни слогови. Самогласката што служи за разбивање на таквите групи во грчките дијалекти на Македонија најчесто е [i], поретко [u], пр. [eχun] > [eχn] > [eχ’in] ‘имаат’, [pateras mu] > [paterazm] > [paterazim]/[paterazum]. Слично и во иницијална позиција, на пр. [rufo] > [rfo] > [rifo] ‘испивам’.

Разликата во однос на македонскиот и на албанскиот стандард е во тоа што грчкиот стандард и грчките јужни дијалекти имаат модел на релативно отворен слог – во финалната позиција на зборот може да стојат единствено поединечните согласки /s/ и /n/. Освен тоа, во разговорниот говор и во дијалектите /n/ обично отпаѓа во многу морфолошки категории; финалното /n/ се зачувало, главно, во југоисточните дијалекти. Во останатите дијалекти финалното /n/ се појавува, главно, во проклитичките заменски форми (на пр. *τον, την*) и во партикулите (како *δεν, μην*), што значи, според нашето разбирање на изразот, тоа не е финална позиција, иако во неколку јужни дијалекти /n/ и во таа позиција подлегнува на елизија. Консонантските групи во грчкиот јазик се необично ретки на крајот на зборот и потекнуваат, главно, од заемки. Некои северни дијалекти ги отстрануваат дури и финалните консонанти, кои настанале по губењето на неакцентираниите /i/ и /u/. Единствена прецизна информација со која располагаме во врска со Егејска Македонија е дека финалните согласки и консонантски групи се зачувуваат во регионот на Костур, Кожани (сп. Papanastasiou, Papadamou).

Привидната разлика е поврзана со видот консонантски групи составени од два опструента. Грчкиот речник содржи мноштво изрази со групи составени од два оклузива или два фрикатива, како и групи од типот оклузив плус теснинска согласка, односно групи кои во европските јазици ретко се појавуваат во рамките на еден слог. Такви групи се доста чести и во албанскиот јазик. Фактички, сепак, во секојдневниот јазик тие групи во грчкиот доста консеквентно се ликвидираат. Современите дијалекти, освен геминатите, дозволуваат само двоопструентни групи, составени од фрикатив и оклузив, обично во ваков редослед на сегментите (но не само), независно од позицијата во слогот (Newton 1972: 88), пр. литературно [lepta] ‘минути’, [fθinos] ‘евтин’ – разговорно [lefta], [ftinos] и др. Групите

составени од два оклузива или од два фрикатива се реализирани во грижлив литературен изговор, главно во терминологијата и во заемките (т.н. *learned and foreign words*).

Извесни совпаѓања меѓу грчките и македонските дијалекти во областа на структурата на слогот не можат да се прифатат како резултат на конвергенција, туку поскоро како резултат на природната тенденција да се ликвидираат двоврвни слогови. Сите јужнословенски дијалекти имаат едноврвен модел на слог. Неприфатливите, од гледна точка на тој модел, консонантски групи биле консеквентно отстранети. Повеќето грчки дијалекти, исто така, имаат модел на едноврвен слог, со тоа што во стандардот и во јужните дијалекти преовладуваат отворени слогови. Во северните дијалекти, пак, како резултат на редуцијата на неакцентираниите самогласки, настанале бројни финални согласки и консонантски групи, меѓу кои и групи кои создаваат двоврвен слог. Се знае дека двоврвните слогови не биле отстранети секаде, но не располагаме со точна информација за тоа каде се зачувале. Дел од грчките дијалекти на Македонија ги отстраниле двоврвните слогови (дел, пак, покажуваат тенденција за отворање на финалните слогови), но сепак, не може во тој факт да се бара словенско влијание, бидејќи едноврвниот слог, како и отворениот слог, наоѓа доста точно објаснување во природата на фонетската продукција на слогот, со која е во поголема согласност отколку двоврвниот слог.

ЗАКЛУЧОК

На современиот облик на македонската фонетика, во голема мера, повлијаела ареалната позиција на македонскиот јазик, па затоа силно се истакнуваат несловенските врски на таа фонетика – тоа е ефект на мултиетничноста на регионот и на мултилингвизмот на територијата на Македонија низ вековите, вклучувајќи го и неодамнешното минато, а на многу места и до ден денес. Несловенското влијание може да биде одговорно дури и за зачувувањето на некои периферни архаизми, на пр. назалноста од прасловенските носовки.

Во суштина, македонската фонетика треба да се вброи во југозападниот тип на словенска фонетика; македонскиот има повеќе признаци од тој тип, а само малубројни признаци се надоврзуваат на источниот тип на словенска фонетика.

Границите на одделните појави во голема мера определуваат релативно компактни региони, што ги прави веродостојни. Тие го потврдуваат фактот дека меѓу јужнословенските јазици нема јасни граници, кои, врз основа на фонетските податоци, би дозволиле преодните дијалекти да се вбројат во еден од соседните јазици. Границите на поединечни појави најчесто означуваат релативно компактни региони, што ги прави веродостојни. Но тие граници не се совпаѓаат. Тоа го потврдува фактот дека меѓу јужнословенските јазици не се појавуваат јасни граници, кои, врз основа на фонетските податоци, би дозволиле преодните дијалекти да се вбројат во еден од соседните јазици. Освен тоа, преодните региони не се мали.

Во балканскиот ареал македонскиот јазик зазема централна позиција, не само географски, туку и во поглед на карактеристиката на структурата, како во сферата на фонетиката, така и во морфосинтаксата. Соседниот бугарски јазик, кој има типична балканска морфосинтакса, во фонетски поглед е поблизок, *mutatis mutandis*, на источнословенските јазици. Српскиот, пак, општо земено, напротив – ја претставува западната фонетика, слично на македонскиот, но за разлика од него поблизок е на севернословенскиот морфосинтаксички тип (иако во поглед на морфосинтаксата српскиот не е изедначен – типолошката скала има хоризонтален карактер).

Поинаку изгледа позицијата на македонската фонетика од перспектива на несловенските балкански јазици. Таму, централната позиција на македонскиот јазик означува заситеност со фонетски признаци карактеристични за актуелниот центар на Балканскиот јазичен сојуз, од една страна, а од друга – транспарентни процеси на конвергенција.

Најкарактеристични се признаците кои овде ги прифативме како балкански, а кои го изделуваат „централниот“ регион и го поврзуваат македонскиот со грчкиот и албанскиот јазик, додека не се појавуваат ниту на српската ниту на бугарската дијалектна територија. Особено силна конвергенција ја карактеризира западна Егејска Македонија. Сп.: „Се гледа дека сите најважни иновации доаѓаат до најсилен израз во југозападната зона, каде што јазичниот контакт е најсложен со албанскиот, влашкиот, грчкиот, како и со турскиот јазик.“ (Фридман 2011:107).

На фонетската конвергенција во рамките на Балканот досега не ѝ беше посветено доволно внимание. Освен што во нашиот текст ги посочивме типолошките македонско-албански паралели и елементите на македонско-грчка конвергенција на теренот на Егејска Македонија, ова прашање и од нас самите беше само едвај начнато.

KORISTENA LITERATURA

Alexander R., 1995, *The Balkanization of Wackernagel's Law*, Indiana Slavic Studies 7, 1-8.

Alexander R., 2004, *The scope of double accent in Bulgarian dialects*, [во:] Alexander R., Zhobov V., ред., *Revitalizing Bulgarian dialectology*, Sofia, 193-210.

Arvaniti A., Joseph B., 2000, *Variation in voiced stop prenasalization in Greek*, Glossologia, A Greek Journal for General and Historical Linguistics Vol. 11-12, 131-166.

Atanasov P., 2002, *Meglenoromâna astăzi*, București.

Atlasi dialektologjik i gjuhës shqipe, v. 1, 2007, Napoli.

Atlasi dialektologjik i gjuhës shqipe, v. 2, 2008, Napoli.

Beci B., 1974, *E folmja e Luznisë së Dibrës*, Dialektologjia shqiptare II, 223-282.

Beci B., 2004, *Fonetika e shqipes standarde*, Prishtinë.

Bednarczyk L., 2005, *Dwa przyczynki do ligi bałkańskiej*, [во:] Rusek J. (ред.) *Mieczysław Malecki, człowiek, uczoney, organizator: w setną rocznicę urodzin*, Kraków, 207-212.

Courthiade M., 1988, *Les derniers vestiges du parler slave de Bobošćica et Drenovene (Albanie)*, Revue des études slaves 60/1, 139-157.

Courthiade M., 1993, *Un parler slave singulier: le "kajnas" d'Albanie orientale*, Balcanica Posnaniensia VI, 237-326.

Cychnerska A., 2013, *Wpływ bezdźwięcznego obstruentu na realizację sonantu w języku macedońskim i albańskim*, Македонски јазик LXIV, 29–35.

Cychnerska A., 2014, *Realizacja samoglasnika /e/ pod naglaskom i u ostalim pozicijama prozodijske reči u makedonskom jeziku. Sondažna istraživanja*, Slavia Meridionalis 15, 175-194.

Dalametra I., 1906, *Dicționar macedo-român*, I. Rasidescu, București.

D'Andrea A., 1886, *Saggio di nomenclatura Calabro-Italiana ad uso delle scuole elementari di Calabria Citeriore*, Cosenza.

Drettas G., 1977, "Les notes", un exemple de contact entre ethniques en Macedoine, village de Hrisa (Grece), *Etudes balkaniques* 3, 56-70.

Drettas G., 1981, *Tant que les grands-mères parlent...*, *The Greek Review of Social Research*, numéro spécial, 143-157.

Duma J., 1979, *Wokalizacja jerów słabych w rdzennej sylabie nagłosowej w południowo-wschodniej Słowiańszczyźnie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Duma J. 1991, *The development of the vowels *ε *ϕ in the South-Eastern Slavic dialects*, [BO:] Holvoet A., Sawicka I. (ред.), *Studies in the phonetic typology of the Slavic languages*, Warszawa, 63-113.

Eftychiou E., 2008, *Lenition Processes in Cypriot Greek*, докторска дисертација, University of Cambridge.

Fonološki opisi, 1981, *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, Sarajevo.

Friedman, V. A., 2008, *Balkan Slavic dialectology and Balkan linguistics: periphery as center*, *Slavica, American Contributions to the Fourteenth International Congress of Slavists*, 131-148.

Friedman, V. A., 1986, *Turkish influence in modern Macedonian: the current situation and its general background*, *Beträge zur slawischen Sprachwissenschaft und Kulturgeschichte*, Festschrift für Wolfgang Gesemann, band 3, 85-108.

Friedman, V. A., 2003, *Turkish in Macedonia and Beyond: Studies in Contact, Typology, and Other Phenomena in the Balkans and the Caucasus*, Wiesbaden.

Galton H., 1989 *Phonological Causation through the System? The Case of Slavic and Altaic*, *Folia Linguistica Historica* X, 281-287.

Galton H., 1997, *Neither Universals, nor Preferences – the Genesis of Slavic*, *Folia Linguistica Historica* XVII, 171-177.

Galton H., 1997a, *Der Einfluss des Altaischen auf die Entstehung des Slavischen*, Wiesbaden.

Gjinari J., 1988, *Dialektologjia shqiptare*, Tirana.

Godłowski K., 1999, *Spór o Słowian*, [BO:] *Narodziny średniowiecznej Europy*, Warszawa, 52-83.

Godłowski K., 2000, *Pierwotne siedziby Słowian*, Kraków.

Gołąb Z., 1984, *The Arumanian dialect of Kruševo in SR Macedonia SFR Yugoslavia*, MANU, Skopje.

- Gołąb Z., 1992, *The origins of the Slavs. A linguist's view*, Columbus.
- Gołąb Z., 2004, *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, Kraków.
- Grannes A., 1980, *Loan compounds In Bulgarian reflecting the Turkish indefinite izafet construction*, Oslo.
- Hendrič P., 1976, *The Radožda-Vevčani dialect of Macedonian*, Lisse.
- Hill P., 1991, *Dialect of Gorno Kalenik*, Slavica Publishers inc.
- Ibrahimi S., 1982, *Ndikimi i gjuhës shqipe në rrafshin fonologjik të turqishtes së folur në Maqedoni dhe Kosovë*, Studime filologjike 2, 51-59.
- Issatchenko A. V., 1939/40, *Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen*, Linguistica Slovaca 1-2, 64-76.
- Ivić P., 1961/2, *Broj prozodijskih mogućnosti u reči kao karakteristika fonoloških sistema slovenskih jezika*, Južnoslovenski filolog XXV, 75-113
- Ivić P., 1968, *Liens phonologiques entre les langues balkaniques*, [во:] Georgiev E., et al., (eds.), *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et Sud-Est européennes*, Sofia, 133-143.
- Ivić P., 1974, *O uslovima za čuvanje i ispadanje poluglasa u srpskohrvatskom*, Zbornik za filologiju i lingvistiku XVII, 2, 37-47
- Ivić P., Lehiste I., 1963-1972, *Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenata u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, VI/1963, 33-74; VIII/1965, 75-117; X/1967, 55-93; XII/1969, 115-165; XIII/2/1970, 225-246; XV/1/1972, 95-113.
- Jakobson R., 1931, *Über die phonologischen Sprachbünde*, Travaux du Cercle Linguistique de Prague 4, 234-240.
- Jakobson R., 1962, *К характерисџике евроазијскоџо јзыковоџо сојуза*, [во:] *Selected writings I*, Mouton & 's-Gravenhage, 144-202.
- Jašar-Nasteva, Koneski B., Vidoeski B., 1974, *Le contacts entre les parlars macedoniens et albanais*, Séminaire de langue macédonienne, littérature et culture, Skopje, 1-15.
- Joseph B. D., 2007, *Broad vs. localistic dialectology, standard vs. dialect: the case of the Balkans and the drawing of linguistic boundaries*, [во:] *Papers from INCLAVE 4 (International Conference on Language Variation in Europe)*, Lefkosia, 119-134.
- Joseph B. D., 2003, *The Role of Greek and Greece Linguistically in the Balkans* [во:] D. Tziovas ред., *Greece and the Balkans Identities, perceptions and cultural encounters since the Enlightenment*, Ashgate Publishers, 222-233.
- Karanfilovski M., 2009, *The Enidže Vardar dialect*, Skopje.

Kazazis K., 1972, *The status of Turkisms in the present-day Balkan languages*, [во:] *Aspects of the Balkans: continuity and change*, The Hague, 86-115.

Kolev V., 2004, *Dialectal accent shifts and double accent in the Bulgarian linguistic region*, [во:] Alexander R., Zhobov V., red., *Revitalizing Bulgarian dialectology*, Sofia, 215-226.

Koneski B., 1983, *A historical phonology of the Macedonian language*, Heidelberg.

Korytowska A., 2001, *Grupy samogłoskowe w językach słowiańskich*, докторска дисертација, необјавена, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.

Korytowska A., 2009, *Sandhi w literackim języku albańskim na Kosowie*, *Linguistica Copernicana* 1, 223-229.

Korytowska A., 2012, *Sandhi w standardzie języka macedońskiego*, Toruń.

Korytowska A., Sawicka I., 2007, *Uwagi na temat ilościowej charakterystyki fonetyki słowiańskiej*, [во:] Sawicka I. red., *Komparacja współczesnych języków słowiańskich. Fonetyka i fonologia*, Toruń, 199-219.

Kozyra A., 2015, *Geminaty w językach słowiańskich*, *Slavia meridionalis* XV.

Lehiste I., Ivić P., 1980, *The intonation of Yes-or-No questions – a new balkanism?*, *Balkanistica* VI, 45-53.

Lindstedt J., 2000, *Linguistic Balkanization. Contact-induced change by mutual reinforcement*, [во:] D.G. Gilbers et al (ред.), *Languages in contact* ("Studies in Slavic and General Linguistics", 28), Rodopi, Amsterdam, Atlanta, 231-246.

Łowmiański H., 1963-1973, *Początki Polski I, II*, Warszawa.

Małecki M., 1936, *Dwie gwary macedońskie (Suche i Wysoka w Sołuńskim)*, cz. I i II, Kraków.

Martin-Leake W., 1814, *Researches in Greece*, London.

Menéndez-Pidal R., 1960, *Dos problemat iniciales relativos a los romance hispánicos*, [во:] M. Alvar et al. (ред.), *Enciclopedia lingüística hispánica*, vol. I, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

Mindak J., Sawicka I., 2014, *Zarys gramatyki języka albańskiego*, Warszawa.

Minissi N., 1982, *The vowel system of Macedonian within the framework of the vowel system of the Balkan languages*, [во:] Minissi N., Kitanovski N., Cinque U., *The phonetics of Macedonian*, Bibliopolis, Napoli, 47-51.

Minissi N., Kitanovski N., Cinque U., 1982, *The phonetics of Macedonian*, Bibliopolis, Napoli

Newton B., 1972, *The generative Interpretation of Dialect. A study of Modern Greek Phonology*, Cambridge University Press.

OLA, 1988, *Общеславянский лингвистический атлас* t. 1, Belgrad.

OLA, 1990, *Общеславянский лингвистический атлас* t. 26, Wrocław.

OLA, 1994, *Общеславянский лингвистический атлас* t. 3, Warszawa.

OLA, 2006, *Общеславянский лингвистический атлас* t. 4a, Zagreb.

Papahagi T., 1963, *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*, Editura Academiei, București.

Papanastasiou G., Papadamou E., *The position of the northern Greek dialects of Kastoria among the modern Greek dialects* (фрагмент од труд во подготовка, до кој ни дозволија пристап самите автори).

Parzymies A., 2006, *Ethnonymes slaves. Propositions d'étymologies altaïques*, [во:] *Studies in Oriental art and culture in honour of professor Tadeusz Majda*, Warszawa.

Peco A., 1991, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd.

Penny Ralph, 2002, *A history of Spanish language*, Cambridge University Press, Cambridge.

Pianka W. (Tokarz E.), 2000, *Gramatyka konfrontatywna języków słowiańskich*, t.1, Katowice.

Pritsak O., 1984, *The Slavs and the Avars*, [во:] *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo*, Centro Italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto, 353-432.

Przybylska B., 2006, *Reguły sandhi w dialekcie szkodrańskim języka albańskiego*, необјавена магистерска работа, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.

Rohlfs G., 1966, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, Torino.

Rybicka A., 2008, *Sandhi w literackim języku albańskim mieszkańców miasta Szkodra*, необјавена магистерска работа, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.

Saramandu N., 1972, *Cercetări asupra aromănei vorbite în Dobrogea*, București.

Sawicka I. 1974, *Struktura grup spółgłoskowych w językach słowiańskich*, Wrocław.

Sawicka I. 1979, *Uwagi z zakresu typologii dystrybucji fonemów*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, XXII, 1, 25-37.

Sawicka I., 1983, *Tipi i sandhit në shqipen letrare në Kosovë*, Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare 8, Prishtinë, 169-175.

Sawicka I., 1986, *Struktura sloga u balkanskim jezicima*, Ossolineum, Wrocław.

Sawicka I., 1991, *The problem of prenasalization of stops in Southern Slavic*, [во:] Holvoet A., Sawicka I. (ред.), *Studies in the phonetic typology of the Slavic languages*, Warszawa, 113-125.

Sawicka I., 1991a, *Some remarks on the intonation of yes-or-no questions in Southern Slavonic*, [во:] Holvoet A., Sawicka I. (ред.), *Studies in the phonetic typology of the Slavic languages*, Warszawa, 125-153.

Sawicka I., 1991b, *Z prac nad fonologią języka macedońskiego*, [во:] *Problemy opisu gramatycznego języków słowiańskich*, Warszawa, 157-160.

Sawicka I., 1997, *The Balkan Sprachbund in the light of phonetic features*, Warszawa.

Sawicka I., 1998, *Влияние ийѡальянскоѡо языка на славянскую фонетикѡу*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Studia Slavica II, 1998, 41-46.

Sawicka I., 1999, *Struktura fonologiczna słowa połabskiego*, Studia Indogermanica Lodziensia III, 107-115.

Sawicka I., 2001, *An outline of the phonetic typology of the Slavic languages*, Toruń.

Sawicka I. 2005, *Sylaba turecka*, [во:] *Turks and non-Turks. Studies on the history of linguistic and cultural contacts. Studia turcologica Cracoviensia*, 379-387.

Sawicka I., ред., 2007, *Komparacja współczesnych języków słowiańskich. Fonetyka i fonologia*, Toruń.

Sawicka I., 2007a, *Zróżnicowanie typologiczne słowiańskich modeli sylabicznych*, [во:] Sawicka I., ред., *Komparacja współczesnych języków słowiańskich. Fonetyka i fonologia*, Toruń, 133-167.

Sawicka I., 2007b, *Podstawowe fakty z zakresu prozodii wyrazu i frazy*, [во:] Sawicka I., ред., *Komparacja współczesnych języków słowiańskich. Fonetyka i fonologia*, Toruń, 219-233.

Sawicka I., 2009, *O geografii fonetycznej Europy (na podstawie fonetyki południowo-wschodniej Europy)*, Linguistica Copernicana 1, 199-222.

Sawicka I., *Continuity/discontinuity – the phonetics of Macedonian*, Colloquia Humanistica I, 2012, 97-113.

Sawicka I., Grzybowski S., 1999, *Studia z palatalności w językach słowiańskich*, Toruń.

Sawicka I., Sujecka J., 2015, *Wprowadzenie do bałkanologii. Etnosy – języki – areaty – konceptualizacje*, Warszawa.

Stachowski M., 2005, *Uwagi o zapożyczeniach altajskich w języku prasłowiańskim i kwestie pokrewne*, [во:] *Turks and non-Turks. Studies on the*

history of linguistic and cultural contacts, *Studia turcologica Cracoviensia* 10, 437-455.

Stankiewicz E., 1958, *Towards a phonemic typology of the Slavic languages*, [во:] *American contributions to the IVth International Congress of Slavistics*, Moscow 1958, The Hague, 301-319.

Steinke K., Ylli Xh., 2007, *Die slavischen Minderheiten in Albanien, 1 Teil: Prespa-Vrbnik-Boboštica*, München.

Steinke K., Ylli Xh., 2008, *Die slavischen Minderheiten in Albanien, 2 Teil: Golobardo-Erbele-Gorni Krčišta*, München.

Steinke K., Ylli Xh., 2010, *Die slavischen Minderheiten in Albanien, 3 Teil: Gora*, München.

Tzitzilis Ch., 1997-1998, *Griechisch, ein wenig bekanntes Mitglied des Balkansprachbundes*, *Linguistique Balkanique* 39, 17-27.

Vidoeski B., 1996, *Kontakty międzyjęzykowe macedońsko-albańskie (na poziomie dialektalnym) jako czynnik dyferencjacji dialektalnej języka macedońskiego*, *Studia Linguistica polono-meridanoslavica*, Skopje, 131-152.

Wallace R. E., Joseph B. D., 1991, *On the problematic h/f variation in Faliscan Glotta*, *Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache*, Band LXIX, Heft 1-2, 84-93.

Widoeski B., 1995, *Systemy akcentowe w dialektach języka macedońskiego*, [во:] *Studia z językoznawstwa słowiańskiego*. Prace Instytutu Filologii Słowiańskiej UJ 14, 235-240.

Zyberi A., 1978, *Vëzhgime mbi të folmen e fshatravet të Lugut të Drinit të Bardhë*, [во:] *Dialektologjia shqiptare V*, Tirana, 481-501.

Алексиєвѣ Н., 1930, *Разлошкиятъ говоръ*, Македонски прегледъ, София, 91-124.

Асенова П., 1989, *Балканско езикознание. Основни проблеми на балкансия езиков съюз*, София.

Бојковска С., 1998, *Фонолошкиоѝ сисѝем на меѝленскиоѝ љовор*, Македонски јазик XLII-XLIV (1991-3), 215-245.

Бојковска С., 2003, *Радовшикиоѝ љовор*, Скопје.

Бојковска С., 2006, *Меѝленскиоѝ љовор*, Скопје.

Български диалектен атлас, 1964, т.1, София.

Български диалектен атлас, 1966, т. 2, София.

Български диалектен атлас, 1975, т. 3, София.

Български диалектен атлас, 1981, т. 4, София.

Български диалектен атлас (обобщаващ том), 2001, София.

Велчева Б., 1979, *Назализмът в българските говори на Сухо и Висока*, [во:] *Изследвания върху усторията и диалектите на българския език*, София, 78-83.

Видоески Б., 1956, *Кичевскиот ѓвор*, Македонски јазик год. VIII бр.1, 31-91.

Видоески Б., 1962, *Кумановскиот ѓвор*, Скопје.

Видоески Б., 1970, *Акцентниот сисџем во македонскиот дијалект*, Литературен збор XVII/ 3, 1-11.

Видоески Б., 1981, *Фонемата /х/ во дијалектниот на македонскиот јазик*, Пилози МАНУ VI/2, 5-23.

Видоески Б., 1983, *Фонолошкиот сисџем на охридскиот ѓвор*, *Studia Linguistica Polono-Jugoslavica* 3, Sarajevo.

Видоески Б., 1986, *Акцентниот сисџем во македонскиот дијалект во Грција (Егејска Македонија)*, Македонски јазик XXXVI-XXXVII, 19-45.

Видоески Б., 1991, *Говорот на селото Секавец*, (ој. С'јакавиц, ѓр. *Либадохорион*) *Серско*, Прилози МАНУ XV, 1, 41-82.

Видоески Б., 1992, *Говорот на селата Плевна и Горно Броди*, *Драмско*, Пилози МАНУ XVII/2, 5-89.

Видоески Б., 1998, *Дијалектниот на македонскиот јазик* 1, Скопје

Видоески Б., 1999, *Дијалектниот на македонскиот јазик* 2, Скопје

Видоески Б., 1999а, *Дијалектниот на македонскиот јазик* 3, Скопје

Видоески Б., 2000, *Текстови од дијалектниот на македонскиот јазик*, Скопје

Видоески Б., 2000а, *Фонолошки бази на ѓворите на македонскиот јазик*, Скопје.

Голомб З., 1961-2, 1963-4, *Два македонски ѓвора (на Сухо и Висока во Солунско)*, Македонски јазик XI-XII, XIII/XIV.

Грамматика на съвременния български книжовен език, том 1. *Фонетика и фонология*, 1982, София.

Григорова Е., 2007, *Język bułgarski*, [во:] Sawicka I., ред., *Komparacja współczesnych języków słowiańskich* 2, Opole, 427-448.

Дрвошанов В., 1993, *Каларскиот ѓвор*, Скопје.

Дзидзилис Х., 1989, *Паралелни явления в областта на грџкия и на българския вокализъм (изпадането на недарените /i/ и /u/)*, [во:] *Втори междонароден конгрес по българистика, докади 4, Сравнително и съпоставително езикознание*, София, 347-356.

Иванов Д., 1932, *Гевгелискиот говор*, София.

Иванов Ы., 1971, *Двойно ударение в българския език*, Известия на Института за български език кн. XX.

Иванов Ы., 1977, *Български преселенички говори. Говорите от Драмско и Сярско*, София.

Ивић П., 2001, *Целокуйна дела 2, Дијалектологија српскохрватског језика, Увод у шипокавско наречје*, Сремски Карловци-Нови Сад.

Ивић П., 1994, *Целокуйна дела 3, Српскохрватски дијалекти. Њихова сѝрукијура и развој*, Сремски Карловци-Нови Сад.

Ивић П., 1956, *Дијалектологија српскохрватског језика*, Нови Сад.

Иллич-Свитыч В. М., 1962, *О стадиях утраты ринезма в югозападных македонских говорах*, Вопросы славянского языкознания 6, 76-88.

Конески Б., 1949, *Прилејскиот ѓовор*, Годишен зборник на филозофскиот факултет, кн. 2, 274-301.

Конески Б., 1954, *Грамаѝика на македонскиот лиѝтературен јазик*, Скопје.

Конески Б., 1965, *Исѝорија на македонскиот јазик*, Скопје.

Лаброска В., 2003, *Говорѝ на селото Кула – Серско*, Скопје.

Лаброска В., 2008, *Кичевскиот ѓовор*, Скопје.

Лаброска В., 2013, *Санди во македонскиѝ дијалекти*, [во:] Korytowska A., (ред.), *Sandhi w językach słowiańskich*, Toruń, 377-395.

Марковиќ М., 2007, *Ароманскиот и македонскиот ѓовор од охридско-сѝрушкиот реѝион во балкански контекстѝ*, Скопје.

Матов Д., 1889, *Осѝаѝѝци отѝ звуковѝѝ ѝн, ѝм, ен, ем в косѝурскија ѓовор*, [во:] *Книжѝици за ѝрочѝѝ 1*, Солун, 21-26.

Менская Т. Б., 1975, *Наблюдения над залогом турецких глагольных заимствований в болгарском языке*, [во:] *Славянское и балканское языкознание*, 138-160.

Миовски М., 1980 *Лексикаѝа во ѝексѝови на Јоаким Крчовски*, Скопје.

Мирчев К., 1932, *За някои следи на назализъм в централни македонски говори*, Македонски преглед 7.

Младеновић Р., 2001, *Говор Шарѝланинске Жуѝе, Гора*, Српски дијалектолошки зборник, Београд.

Николаева Т., 1996, *Просодия Балкан*, Москва.

Пеев К., 1979, *Дојранскиот ѓовор*, Македонистика 2, Скопје.

Пеев К., 1987, *Кукушкиот ѓовор*, Скопје.

Пјанка В., 1960-61, *Квантитативниот како фонолошки фактор во македонскиот јазик*, Македонски јазик XI/XII, 1-2, 203-212.

Попоски А., 1970, *Македонски говор во гостиварскиот крај*, Гостивар.

Романски С., 1932, *Долновардарският говор*, Македонски преглед VIII/1.

Савицка И., 2014, *Фонетските проблеми во ареалната лингвистика, (врс основа на јазичната ситуација во Југоисточна Европа)*, Скопје.

Симеонов Б., 1977, *Общие черты фонологических систем балканских языков*, Балканско езиковзнание 20, 53-99.

Соболев А., Новик А., 2013, *Голо Бордо (Gollobordë), Албанија*, München, Санкт-Петербург.

Стаматоски Т., 1956, *Градскиот шетовски говор*, Македонски јазик god. VII, бр. 2, 210-242.

Стоевска-Денчова Е., 2004, *Кривоаланечкиот говор*, Скопје.

Стойков Ст., 1959, *Едно ново явление в българския вокализъм. Изпадане на гласната и в края на думата в говора на с. Бешенов, Банат*, Български език 15/1, 12-19.

Стойков Ст., 2002, *Българска диалектология*, София.

Тилков Д., Бояджиев Т., 1977, *Българска фонетика*, София.

Толстая С., 1968, *Сочетаемость согласных в связи с фонологической структурой слога в славянских языках*, [во:] *Славянское славяноведение* 1, 41-55.

Толстая С., 1968а, *Фонологическое расстояние и сочетаемость согласных в славянских языках*, Вопросы языкознания 3, 66-68.

Толстая С., 1974, *К характеристике консонантных сочетаний в славянских языках (начало и конец слова)*, [во:] *Slavia* XLII, 113-134.

Тошев К., 1979, *Сирешкиот говор (сбор некои материјали од XIX век)*, Скопје.

Цукески А., 1955, *Процентуалната состојба на гласовите во македонскиот литературен јазик*, Македонски јазик VI, 2, 165-201.

Хелимски Е., 1990, *Етимологические заметки*, [во:] Улуханов И.С., ред., *Исследования по исторической грамматике и лексикологии*, Москва, 30-42.

Холиолчев Х., 1969, *Към въпроса на изпадането на краесловни и и у в българските говори*, Български език 19.

Шклифов Б., 1973, *Костурският говор*, София.

Шклифов Б., 1979, *Долнопреспанският говор*, София.

Фридман А. В., 1996, *Диференцијација на македонскиот и бугарскиот јазик во балкански контекст*, [во:] *Јазичните на почвајта на Македонија, Прилизи за истражувањето на историјата на културата на почвајта на Македонија*, книга 3, 75-82.

Фридман А. В., 2011, *Македонистички студии*, Скопје.

Цветановски Г., 2004, *Каријачкиот говор – скопско*, Скопје.

Цветановски Г., 2010, *Говорот на Македонците во Мала Преспа*, Скопје.

Цветановски Г., Гајдова У., Давкова-Ѓоргиева, Лаброска В., Стоевска-Денчова Е., Денкова Ј., 2014, *Банскиот говор*, Скопје.

Јулпы Дж. Соболев А., 2002, *Албански тоскски говор села Лешн (краина Скрапар)*, Marburg an der Lahn.

Ανδριотис Ν. Π., 1944, *Τα ορια των βορειων ημιβορειων και νοτιων Ελληνικων ιδιωματος της Θρακης*, Αρχειον του Θρακου λαογραφικου και γλωσσικου θησαυρου 10, 131- 85.

Γεωργίου Χ. Γ., 1962, *Το γλωσσικό ιδίωμα Γέρμα Καστοριάς*, Thessaloniki, Society for Macedonian Studies.

Κοντοσόπουλος Ν., 1981, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Έλληνικῆς*, Αθήνα 1981.

Μαργαρίτη-Ρόγκα Μ., 1985, *Φωνολογική ανάλυση του Σιατιστινού Ιδιώματος*, Θεσσαλονικη.

Μαργαρίτη-Ρόγκα Μ., 1989, *Αφομοίωση ηχηροτητας στο ιδίωμα του Κυταργίου* [во:] *Studies in Greek linguistics. Proceedings of the Xth Annual Meeting of the Department of Linguistics, 9–11 May 1989*, Θεσσαλονικη, 151–168.

Μπόγκας Ε., 1964, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου (Βορείου, Κεντρικής και Νοτίου)*, Ιωαννίνα.

Μπουσμπούκης, Α., 1982, *Το Ρήμα της Αρωμονικής*. Αθήνα.

Προμπонаς, Ι. 1989, *Είναι σλαβική η κατάληξη –άβος*, Studies in Greek Linguistics 9, 87-97.

Τριανταφυλλίδης Μ., 1993 (1938). *Νεοελληνική Γραμματική, Ιστορική Εισαγωγή*. 3rd v. of *Απαντα*. Θεσσαλονικη: Institute of Modern Greek Studies.

Τζιτζιλής Χρ., (forth.). *Εισαγωγή στη μελέτη των Νεοελληνικών διαλέκτων*, Θεσσαλονικη: Institute of Modern Greek Studies.

Τζιτζιλής Χρ., Μαργαρίτη-Ρόγκα Μ., (forth .), *Βόρεια Ιδιώματα*, [во:] Τζιτζιλής Χρ (ред.), *Νεοελληνικές Διάλεκτοι*. Θεσσαλονικη: Institute of Modern Greek Studies.

Χατζιδάκης Γ. Ν., 1905, *Μεσαιωνικά και νέα Ελληνικά*, δελ Α, Αθήνα.

http://en.wikipedia.org/wiki/Voiceless_alveolo-palatal_affricate
(dostęp 24. XII. 2015) https://en.wikipedia.org/wiki/Serbo-Croatian_phonology#Consonants (dostęp 24. XII, 2015)

СПИСОК НА ТАБЕЛИ

Табела 1. Споредба на избрани фонетски признаци на стандардните македонски, српски и бугарски јазик

Табела 2. Појава на вокални групи во текстовите на западните, североисточните и северните дијалекти.

Табела 3. Појава на вокални групи во северните дијалекти на македонската дијалектна територија.

Табела 4. Појава на вокални групи во дијалектни пунктови земени како пример

Табела 5. Појава на геминати во избрани говори.

Табела 6. Квалитативна карактеристика на меѓузборовните поврзувања на финалниот звучен опструент со иницијален резонант (Преспа-Врбник-Бобошчица)

Табела 7. Квалитативна карактеристика на меѓузборовните поврзувања на финалниот морфонем на звучниот опструент со иницијалниот резонант (Голобрдо-Ербеле-Горни Крчишта).

Табела 8. Квалитативна карактеристика на меѓузборовните поврзувања на финалниот морфонем на звучниот опструент со иницијалниот резонант (Гора).

Табела 9. Квалитативна карактеристика на меѓузборовни споеви на финален звучен опструент со иницијален резонант

Табела 10. Начин на реализација на финалните звучни опструенти пред иницијалните резонанти во македонските дијалекти во албанско јазично опкружување.

Табела 11. Начин на реализација на финалните звучни опструенти пред иницијалните резонанти во дијалектите на западна и североисточна Македонија.

СПИСОК НА КАРТИ

Карта 1: Континуантите на прасл. *ъ во т.н. силна позиција врз основа на зборот *сънъ.

Карта 2: Упростена распространетост на рефлексите на *tj.

Карта 3: Упростена распространетост на рефлексите на *ě во зборот **сѣлѣ(jь)*.

Карта 4: Упростена распространетост на рефлексите на слоготворнот **r̥* во зборот **р̥ръстен* (<*ръстенъ)..

Карта 5: Ориентациска распространетост на рефлексите на *o: во зборот *zobъ.

Карта 6: Присуство на [χ] во македонските дијалекти.

Карта 7: Поле на порегуларно преминување на [χ] во [f] во финална позиција и пред самогласка.

Карта 8: Територија со забележани бројни лениции на [d].

Карта 9: Забележани лениции на [g].

Карта 10: Губење на [v].

Карта 11: Често губење на јотата, особено пред самогласка од преден ред во иницијална и интервокална позиција.

Карта 12: Видови зборовен акцент.

Карта 13: Македонска територија без забележани редукции

Карта 14: Појава на [ə] во македонските дијалекти.

Карта 15: Појава на долги самогласки во македонските дијалекти.

Карта 16: Поле на појава на слоготворниот вибрант [r̥].

Карта 17: Заситеност со палаталност.

Карта 18: Појава на палатални опструенти во финална позиција во лексиката, во која во останатите дијалекти (и во стандардот) се појавуваат тврди согласки во финална позиција.

Карта 19: Воопштени рефлекси на првата јотација.

Карта 20: Воопштени рефлекси на втората јотација.

Карта 21: Карактеристика на /v/.

Карта 22: Појава на [ɔ]/[u].

Карта 23: Поле на зачувување на неупростените групи *-st*, *-št* во финална позиција на изразите.

Карта 24: Поле на преминување на *sk* во *ck*.

Карта 25: Промени на групата *vn*.

Карта 26: Вметната согласка

Карта 27: Зачувување на назалноста во рефлексите на прасловенските носовки.

Карта 28. Геминати.

